

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Feroz Ahmad

JÖN TÜRKLER

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NU
KURTARMA MÜCADELESİ

1914-1918

Çeviren: Tansel Demirel

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://kitapyurdu.org>

2. basım

TARİH

**FEROZ AHMAD
JÖN TÜRKLER
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NU KURTARMA MÜCADELESİ 1914-1918**

**ÖZGÜN ADI
THE YOUNG TURKS
STRUGGLE FOR THE OTTOMAN EMPIRE, 1914-1918**

COPYRIGHT © 2019, FEROZ AHMAD

**İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
TANSEL DEMİREL**

**© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2020
Sertifika No: 40077**

**EDİTÖR
ALİ BERKTAY**

**GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM**

**DÜZELTİ
KORKUT TANKUTER**

**DİZİN
NECATİ BALBAY**

**GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI**

**I. BASIM: AĞUSTOS 2020, İSTANBUL
II. BASIM: HAZİRAN 2021, İSTANBUL**

ISBN 978-625-405-047-3

**BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOK. NO: 6 / 31 BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 44871**

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

**TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr**

Feroz Ahmad

Jön Türkler
Osmanlı İmparatorluğu'nu
Kurtarma Mücadelesi
1914-1918

Çeviren: Tansel Demirel

TÜRKİYE \$ BANKASI
Kültür Yayınları

Tansel Demirel

Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü mezunu. Çeşitli yayınevlerinde editörlük yaptı. İngilizce okutmanı olarak çalıştı. Şimdi serbest çevirmenlik yapıyor. Yayımlanmış çevirileri arasında şu kitaplar bulunuyor: Jay Winter, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck, ed., *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2018), Lev Troçki, *Balkan Savaşları* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2020), Şehnaz Tahir Gürçağlar, *Türkiye'de Çevirinin Politikası ve Poetikası 1923-1960* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018).

İÇİNDEKİLER

Önsöz: Birinci Dünya Savaşı	IX
Prolog	1
I	
Jön Türklerin Dış İlişkileri, 1908-1914	5
II	
Temmuz Krizi, Seferberlik Halinde Tarafsızlık ve Savaş Giriş (Ağustos-Kasım 1914)	53
Kapitülasyonların Kaldırılması	68
Egemen Bir Devletin Varlığını Göstermesi	80
Osmanlıları Savaşa Götüren Yol	83
III	
Kriz: Çanakkale Muharebeleri ve Tehlike Altındaki İstanbul (Kasım 1914-Aralık 1915)	105
İttihatçıların Ermeni ve Rum Cemaatleriyle İlişkileri	123
IV	
Doğu Cephesinde Kriz (1916-1917)	133
V	
1917: İmparatorluk Diriliş Yolunda	153
VI	
1918: Umut ve Umutsuzluk Yılı	187
Siyasi Liberalleşme ve İTC'de Dönüşüm	198

VII

Ekonomi ve Toplum: 1914-1918213

Epilog.....243

Kaynakça251

Dizin.....287

*Bernard Lewis, Dankwart A. Rustow, Albert Hourani ve
Tarık Zafer Tunaya'ya şükranlarımla...*

Önsöz: Birinci Dünya Savaşı

Elinizdeki kitap, Jön Türkler ve onların 1914-1918 (I. Dünya Savaşı) yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nu yok olmaktan kurtarma mücadelesi üzerine bir inceleme. Kitap, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* [Türkçesi: *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, çev. Nuran Ülken, Sander Yayınevi, birinci baskı, 1971] adlı eserimin devamı niteliği taşıyor. 1914 yılına gelindiğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi kontrolü tam olarak ele geçirmişti ve Balkan Savaşları felaketlerinden sonra imparatorluğu yeniden canlandırmayı kendisine hedef olarak belirlemişti.

İttihatçılar yeni savaşlardan kaçınarak ve İngiltere, Fransa ve Rusya'nın oluşturduğu Üçlü İtilaf'la ittifak ilişkisi kurup ülkenin yalıtılmışlığına son vererek bu hedefe ulaşmayı umuyordu. İtilaf Devletleri kendilerine sırt çevirince, yüzlerini Almanya'ya döndüler. Berlin, nihayet, Avrupa'da Ağustos 1914'te savaşın başlamasından sonra Osmanlılarla ittifak antlaşmasını imzaladı. Almanya'nın bu kararının ardında ideolojik hesaplar bulunuyordu: Aynı zamanda halife unvanı taşıyan Osmanlı padişahı, İtilaf Devletleri'ne cihat ilan ederek savaşı genişletebilir, İngiltere kolonisi Hindistan ve Mısır'da, Fransa egemenliğindeki Kuzey Afrika'da ve Rusya'nın elindeki Kafkaslar'da Müslümanları isyana sevk edebilirdi.

Osmanlılar, Almanya'yla ittifak kurmalarına rağmen bu ittifakın savaşa girmeleri gibi bir yükümlülük getirmediğine inanıyordu. Gelgelelim hazineleri tamtakırdı ve ekonomik açıdan çok zor durumdaydılar. Yalnızca Almanya borç vermeye yanaşıyordu ama bunun için de Osmanlıların savaşa girmesini şart koşuyordu. İstanbul bu şarta boyun eğmek zorunda kaldı ve –bir Alman amiralinin komutasındaki– Osmanlı gemileri 29 Ekim'de Rusya limanlarını bombalayınca Osmanlılar savaşa girmiş oldu. İtilaf Devletleri de Kasım ayında Osmanlılara savaş ilan etti. İstanbul 11 Kasım'da cihat ilan etti, Avrupa savaşı bir dünya savaşına dönüştü, böylece savaş belki de üç yıl daha uzamış oldu.

Kitabın I. ve II. bölümlerinde bu gelişmeler ele alınıyor. İtilaf Devletleri İstanbul'u tehlike altına sokan Çanakkale harekâtına girişince, savaş Osmanlılar için bir ölüm-kalım meselesine dönüştü. İstanbul'un düşmesi tehlikesi Aralık 1915'e kadar sürecekti. Bu dönem III. Bölüm'de inceleniyor. Çanakkale Muharebeleri devam ederken, Osmanlılar bir başka krizle, Doğu Anadolu'daki krizle karşı karşıya kaldı (IV. Bölüm). Ermeni Devrimci Federasyonu (Daşnaksutyun) tarafından desteklenen Rus ordusu Anadolu'yu işgal etmeye başladı. Mart 1917'de bütün Rusya'yı saran bir devrim patlak verip Rus ordusu dağılıncaya kadar Rus tehdidi artarak devam etti.

1917 yılında Avrupa'daki savaş Almanya'nın lehine döndü, Jön Türkler de, Arap vilayetlerinde İngilizlere karşı toprak kayıpları sürmesine rağmen geleceğe daha bir güvenle bakmaya başladı. Almanya savaşı kazanınca bu kayıpların öneminin kalmayacağını biliyorlardı; çünkü barış masasında kaybedilen toprakları geri alacaklarını, hatta daha fazla kazanım elde edeceklerini hesaplıyorlardı. Bu iyimserlik Ağustos 1918'e, yani Almanya'nın son saldırısının da hezimetle sonuçlanmasına dek sürdü. Savaş kaybedilince İstanbul barış yapmak zorunda kaldı – imparatorluğun sonu anlamına gelen bir barıştı bu.

Kitaptaki ilk altı bölüm gelişmeleri kronolojik sırayla anlatıyor. VII. Bölüm'de ise Jön Türklerin savaşı yürütürken izlediği, Osmanlı ekonomisini ve toplumunu dönüştürmeye yönelik politikalar inceleniyor.

Bu kitap, 1969'da yayınlanan *The Young Turks*'ten 50 yıl sonra tamamlanmıştır. Doktora tezimi verdikten sonra, tarih öğretmeye, yani tam zamanlı bir işe başladım. Ayrıca üzerinde çalışmaya başladığım başka araştırma projeleri de vardı. Bu araştırmalarımın kitap şeklindeki ilk ürünü, 1975 yılında *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975* adıyla yayınlandı. Ardından başka kitaplar geldi ama I. Dünya Savaşı hakkındaki kitap hiçbir zaman unutulmadı. Aslına bakılırsa, vakit buldukça dönem hakkında malzeme toplamayı hiç bırakmadım. Dolayısıyla bulunduğum şehirlerdeki kütüphanelere ve kütüphanecilere büyük bir şükran borcum var: Butler Library of Columbia University, New York Public Library; Washington, D.C.'deki Kongre Kütüphanesi ve National Archives; Cambridge, Massachusetts'teki Harvard's Weidner Library ve Boston Public Library; Londra'daki School of Oriental and African Studies kütüphanesi ve London Library ve İstanbul'daki Belediye ve Beyazıt kütüphanelerini burada anmam gerekir.

Boston'da dostum Robert Hannigan'la yaptığım sohbetler Amerika ve I. Dünya Savaşı konusunu anlamama yardımcı oldu; o sırada Bob, 2016 yılında *The Great War and American Foreign Policy, 1914-24* adıyla yayınlanacak, Başkan Woodrow Wilson hakkındaki kitabını yazıyordu. İstanbul'da ise Prof. Yaşar Geyikdağı, elinizdeki kitabın taslak halini okumuş ve eserin kalitesini artıran çok yararlı önerilerde bulunmuştur.

PROLOG

“Jön Türkler” terimi, Osmanlı İmparatorluğu’nun politik söz dağarcığına 20. yüzyıl başlarında girdi. Daha önce Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu’ndan bahsederken “Türkiye” terimini kullanıyordu, bazen de Balkanlar’daki Osmanlı topraklarına işaret etmek için “Avrupa Türkiyesi”, Anadolu ve Arap vilayetlerine işaret etmek için “Asya Türkiyesi” terimlerine başvuruyordu. Osmanlılar imparatorluklarını “Türkiye” adıyla anmıyor, kendileri için de “Türk” nitelemesini kullanmıyordu.

19. yüzyıl Avrupası, daha yaşlı muhafazakâr egemen sınıflara karşı kendilerini “genç” sıfatıyla tanımlayan bir dizi siyasi hareketin doğuşuna tanıklık etti. “Genç İngiltere”, “Genç İrlanda”, “Genç Almanya” ve “Genç İtalya” söz konusu hareketler arasındaydı. Ama her grup, o ülkede hüküm süren özgül koşullara ve kültüre bağlı olarak ötekilerden farklılaşıyordu. Genç İrlanda esas itibarıyla bir bağımsızlık hareketini temsil ediyordu, Genç Almanya liberal, sosyal reformları hedefleyen bir hareketti, Genç İtalya ise ülkenin birleşmesini hedefliyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısında bu fikirler Osmanlı İmparatorluğu’na girdiği zaman, reformcu aydınlar meşrutiyet rejiminin kurulmasını talep etmeye başladılar ve kendilerine “Genç Osmanlılar” değil, “Yeni Osmanlılar” adını verdiler. Bunun nedeni, belki de Osmanlı toplumunda bilgeliğin olgun yaşa erişmiş kişilerde bulunduğu inanılması, gençlik fikrine pek olumlu gözle bakılmamasıydı. “Yeni Osmanlılar” 1860’lı yılların ortalarında, Montesquieu ve Rousseau gibi Fransız düşünürlerinin fikirlerinin, anayasal ve

parlamentar yönetim düşüncesine zemin oluşturan Fransız Devrimi'nin ilhamıyla ortaya çıkmıştı. Şerif Mardin *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu) adlı eserinde onların fikirlerini etkileyici bir şekilde anlatmıştır. İlk meşrutiyet denemesi 1878 yılında II. Abdülhamid tarafından rafa kaldırılınca, genç aydınlardan ve askeri okullarda yetişmiş subaylardan oluşan bir grup, istibdat yönetimine karşı mücadeleye başladı. 1908'de Abdülhamid'i anayasayı yeniden yürürlüğe koymak zorunda bırakan bu grup Jön Türkler adıyla anılmış, yaptıkları devrime de Jön Türk Devrimi denmiştir. Örgütleri, yani İttihat ve Terakki Cemiyeti bundan sonraki 10 yıl boyunca Osmanlı siyasi hayatına damgasını vurmuştur. İttihatçılar 1913'te bir darbeyle iktidara el koymuş, I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sona ermesine kadar iktidarda kalmıştır. Jön Türkler daha sonra Osmanlı ve Türk siyasi hayatından silinmiştir.

Terim, Türkiye'nin siyasi söz dağarcığından çıkmış olabilir, ama dünyada siyasi örgütlerde merkeze karşı radikal bir politika benimseyen hizipleri nitelemek için kullanılmaya başlamıştır. 1980'lerde Hindistan Ulusal Kongresi'nde böyle bir hizip vardı, hatta 2017'de Donald Trump başkan seçildikten sonra partisinde bu adı taşıyan bir fraksiyondan bahsediliyordu.

JÖN TÜRKLERİN DIŞ İLİŞKİLERİ, 1908-1914

Resim (s. 5) Cemal Paşa, 1917 Ağustos'ındaki Almanya ziyareti sırasında Alman subaylarla birlikte. Ziyarete Bahriye Müsteşarı Vasıf, Bahriye Nezareti Erkân-ı Harbiye Reisi Rauf (Orbay), Cemal Paşa'nın Özel Kalem Müdür Yardımcısı Falih Rıfkı (Atay) ve yaverleri İsmet ve Nusret beyler de katılmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanıyla, Osmanlı toplum hayatının fiilen bütün yönleri gibi devletin dış ilişkileri de kökten bir değişim geçirdi. 1908 Devrimi, II. Abdülhamid'in Almanya yanlısı siyasetine son verdi, İngiltere ve Fransa'nın parlamenter yönetimlerinden destek ve teşvik arayan bir meşrutî düzen getirdi. İstanbul'daki, neredeyse bütünüyle Yıldız Sarayı'na bağlı olan Alman nüfuzu, meşrutiyetin ilanıyla ağır bir darbe aldı. Yeni ortamı gösteren ilk işaret, Almanya yanlısı bir siyaset güden Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın, 22 Temmuz günü, yani tam da kendisine Almanya'nın "Kara Kartal" nişanının verildiği gün makamından alınması oldu.¹ Artık Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz-Fransız nüfuzunun genişlemesi için kapılar açılmıştı.

Jön Türkler dış ilişkilerde Almanya veya Rusya yerine, İngiltere ve Fransa lehine bir tavır aldılar. Bunun nedeni, tercihlerinin otokrasiye karşı temsili yönetimden yana olmasıydı. Ülkelerindeki istibdat idaresini ortadan kaldıran Jön Türkler, Batı Avrupa'da olduğu gibi, doğmakta olan orta sınıfın egemen olduğu bir rejim kurmak istiyorlardı. Almanlar tarafından eğitilmiş ordu mensupları meşrutiyet hareketinde kritik bir rol oynamış olsa da, Jön Türkler padişaha sürekli destek veren Berlin'e kuşkuyla bakmaya

1 G. H. Fitzmaurice'ten Tyrrell'e, no. 210-211, İstanbul, sırasıyla 12 Ağustos 1908 ve 11 Ocak 1909, G. P. Gooch ve H. Temperley (ed.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, Londra, 1928, ?, 270-272, bundan böyle B.D. şeklinde kısaltılacak.

devam ediyordu. Ancak 1913-1914'te, yani çok-partili siyasetin çöküşünden sonra, İttihatçılar –radikal İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) üyeleri– Almanya'ya potansiyel bir müttefik olarak yöneldiler. Meşrutiyetin ilanının ardından ise bir süre Jön Türklerin gözde diplomatik tercihi İngiltere ve Fransa olarak kaldı.

1907'yi izleyen yıllarda İngiltere'nin Babiâli'yle ilişkilerine, 19. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen ve 1907 İngiltere-Rusya Antlaşması sonucunu doğuran siyasi gelişmeler ket vurmuştur. Bu “diplomatik devrim”in bir sonucu olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı, çarlığın İstanbul'u ve Boğazlar'ı ele geçirmeye yönelik yayılmacılığına karşı “Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü” koruma hedefini taşıyan, İngiltere'nin öteden beri izlediği geleneksel politikayı değiştirmek zorunda kalmıştı.² Dolayısıyla 1908'de İngiltere kendisini alışılmışın dışında, tuhaf bir durumla karşı karşıya bulmuştu: İstanbul'a yönelik geleneksel çizgisini, geleneksel düşmanı gözüyle baktığı, oysa artık dostu haline gelen Rusya'yla birlikte sürdürmek zorundaydı.

Whitehall, İstanbul'dan gelen devrim haberini memnuniyetle karşılamıştı. Meşrutiyet hareketinin uzun vadede ne gibi sonuçlar doğuracağı hiç de belli olmamakla birlikte, kısa vadede görünen sonuçlarından biri, İngiltere ve Rusya'yı, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın “çok uzun zamandır bir kâbus” olarak gördüğü bir işten, Makedonya'da reform yaptıрма sorumluluğundan kurtarmasıydı.³ Makedonya, Avrupa siyasetinde “belalı” bir meseleydi. Padişahı reform yapmaya zorlayacak herhangi bir İngiliz-Rus girişimi, Mısır ve Hindistan'daki Müslümanlar arasında huzursuzluğa yol

2 1908 öncesinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikası hakkında bkz. C. Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841*, c. 2, Londra, 1952, ii, 270; H. Temperley, “British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)” *Cambridge Historical Journal*, 1933, 4(2), 156-191 ve W. N. Medlicott, “Gladstone and the Turks”, *History*, XIII, Temmuz 1928, 136-137.

* Whitehall, Londra'nın Westminster semtinde bulunan bir cadde. Çok sayıda devlet binasına ev sahipliği yapması nedeniyle Birleşik Krallık yönetim merkezi anlamında kullanılır. [ç.n.]

3 Lowther'in Grey'e gönderdiği yazıya Sir Edward Grey'in koyduğu kayıt, no. 218, İstanbul, 7 Ağustos 1908, FO 271/545/27173, Public Record Office, Londra. Grey şu yorumda bulunuyordu: “İşin zorlu kısmı Rusya olacak –Lord Beaconsfield'in eski politikasına dönmeyiz; artık Rusya aleyhtarı olduğumuz yönünde herhangi bir şüphe uyandırmadan Türkiye'yi yalnız bırakmak zorundayız.”

açacaktı.⁴ Jön Türk Devrimi İngiltere'yi bu açmazdan kurtardı ama iki sömürge'deki konumu açısından potansiyel olarak daha büyük bir tehdit oluşturunuyordu. Başarılı bir meşrutiyet hareketinin, "Genç Mısırlılar" ve Hindistan'daki özgürlük hareketi üzerinde etki yaratması kaçınılmazdı. Bu gerçeği, en iyi Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey biliyordu. 31 Temmuz 1908'de başarılı bir meşrutiyet yönetiminin Mısır ve Hindistan'da İngilizler açısından ne anlama geleceğini açıkça ortaya koyan bir metin kaleme aldı.⁵

Grey devrimin hemen ardından Jön Türklerin desteğini kazanmak amacıyla İstanbul'a yönelik uzlaşmacı bir siyaset benimsedi. İngiltere'nin geçmişteki mücadelesinin "Türk halkına karşı değil" nihayet Türklerin kendilerinin de itiraz seslerini yükselttikleri istibdadın kuklası olan yönetime karşı olduğunu bildiriyordu.⁶ "İşini iyi yapması" şartıyla yeni yönetime destek ve teşvik sağlayacağını, İngiltere'nin herhangi bir talebiyle meşrutiyet yönetimini zor durumda bırakmayacağını söylüyordu. Sonuç olarak şu değerlendirmeyi yapıyordu: "(...) tıpkı Osmanlı hükümeti kötüyken, dışarıdan reform yapılması yönünde nüfuzumuzu kullandığımız gibi, şimdi de eğer içeride reformlar geliştirilirse, dışarıdan müdahale olmasını engellemek için bütün nüfuzumuzu kullanacağız."⁷ Babıâli'deki yeni İngiltere Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'a şu satırları da yazıyordu: "Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine dair, bizim çizgimiz gayet açıktır; daha iyi unsurlara [Hürriyetçilere] yardım etmeye, gelişmeleri izlemeye ve gerektiğinde reform hareketine destek ve teşvik sağlamaya hazır olmalıyız."⁸

Grey'in politikası, entrikalara ve Jön Türklerin siyasetine karışmama ve ihtiyatlı hareket etme esasına dayanıyordu. Grey, İngiltere'nin belirli bir yönetime yatırım yaparak müktesep çıkar sahibi olup elini bağlamasını istemiyor, İstanbul'da İngiltere için, daha önce Almanya'nın elde ettiği "en fazla kayırılan ülke" konumunu

4 T. P. Conwell-Evans, *Foreign Policy from a Back Bench, 1904-1918*, Londra, 1932, 10-15.

5 Grey'den Lowther'a, Mahrem, Londra, 31 Temmuz 1908, FO 800/78.

6 Ibid.

7 Grey'den Lowther'a, Fallodon, 23 Ağustos 1908, B.D., c. 5, no. 208, 266.

8 Ibid.

elde etmeyi hedeflemiyordu. Reform hareketinde “daha iyi unsurlara” manevi destek ve teşvik sağlamakla ve iktidarda Majestelerinin hükümetine düşmanca bakmayan bir yönetim olmasıyla yetiniyordu. Grey iki dünyanın da en iyisini istiyordu: Bir yandan Jön Türkleri kendi safına çekmeyi, öte yandan aynı anda, Boğaz’da daha güçlü bir konum elde etmek için çabalayan diğer Büyük Devletler’in şüphelerini çekmemeyi, kıskançlıklara hedef olmamayı amaçlıyordu.

İngiltere’nin politikası semerelerini vermeye başladı: Meşrutiyet yönetimi bariz bir şekilde İngiltere yanlısı bir çizgi benimsedi, sık sık Londra’dan ve İngiliz elçiliğinden tavsiye almaya çalıştı. İngiltere’ye sıcak yaklaşımın bir ifadesi olarak, 6 Ağustos’ta İngiliz yanlısı Kâmil Paşa sadrazam tayin edildi.

1908 devrimi sonrasında yaşanan gelişmeler, Jön Türklerin gerçek kökenlerinin çarpıtılmasına yol açmış ve bütün bir dönem hakkında bugüne kadar etkisini sürdüren belirli mitleri ortaya çıkarmıştır. Enver Bey’in (daha sonra Paşa) çarpıcı eylemleri sonradan geriye yansıtılarak tarih yazılmış, bundan dolayı hareket içinde (daima yekpare ve Alman yanlısı olduğu varsayılan) ordunun rolü abartılmıştır. Böylece sivillerin oynadığı rol gölgede kalmış ve minimum seviyede gösterilmiştir.

1908’in Jön Türkleri, 19. yüzyılda faaliyet gösteren Yeni Osmanlıların ideolojik mirasçılarıydı. Selefleri gibi Jön Türkler de Avrupa geleneğine uygun hürriyetçiler olma derdindeydiler, Fransa ve İngiltere’den ilham alıyorlardı. İki hareketin de liderleri esas itibarıyla sivillerdi ve eğer bu hareketlerde askerler herhangi bir rol oynadıysa bu, politika belirleme konusunda değil, aksiyon sahasındaydı.⁹

Devrimin kıvılcımının Makedonya’daki Üçüncü Ordu’nun düşük rütbeli subaylarının isyanıyla yakıldığı doğrudur. Ama İTC’deki siviller isyanın liderliğini üstlenmiş, isyanı kullanmış ve başarıya ulaştırmıştı. Birinci Dünya Savaşı’nda bile, gerçi savaşın icapları

9 Yeni Osmanlıların ve Jön Türklerin siyasi fikirlerine dair bir değerlendirme için bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, 2. Baskı, Londra, 1990, 201-247; kitabın ilk baskısı: 1964. <https://rante.org>

askerleri ön plana çıkarsa da, meşrutiyet rejimi sivillerin kontrolü altındaydı. İttihatçılar arasında Talat Paşa, Dr. Nâzım, Cavid Bey, Hüseyin Cahit ve Ziya Gökalp gibi; muhalefet saflarında ise İsmail Kemal, Prens Sabahattin ve Ali Kemal gibi siviller Jön Türklerin politikasını belirlemişti. Enver, Cemal ve Sadık beyler gibi subaylar ancak kriz dönemlerinde siyasi önem kazanmıştı. Söz konusu krizler arasında, Nisan 1909'daki karşı-devrim girişimi (31 Mart Vakası), Temmuz 1912'deki "Halaskâr Zabitan" hareketi, Ocak 1913'teki İttihatçı darbe (Babîâli Baskını) ve tabii ki I. Dünya Savaşı sayılabilir.¹⁰ Öte yandan, Mahmud Şevket, Mahmud Muhtar ve Ahmed İzzet paşalar gibi yüksek rütbeli subaylar için Jön Türk nitelemesini kullanmak doğru olmaz, çünkü bu terim politik radikalizm çağrışımı uyandırır; oysa söz konusu paşalar esas itibarıyla muhafazakâr reformcu kimliği taşıyordu. Eğer İttihatçılarla işbirliği yaptılarsa bunun nedeni her iki grubun da Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak gibi ortak bir hedefi olmasıydı. İttihatçılar da onlarla işbirliği yapmak zorunda kalmıştı; çünkü Ocak 1914'te orduda temizlik yapılan kadar söz konusu paşalar orduyu kontrol ediyor, dolayısıyla gücü elinde bulunduruyordu. Bu paşalara her zaman kuşkuyla yaklaşılmıştır; çünkü iki taraf ideolojik açıdan zıt kutuplarda yer alıyordu.¹¹

1908 devriminin ilham kaynağı Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarma hedefiydi. Yeni Osmanlılar gibi Jön Türkler de imparatorluğu ıslah ederek ve modern bir meşruti devlete dönüştürerek bu hedefe ulaşmayı umuyordu. Bu hedef tarihte daha önce de dile getirilmişti, 1839, 1856 ve 1876'da Tanzimat reformcuları hareket

10 Bu dönemin siyasi hayatının bir incelemesi için bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Londra, 2010; ilk baskı: 1969.

11 "Meşrutiyet Devrine ait Cavid Beyin Hatıraları", *Tanin* gazetesinde 3 Ağustos 1943 ile 22 Aralık 1946 tarihleri arasında tefrika halinde yayınlanmıştır. Gazetede 16 Ocak 1944'te yayınlanan kısımda, Mahmud Şevket Paşa'nın 9 Temmuz 1912'deki istifası hakkında Cavid Bey'in 13 Temmuz 1912'de yazdığı şu satırlar yer alır: "Mahmud Şevket'in istifası dahilde ve hariçte türlü türlü sû-i telakkilere uğradı [yanlış değerlendirilmelere yol açtı]. Hakiki sebebe hiç kimse inanmıyor. Yine tefsirlere gidiyorlar. Kendisini Genç Türk kuvvetinin en büyük zâhir ve istinatgâhı [yardımcısı ve dayanağı] addeyorlar! Ne düşünmek için inanıyorlar. İşte bütün bunlar. Böyle yazılıyor."

noktalarını bu şekilde açıklamıştı. Ama niyetleri gerçeğe dönüş-türmek konusunda çok az şey yapılmıştı. 1908 yılına gelindiğinde hem imparatorlukta hem de dünyanın geri kalanında durum değiş-mişti. Ülke içinde gayrimüslim azınlıkların –Bulgarların, Rumların ve Ermenilerin– imparatorluktan ayrılma tehditleri günden güne artıyor, bu da beraberinde dış müdahale tehlikesini getiriyordu.

Bu tehlikenin en fazla hissedildiği bölge olan Makedonya’da yeni bir sosyal grup ortaya çıkmıştı. Abdülhamid’in 1880’li ve 1890’lı yıllarda yaptığı askerlik ve eğitim reformlarının bir sonu-cu olarak yetişen düşük rütbeli subaylardan oluşuyordu bu grup. Selefleri olan Yeni Osmanlıların tersine, Jön Türkler (özellikle İtti-hatçılar) arasında Babiâli’nin üst düzey bürokratlarına çok ender rastlanıyordu. Jön Türklerin çoğu öğretmen veya öğretim elema-nıydı ya da Abdülhamid’in açtığı askeri okullarda ve akademilerde yetişmiş yeni subaylardı. Bu kişiler, reforma elit konumlarını mu-hafaza etmenin bir yolu olarak bakmıyordu; meşrutiyet idaresini ve reformu devleti kurtarmanın ve modern dünyanın parçası hali-ne getirmenin araçları olarak görüyordu.

Çok daha geniş bir sosyo-ekonomik tabanı bulunan bu grubun geleneksel değerlere bağlılığı daha sınırlıydı; dolayısıyla (iktidarı ele geçirdiklerinde) toplumdaki geleneksel unsurlara ve onların kurumlarına karşı daha bir boyun eğmez tavır sergileyebiliyorlar-dı. Söz konusu kişiler, sosyal ve kültürel değişimin modernleşme sürecinin temel bir parçası olduğunu kolayca kabul etmişti. Ja-ponya’nın kendisini dönüştürmeyi başarması ve Büyük Devletler kulübüne kabul edilmesi, Türklerin modernleşme umutlarını artı-ran belki de en önemli faktördü. Öyle ki bazı İttihatçılar ülkelerini “Yakındoğu’nun Japonyası” olarak görüyordu.¹²

Jön Türklerin imparatorluğu modernleştirmeye yönelik kararlı-lığı, meşrutiyet kabinelerinin siyasi programlarında da yansımaları bulmuştu. Dikey kimliklere dayanan çeşitli din ve mezhep grupla-

12 Bkz. Ahmed Ruza ve Nâzım beylerin Sir Edward Grey ve Sir Charles Hardinge’le görüşmesi, Grey’den Lowther’a, Mahrem, Londra, 13 Kasım 1901, FO 800/184A. Ayrıntılar için bkz. Feroz Ahmad, “Great Britain’s Relations with the Young Turks, 1908-1914”, *Middle Eastern Studies*, 11/4 (Temmuz 1968), s. 302-329.

rının geleneksel *millet* sistemi artık ölüm yatağına yatırılmıştı; Jön Türkler yatay bir Osmanlı kimliği yaratmak istiyordu. Her unsurun kendine ait ayrı bir hukukunun bulunmasına izin veren *millet* sistemi, modern devlet anlayışına ters düşüyordu. Bundan böyle, etnik kökenleri ve dinsel inançları ne olursa olsun bütün Osmanlılar aynı haklara ve görevlere sahip olacaktı. İmparatorluktaki yabancıların faydalandığı kapitülasyonlar da, devletin egemenliğine ve herkes için geçerli tek bir hukuk sistemi ilkesine aykırıydı. Bu kurumlara Büyük Devletler'i (Düvel-i Muazzama'yı) huzursuz edecek şekilde saldırıldı ama dünya savaşı çıkana kadar bu alanda pek bir sonuç elde edilemedi. Jön Türkler pragmatistti. Öngördükleri reformların Batı tahakkümünü tehdit ettiğinin, dolayısıyla dirençle karşılaşacağına farkındaydılar. İhtiyatlı bir şekilde hareket ettiler, Büyük Devletler'le ilişkilerinde olgunluk gösterdiler, sabırlı davrandılar.

Jön Türkler imparatorluklarını Batı kontrolünden kurtarmak istiyorlardı ama şiddetli bir Avrupa aleyhtarlıkları da yoktu. Genç Türkiye ile Avrupa arasında bir aşk-nefret ilişkisi vardı; Avrupa'nın kontrolünden derin bir rahatsızlık duyuyorlardı ama öte yandan modern ve dayanıklı bir ekonomi ve toplum yaratmak için Avrupalıların sermayesine ve uzmanlıklarına ihtiyaç duyduklarını görüyorlardı. Avrupalıların sermayesini ve uzmanlıklarını, ülkenin siyasi ve ekonomik özgürlüğüne zarar vermediği ölçüde kullanmaya hazırdılar.¹³ Eğer paradoksal bir şekilde İngiltere'yi daha aktif bir rol oynamaya teşvik ediyorlarsa, bunun nedeni o ülkenin Büyük Devletler içinde imparatorlukta nüfuz alanı en sınırlı güç olmasıydı. Almanya, Abdülhamid sayesinde imparatorlukta güçlü bir konum kazanmış ve Bağdat Demiryolu imtiyazıyla konumunu korumuştur. Fransa imparatorluğa çok büyük mali yatırımlar yapmıştı, sermayesi esas olarak Fransızlara ait olan Osmanlı Bankası

13 1908'de Babiâli, (Fransa'dan) M. Laurent'a Maliye Nezareti'nde danışmanlık, (İngiltere'den) Mr. Crawford'a gümrük idaresini yeniden teşkilatlandırma, (İngiltere'den) Sir W. Willcocks'a Nafia Nezareti'nde, (İngiltere'den) Amiral Gamble'a donanmanın reorganizasyonu ve (Almanya'dan) General von der Goltz'a kara kuvvetlerinin reorganizasyonu görevi verdi. Bkz. Annual Report, 1908, Lowther'dan Grey'e, no. 105, Pera, 17 Şubat 1909, FO 371/7067/6530 Arşivi - <https://rante.org>

aracılığıyla hatırı sayılır bir siyasi kontrol elde etmişti.¹⁴ Babıâli, İngiltere'yi (Japonya ve ABD'yi) Fransa ve Almanya'ya karşı rekabete girmeye teşvik ederek, Kıta Avrupası devletlerinin tekeline kırmayı ve kendisine manevra için daha geniş alan yaratmayı ve daha fazla bağımsızlık kazanmayı umuyordu.

12 Temmuz 1908'de, Makedonya ihtilal kargaşası içindeyken, İTC'nin bir temsilcisi Manastır'daki İngiltere konsolos vekilini ziyaret edip yerelde meşrutiyet ilan edilirse hükümetinin tavrının ne olacağını sordu, ayrıca "cemiyetinin İngiltere'yle dostluk yolundaki geleneksel politikaya dönme arzusunu özellikle vurguladı ve bu bağlamda buradaki diğer Büyük Devlet konsolosluklarına benzer soruların yöneltilmediğini belirtti."¹⁵ İngiltere'nin yeni büyükelçisi Sir Gerard Lowther'ın karşılanma şekli, Jön Türklerin yakınlık duygularının ve umutlarının nerede olduğunu net bir şekilde ortaya koyuyordu. Mısır (ve Kıbrıs) meselelerine, yani İngilizlerin en fazla çekindikleri meselelere yönelik politikaları uzlaşmacıydı. Lowther şöyle yazıyordu: "Kıbrıs ve Mısır konusunda herhangi bir sızlanma ve şikâyet yok. İngiliz hâkimiyetindeki Kıbrıs gibi Mısır'ın da, yeni rejimde burada kurulması hedeflenen gibi iyi bir idare altında bulunduğu için şanslı olduğuna ilişkin genel bir kanı var."¹⁶ Genç Mısırlılar İstanbul'a gelip hareketleri için destek aradıklarında, "(...) hiç kimseden teşvik görmediler. Bozuk, yozlaşmış bir idare altında olmadıkları söylendi kendilerine. İngiliz vesayeti altında oldukları için, kaynakları çarçur edilmiyor, insanları zulüm görmüyordu, yurttaşlık hak ve özgürlüklerine kavuşmuşlardı ve daha önce görülmemiş bir refah ve güvenlik içinde yaşıyorlardı. Temsilciler burada teşvik görmemekle kalmadılar, kendilerine fikirlerini dile getirme imkânı bile fiilen tanınmadı."¹⁷

14 Fransız çıkarları hakkında bkz. *The Times* (Londra), 17 ve 24 Haziran 1910. Osmanlı Bankası'nın Osmanlı siyasetinde oynadığı rol için bkz. *Tanin*, 9 Eylül 1910 ve *The Times*, 19, 23 ve 24 Eylül 1910. Avrupa finans çevrelerinin rolüne ilişkin aydınlatıcı bir inceleme için bkz. Necla Geyikdağı, *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914*, Londra-New York, 2011.

15 Heathcote'tan Barclay'e, Manastır, 13 Temmuz 1908, Barclay'den Grey'e giden ileti içinde, no. 400, 20 Temmuz 1908, FO 371/544/25649.

16 Annual Report, 1908 (yukarıdaki 13 no'lu dipnota bkz.), 10.

17 Ibid., 7-8. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

Anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını izleyen aylarda İngiltere'nin itibarı zirve noktasındaydı. Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı ve Ekim 1908'de Viyana'nın Bosna-Hersek'i ilhakı bu itibarı daha da artırmıştı. Jön Türkler Avrupa'nın yeni rejime muamelesini büyük bir öfkeyle karşılamıştı, Viyana'ya ve müttefiki Almanya'ya tepkiler çok üst düzeydeydi. Jön Türkler Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanında Rusya'nın rolüne doğal olarak kuşkuyla bakıyordu. Bu süreçte yalnızca İngiltere'nin üzerine leke düşmemişti.

5 Ekim'de Grey, Osmanlı büyükelçisine, İngiltere'nin, Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerin, özellikle Osmanlı Devleti'nin görüşlerini öğrenmeden, Bulgaristan ve Avusturya'nın kararlarını tanımayacağını bildirdi. Babiâli'ye savaşa girmeme tavsiyesinde bulundu ve İstanbul'un tazminat talebi için elinden gelen bütün desteği vereceğine söz verdi.¹⁸ İngiltere'nin kriz boyunca izlediği politika, meseleleri yerel düzeyde tutmak ve mümkün olduğunca Babiâli'yi desteklemektir. Grey, Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerin temsilcilerinin katılacağı bir konferans fikrine karşı çıkıyordu; çünkü böyle bir konferans, başta Boğazlar meselesi olmak üzere, başka önemli meselelerin tartışmaya açılmasına neden olabilirdi. Bu da İstanbul'a fayda sağlamak şöyle dursun, durumu daha ağırlaştırabilirdi.¹⁹

İstanbul'da derin bir hayal kırıklığı ve acizlik hissi, ayrıca bir ihanete uğramışlık ve yalıtılmışlık duygusu hüküm sürüyordu. Hayal kırıklığı ve öfke, Avusturya'ya karşı düzenlenen boykotta kısım ifadesini buldu. Bunun dışında Osmanlıların olaylara verdiği karşılık gayet ılımlıydı, belki de meşrutiyete karşı muhafazakâr bir tepkiden çekinilmesi bu tavırda etkili olmuştur. İTC'nin yayın organı *Tanin*, Avusturya'nın hedefinin Abdülhamid'e destek çıkarak meşrutiyete bir darbe indirmek olduğunu bile ima etti, bundan dolayı İngiltere'nin tavsiyesine uygun olarak itidal ve ihtiyatla hareket edilmesini savundu.²⁰ Aslında Babiâli'nin izleyebileceği başka bir hareket tarzı da yoktu.

18 Grey'den Lowther'a, no. 248, Foreign Office, 5 Ekim 1908, FO 371/551/34595.

19 Grey'den Bertie'ye, no. 477, Foreign Office, 5 Ekim 1908, FO 371/551/34777. Francis Bertie, 1905 yılından beri İngiltere'nin Paris büyükelçisi olarak görev yapıyordu.

20 *Tanin*, 8 Ekim 1908. <https://rante.org>

İşte bu siyasi ortamda ITC, önde gelen iki üyesini, Ahmed Rıza ve Dr. Nâzım'ı Sir Edward Grey ve Sir Charles Hardinge'le görüşmek üzere Londra'ya gönderdi. Söz konusu iki Jön Türk, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle ittifak kurmasını önerdi, Fransa da daha sonra kuşkusuz bu yolu takip edecekti. Ama Grey diplomatik bir dil kullanarak onları atlattı.²¹

Dönem boyunca İngiltere'nin İstanbul'la ilişkileri iki düzeyde yürütüldü: bir yandan, özgül politikaların bir bütün olarak İngiliz dış siyaseti bağlamında tespit edildiği Dışişleri Bakanlığı'nda; öte yandan, Whitehall'de belirlenen politikaların olabildiğince aslına uygun bir şekilde hayata geçirilmeye çalışıldığı İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'nde. Elçilik ayrıca İstanbul kamuoyuna hâkim olan havayı da yorumluyor ve Babiâli'deki düşünme tarzını hükûmetine açıklıyordu. Dolayısıyla özgül politikalar (çeşitli faktörlerin dikkatlice tartılıp tahlil edildiği) nispeten nesnel bir ortamda belirlenirken, bu politikaların hayata geçirildiği ortamda kişilikler ve önyargılar ağır basıyor, neredeyse bütünüyle öznellik egemen oluyordu.

Temmuz devrimi, Osmanlı başkentinde elçiliklerin statüsünde köklü bir değişim yarattı. Meşrutiyet yönetimi, elçiliklerin imparatorluğun iç işlerinde oynadığı güçlü rolü kısıtlamak istiyordu. Elçilik tercümanları, küçük meseleleri Babiâli'yle doğrudan halletme imtiyazını artık yitirmişti. Hariciye nazırı, tercümanları kabule yanaşmıyor, meseleleri doğrudan doğruya büyükelçilerle görüşme konusunda ısrar ediyordu. Başka elçilikler gibi İngiltere elçiliği de bu değişikliği ve "Jön Türklerin kibrini ve saçmalıklarını... son derece rahatsız edici ve sinir bozucu" buluyordu.²²

Büyükelçi Lowther bu değişikliklerden şahsen huzursuz olmuştu. Kendisi İstanbul'un yabancıları değildi, Sir William White'ın büyükelçiliği döneminde (1886-1891) maslahatgüzar olarak görev yapmıştı. İstanbul'a büyükelçi olarak gelmesinden kısa bir süre sonra Lowther şu değerlendirmede bulunmuştu: "Şimdi meydana

21 Grey'den Lowther'a, Mahrem, Londra, 13 Kasım 1908, FO 800/185A.

22 Sir Telford Waugh, *Turkey Yesterday, To-Day and Tomorrow*, Londra, 1930, 131. Sir Waugh o sırada İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği'nde konsolostu. Bkz. G. R. Berridge, *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey*, Leiden, 2007 ve Sir Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, Londra, 1951.

gelen şaşırtıcı değişiklikler (...) ülkeyi daha önce tanımış biri için anlaşılması çok güç nitelikte... Ama 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sorumluluk mevkiinde liderleri bulunmadığını öğrenince birden şaşkına döndüm."²³

Lowther astlarından biri tarafından şöyle tasvir edilir: "(...) zengin bir adam ve büyük senyör edası taşıyan biri... devlet adamı oyunu oynayan türedilere [yani İttihatçılara] tepeden bakmaya meyyal bir insan."²⁴ Lowther, eski tarz Osmanlılarla, özellikle Kâmil Paşa'yla muhatap olmayı tercih ediyordu. Yetmiş yaşını aşmış olan İngiliz yanlısı sadrazam, Lowther için yirmi yıl önce tanıdığı Osmanlı ülkesini simgeliyordu. Kâmil Paşa devlet dümenini elinde tutarken, elçilik İTC'ye hoşgörü gösteriyordu. Ama İttihatçılar Kâmil Paşa'nın konumuna meydan okumaya başlayınca, elçilik eleştirel ve hasmane bir tavır aldı. Cemiyet, İngiltere'yle iyi ve güvenli ilişkileri sürdürmek açısından, Kâmil Paşa'nın değerini takdir ediyordu. Eylül 1908'de Kâmil Paşa'nın 76 gibi ileri bir yaşta olmasına rağmen görevi başında kalacağı konusunda Lowther'a güvence verildi.²⁵ Gelgelelim, sarayın istibdadına son veren İttihatçılar, Kâmil Paşa'nın Babıâli istibdadı kurmasına da izin vermeye niyetli değildi. Eski bürokrasinin temel aktörlerinden olan Kâmil Paşa, devlette veya toplum içinde hiçbir hukuki dayanağı bulunmayan bir gizli cemiyetin müdahalesi saydığı hareketlerden derin rahatsızlık duyuyordu. Ahmed Rıza ve Nâzım beylerin Avrupa'ya gidip konuşmalarında hükümeti temsil ediyormuşçasına bir tavır almaları konusunda duyduğu kaygıları Lowther'a ifade etmişti.²⁶

Kâmil Paşa'nın sergilediği özgüvenden endişe duyan İttihatçılar, gücünü dizginlemeyi umuyordu ama kendisini sadrazamlıktan indirme gibi bir arzuları yoktu. Bundan dolayı, 13 Ocak 1909'da parlamentoda dış ilişkilere ilişkin tartışmaların ardından kabinesine büyük bir çoğunlukla güvenoyu verdiler.²⁷ Ne var ki

23 Lowther'dan Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos 1908, B.D. c. 264.

24 Ryan, *The Last of Dragomans*, 71.

25 Talat ve Bahaeddin Şakir Beylerin Lowther'la görüşmesi, Lowther'dan Grey'e, no. 541, Tarabya, 2 Eylül 1908, FO 371/559/31787.

26 Lowther'dan Grey'e, no. 855, Pera, 13 Aralık 1908, FO 371/546/43987.

27 *Tanin*, 14 ve 15 Ocak 1909.

Kâmil Paşa ve muhalefet bu güvenoyunu kendi zaferleri olarak gördü ve İTC'ye büyük bir darbe indirildiği şeklinde yorumladı. Kâmil Paşa, bu durumu, kendi harbiye ve bahriye nazırlarını tayin ederek Cemiyet'e meydan okumak için uygun bir fırsat olarak değerlendirdi. 10 Şubat 1909'da Kâmil Paşa söz konusu adımı attı, iki nazırı tayin etti. Karşılık vermekte gecikmeyen İttihatçılar sadrazamın hareketlerini bir hükümet darbesi, meclisin haklarına tecavüz ve anayasal ilkelerin ihlali olarak niteleyip kınadılar. Kendilerine danışılmadığı için tepki gösteren dört nazır kabineden istifa etti. 13 Şubat'ta toplanan mecliste gensoru önergeleri verildi ve sadrazamın açıklama yapması istendi ama Kâmil Paşa meclise gelmeye yanaşmadı. Bunun üzerine meclis, Sadrazam'ın açıklama yapmasını beklemeden 8'e karşı 198 oyla kabineye güvensizlik önergesini kabul etti.²⁸

İttihatçılar, Kâmil Paşa'nın sadrazamlıktan indirilmesinin İngiltere'yle ilişkiler üzerinde olumsuz etkisi olacağını biliyordu. Bundan dolayı Büyükelçi Lowther'a bir temsilci göndererek Kâmil Paşa'ya yalnızca anayasaya aykırı hareketlerinden dolayı karşı çıktıklarını açıkladılar, kendisi görevden ayrılınca kurulan kabine-de herhangi bir nezaret İngiltere'yle dostluk politikası izlemese o nezaretten desteklerini çekecekleri vaadinde bulundular.²⁹ Kâmil Paşa'nın yerine sadaret makamına geçen Hüseyin Hilmi Paşa, İngiltere'ye yönelik politikasının Kâmil Paşa'nın izlediği politikadan hiç farkı olmayacağı konusunda Lowther'a şahsen güvence verdi, ayrıca Majestelerinin Hükümeti'nin destek ve tavsiyelerine dayanarak hareket etmeyi sürdüreceğini bildirdi.³⁰ Gelgelelim Lowther İTC'ye ilişkin kararını çoktan vermişti, kendisini yatıştırmaya yönelik bu taahhütlerle kaygılarının giderilmesi söz konusu değildi.

Lowther'ın Londra'ya gönderdiği mesajlardan, kendisinin Cemiyet'e yönelik tavrının daha Aralık 1908'de, yani İttihatçı basından Kâmil Paşa'ya saldırıların başladığı sıralarda değiştiği anlaşıyor. Lowther, basındaki bu saldırıları Alman Büyükelçiliği'nin

28 Bkz. Ahmad, *The Young Turks*, 29 vd.

29 Lowther'dan Grey'e, no. 51, İstanbul, 14 Şubat 1909, FO 371/760/5984.

30 Ibid., no. 53, İstanbul, 15 Şubat 1909, FO 371/760/6279.

etkisiyle yapılmış saldırılar diye niteliyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın politikası üzerinde etki yaratmak istiyor, İTC'ye yönelik hayırhah tarafsızlık politikası izleyen İngiltere'nin açık düşmanlık politikasına geçmesi umudu taşıyordu. Ne var ki İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda Cemiyet üzerinde Alman nüfuzuna ilişkin iddialar inandırıcı bulunmadı.

Lowther, Londra'ya gönderdiği daha sonraki mesajlarında, İttihatçıların giderek şovenist hale geldiğini ileri sürmüş, İttihatçıların gücünün dizginlenmesi için hükümet, tecrübeli kimselerin, yani "ihtiyar Türkler" in eline bırakılmadıkça borç verilmeyeceğinin bildirilmesi gerektiğini ima etmiştir. Kâmil Paşa'nın sadareten düşürülmesinin ardından Lord Hardinge, Lowther'a yazdığı iletide, meydana gelen değişikliklerden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın memnun olmadığını, Hilmi Paşa'nın çok güvenilmez olduğu görüşüne katıldığını, ama Babıâli'nin eski Londra büyükelçisi ve yeni hariciye nazırı olan Rifat Paşa'nın İngiltere'nin çıkarlarına bağlı kalacağını umduğunu belirtmiştir. Hardinge'e göre bu arada İngiltere, "daha ılımlı bir hükümet sistemi iş başına gelene kadar" bekleyip gelişmeleri izlemeliydi. "Saray rejiminin bir daha kurulacağına ihtimal veremiyorum. Bu şartlar altında, iç durumda ne değişiklik olursa olsun kazançlı çıkan taraf hep biz olacağız."³¹

Lowther'ın İTC'ye karşı tavrı giderek belirginleşerek, Cemiyet'in düşüşünü sağlamak için muhalefete açıktan desteğe, hatta belki de olası işbirliğine dönüştü. Şubattan 13 Nisan 1909'daki karşı-devrime kadar, "İngiltere Büyükelçiliği (...) İsmail Kemal'e ve Cemiyet'in hasımlarına büyük bir yakınlık gösterdi."³² Lowther'a erişebilen yalnız onlardı ve halkın yüzde 80'inin İttihatçılara karşı olduğunu kendisine söylüyorlardı. Ayrıca "saltanat ve hilafet geleneklerinden bile mahrum olan kişilerin yeni istibdadından kurtulmak için yardım etmesi umuduyla gözlerini İngiltere'ye" çevirdiklerini dile getiriyorlardı.³³

31 Hardinge'den Lowther'a, Mahrem, 23 Şubat 1909, FO 800/185A.

32 Francis McCullagh, "The Broad Road", *The Evening Standard*, 3 Şubat 1910. McCullagh bu dönemde İstanbul'da gazetecilik yapan bir kişiydi. *The Fall of Abd-ul-Hamid* (Londra, 1910) devrimi ve sonrasında yaşanan gelişmeleri mükemmel bir şekilde anlatır.

33 Lowther'dan Grey'e, 15 Nisan 1909, FO 803/1761/189149

İngiltere Büyükelçiliği'nin karşı-devrim girişiminde ne rol oynadığını saptamak çok güçtür; ama dolaylı kanıtlar bu rolün hatırı sayılır seviyede olduğuna işaret ediyor. Lowther'ın Hardinge'e gönderdiği 2 Mart 1909 tarihli mektup bu açıdan hayli dikkat çekicidir. Lowther, bu mektupta şu satırları yazıyordu:

Cemiyet'e biraz mesafeli durdum, bu da hayli iyi sonuç verdi, çünkü bizim desteğimizizin vazgeçilmez önemde olduğunun pekâlâ farkındalar... İlyi yola yöneldiklerine dair en küçük bir işaret görüldüğünde, daha sıcak bir tavır sergileyeceğim... *İrtica ve eski rejime dönme korkusu o kadar büyük ki, işlerin kendi kendine yola girebileceğini düşünmekten kendimi alamıyorum, ama bu yolda biraz kan dökülecek...*" (vurgu Lowther'a ait).³⁴

Fransızlar da, Osmanlıların Tütün Rejisi'ne karşı hasmane saydıkları yaklaşımından dolayı aynı ölçüde düşmanca bir tavır sergiliyordu. Maliye Bakanı Joseph Caillaux ağır bir krizden bahsediyor, Reji'ye yönelik hasmane tavır değişmezse, Fransız para piyasasının Osmanlılara tamamen kapatılacağı tehdidini dile getiriyordu.³⁵ Bu arada Dışişleri Bakanı Stephen Pichon, Viyana ve Berlin'deki büyükelçilerine gönderdiği mesajlarda, yeni meşrutiyet yönetiminin imparatorlukta yabancılara mali ve endüstriyel kuruluşlarına saldırdığına işaret ediyordu. Pichon'a göre bu saldırı yabancı kuruluşların tamamını hedef aldığına göre, bütün Batılı devletler birlik içinde hareket ederek söz konusu saldırıyı durdurmalıydı. Kaldı ki, Babıâli mali yapısını yeniden düzenlemeye çalışırken, imparatorlukta yabancı sermayeye karşı hasmane girişimlerde bulunarak, kendi çıkarına uygun bir hareket tarzı sergilemiyordu.³⁶

13 Nisan 1909'da karşı-devrim patlak verdiği zaman, İngiltere Büyükelçiliği –ve aynı zamanda Fransa Büyükelçiliği– asilerden yana bir tavır sergiledi. Lowther, Makedonya'daki İngiliz konsolosluklarına şu talimatı gönderdi: Ahaliye isyanının “anayasayı teh-

34 Lowther'dan Grey'e, Mahrem, no. 16, İstanbul, 2 Mart 1909, FO 800/184.

35 L. Bruce Fulton, "France and the End of the Ottoman Empire", Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984, 157.

36 Pichon'dan büyükelçilere, 9 Nisan 1909, *Documents diplomatiques français*, c. 12/164, 203; Reji hakkında c. 11843. <https://rantey.org>

like altına sokmadığı konusunda güvence vermeleri” gerekiyordu, böylece belki de Üçüncü Ordu’nun müdahalesi engellenebilirdi.³⁷ Lowther, İttihatçıların gücü kaybetmesiyle İngiltere yanlısı Kâmil Paşa’nın yeniden sadarete geçeceği, böylece İstanbul’da İngiliz nüfuzunun tekrar zirveye ulaşacağı umudunu taşıyordu.

İmparatorlukta orduyu ıslah etme görevi verilen Alman subayları, 31 Mart kargaşası sırasında, disiplinin tamamen kaybolduğu bir orduda çalışamayacaklarını dile getirerek istifa etmeye kalkıştılar. Almanya Büyükelçisi Marschall von Bieberstein, onlara beklemek zorunda olduklarını bildirdi – kayserin talimatı da bu yöneydi: “O anda görevden ayrılmak, Osmanlı ordusuyla bütün bağları kesmek anlamına gelecekti. Alman siyasetinin yüksek menfaatleri için görevlerine devam etmeleri şarttı.”³⁸ Karşı-devrim sırasında kurulan İttihatçı aleyhtarı yeni hükümeti Londra 15 Nisan’da tanıdı ve bu yönetimin “Majestelerinin Hükümeti’nin devamlı ve güçlü yakınlığına güvene”bileceğini bildirdi.³⁹ Büyükelçiliğin desteğine rağmen karşı-devrim hareketi Üçüncü Ordu tarafından bastırıldı. Mahmud Şevket Paşa liderliğindeki üst düzey generaller iktidarı ele geçirdi, İTC ise onların küçük ortağı konumundaydı.

“Karşı-devrimin bastırılmasının ardından, Almanların Temmuz 1908’de kaybettiği mevzileri yeniden kazandığı anlaşılıyor” değerlendirmesini Alman belgelerine dayandıran Williamson, müte-hakkim bir tavır takınan İngilizlerin böylece Almanlara “yardım etmiş” olduğunun doğru olabileceğini söyler. Aslında Almanya’nın edindiği konum, karşı-devrimi bastıran Mahmud Şevket Paşa’nın harbiye nazırlığı ve sıkıyönetim kumandanlığı makamlarını üstlenmesine, yani devlet ve hükümet idaresinde dizginleri eline alan “güçlü adam” haline gelmesine dayanıyordu. Mahmud Şevket Paşa uzun yıllar Almanya’da kalmış, silahlı kuvvetlerde incelemelerde bulunmuştu, bundan dolayı Almanya’nın askeri gücüne güven du-

37 İsmail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, Londra, 1920, 343, no. 36; Lowther’dan Grey’e, no. 287, İstanbul, 20 Nisan 1909, FO 371/771/15783.

38 *Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Johannes Lepsius vd. (ed.), (bundan böyle bu eser için GP kısaltması kullanılacak), c. 27, 9576, aktaran Alfred Vagts, *Defense and Diplomacy: The Soldier and the Conduct of Foreign Relations*, New York, 1956, 223, no. 118.

39 Grey’dan Lowther’a, 2429, 15 Nisan 1909, FO 371/771/15783.

yuyordu. Dahası, Osmanlı ordusunu yenileme çalışmalarında danışman olarak hizmet veren von der Goltz da kendisinin güvenliğini kazanmıştı. Buna karşılık İttihatçılar Almanlara mesafeli bakıyor, İttihatçı basında Almanlara yönelik saldırılar görülmüyordu.⁴⁰

Temmuz 1909'da Babiâli, tahribata uğrayan ilişkileri tamir etmek amacıyla Osmanlı parlamentosundan bir heyeti Paris ve Londra'ya gönderdi.⁴¹ Bu arada Osmanlı parlamentosunda, Irak'ta İngiliz şirketi Lynch ile Osmanlı Hamidiye Vapur Şirketi'nin birleşmesini engellemeye çalışmasından dolayı Almanya'ya şiddetli eleştiriler yöneltildi. Aralık ayında bu konu, İngiltere ile Almanya arasındaki nüfuz mücadelesinin bir sınaması olarak görülmeye başlandı. İki şirketin birleşmesini destekleyen Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa meclisten güvenoyu alınca, İngiltere bu meselede zafer kazanmış gibi görüldü. İttihatçılar Lynch imtiyazı konusunda Hilmi Paşa'yı desteklemişti; ama bu girişimi Irak'ı ekonomik açıdan ele geçirmeye çalışan bir İngiliz oyunu sayan Arap mebusların tepkisiyle karşılaştılar. Arap kamuoyunun tepkisini yatıştırmak amacıyla sadrazam 28 Aralık'ta görevinden istifa etti. Büyükelçi Marschall von Bieberstein, Hilmi Paşa'nın sorununu çok iyi anlamıştı:

Bağdat'tan Basra Körfezi'ne bir demiryolu hattı inşa etme imtiyazının bir İngiliz ortaklığına verilmesi meselesi, Osmanlı siyasetinde ve bu devletin İngiltere ve Almanya'yla ilişkileri açısından büyük önem kazandı. Hilmi Paşa durumu şu şekilde anlattı: "Bu mesele bizi örs ile çekiç arasında bıraktı. Siyasi sebeplerle imtiyazı İngilizlere veremem. (...) Öte yandan, sadece daha önce Almanya'ya imtiyaz tanınmış olmasından dolayı İngiltere'nin isteğini geri çevirmemiz de bizim için çok zor. Böyle bir hareket, halen dostça ilişkilerimiz bulunan ve çeşitli meselelerde yardımına muhtaç olduğumuz İngiltere'de büyük bir memnuniyetsizlik yaratacaktır."⁴²

40 John Williamson, *Karl Helfferich 1872-1924: Economist, Financier, Politician*, Princeton, New Jersey, 1971, 90 ve "Almanlar ve Osmanlılar", *Tanin*, 17 Aralık 1909.

41 Lowther'dan Grey'e, Tarabya, 1 Temmuz 1909, 371/778/25436.

42 Baron von Marschall'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 25 Ekim 1909, E.T.S. Dugdale, *German Diplomatic Documents*, Londra, 1930-1931 (bundan sonra GDD şeklinde anılacak), c. 3, 267 (c. 27, 576). Irak'ta İngilizlerin artan girişimlerine ve Osmanlıların endişelerine Almanya'nın bakışı için büyükelçinin şu gönderilerine bkz. 26 Ekim 1910, GDD, c. 3, 388 (c. 31, 579) ve 6 Kasım 1909, GDD, c. 3 (c. 28, 584).

Hilmi Paşa'nın yerine sadaret makamına geçen İbrahim Hakkı Paşa, sefelinin karar verdiği konulardan bazılarında aksi yönde kararlar aldı. Şubat 1910'da Anadolu'daki petrol sahaları, demiryolları ve madencilik haklarıyla ilgili, daha önce D'Arcy grubuna verileceği açıklanan imtiyazları iptal etti.⁴³ Almanya'nın nüfuzunun arttığı görülüyordu. Özellikle von der Goltz'un askeri reform için danışman tayin edilmesi ve Almanya'dan yirmi subayın da kendisine yardımcı olarak getirilmesi bu açıdan önemliydi. Goltz Paşa daha önce, harbiye nazırının reis olduğu Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nde ikinci başkan (reis-i sani) olarak görev yapmış, askeri reformların hazırlanmasıyla ve hayata geçirilmesiyle ilgilenmişti. Şimdi de orduda yeni reformlara girişilmesinde etkili olacaktı.⁴⁴

ABD Büyükelçisi Oscar Strauss, İstanbul'a Eylül 1909'da ulaştı ve çok geçmeden Büyük Devletler'in imtiyaz rekabetine katıldı. Chester imtiyazını elde edememesinin ardından, Babiâli'nin Büyük Devletler'le ilişkilerini değerlendiren bir rapor kaleme aldı. Strauss şunları söylüyordu:

Osmanlı Devleti, pratikte imparatorluğun siyasi varlığını ellerinde tutan altı Büyük Devlet'le iyi ilişkiler sürdürmeye o kadar bağımlı ki, bu devletlerin biri veya ikisi, örneğin Almanya veya Rusya şiddetli bir şekilde karşı çıkarsa bu, böyle bir imtiyazın elde edilmesi açısından kesin bir engel değilse de, ciddi bir sorun oluşturur. Normalde ticari işlerde tarafsız bir ülkenin bir avantajı vardır, oysa burada durum tamamen farklı: Burada, bir ülkenin zarar verebilecek konumda olması, iyi, tarafsız ilişkilerden çok daha büyük önem taşıyor.

Chester imtiyazı meselesinde Almanya'nın nüfuzu çok büyük rol oynadı. Chester projesinin, Bağdat Demiryolu girişimine ters düştüğü aşikârdı. Büyükelçi Strauss sözlerini şu şekilde sürdürüyordu: "Almanların projeye karşı çıkması kuşkusuz beklenen bir şeydir. Babiâli böyle çıkar çatışması doğuran bir imtiyaz veremezdi, çünkü

43 Grey'den Lowther'a, no. 37, 17 Şubat 1910, FO 371/1004/5693.

44 *The Times*, 3 Mart 1910. <https://rantey.org>

Babîâli'nin Bağdat Demiryolu'na daha önce verdiği kilometre başına garanti ister istemez mali bir darbe anlamına geliyordu.⁴⁵

İmtiyaz avı, Osmanlı siyasi hayatında önemli bir unsurdur. 29 Mayıs 1910'da Halil Paşa bahriye nazırlığından istifa edip yerine daha önce Hilmi Paşa kabinesinde harbiye nazırlığı görevinde bulunan Salih Hulusi Paşa getirildiği zaman, Lowther konuya ilişkin şu yorumu yapmıştı: “Düşüşü, muhtemelen, Alman ve Amerikan şirketlerinin entrikaları ile rakip İngiliz firması Palmer and Fairfield'in entrikalarının bir sonucudur. Halil hiçbir zaman Cemiyet'le anlaşılamıyordu...” Halil Paşa'nın, söz konusu rekabette Armstrong grubunu desteklediği anlaşıyor.⁴⁶

1910 yılı kredi görüşmelerinin gösterdiği gibi, Büyük Devletler mali gelişmeleri imparatorlukta konumlarını güçlendirmek amacıyla kullanıyordu. Lowther, Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'in kredi görüşmelerine başlamak için Paris'e gideceğini bildiriyordu. Büyükelçinin öğrendiğine göre Fransız finansörler görüşmelerde kendisini oyalayacak ve yıl sonuna kadar kaynak sağlamayacaktı. Yıl sonuna gelindiğinde mali baskı daha şiddetli hale gelecek, gereken miktar daha da artmış olacaktı. Böylece istedikleri şartları dayatabilecek ve en fazla değer verdikleri imtiyazları elde edebileceklerdi. Londra'da Büyükelçi Paul Cambon, İngilizlerin ve Fransızların Irak'ta işbirliği yapmasını öneriyordu. Ayrıca Babîâli'ye mali istikrar ve gelişme ihtiyacı içinde olduğunu belirtmeli ve böyle sorumsuz bir şekilde harcama yapmayı sürdürürse, Londra'da veya Paris'te para bulmalarının zor olacağını göstermeliydi.

Cavid Bey bir Fransız finans kuruluşuyla bir kredi sözleşmesi imzaladı ama Maliye Bakanı Jules Pichon, ilgili kuruluşa, resmi onayın ancak Babîâli'nin bütçesinin, yani maliyesinin bir Fransız danışman tarafından idare edilmesine razı olması halinde verilece-

45 Strauss'tan Knox'a, 12 Mayıs 1910, DS867.602 Ot 81/15, aktaran J. A. De Novo, *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939*, Minnesota, 1939, 68-72. Osmanlı Devleti'nin ABD'yle ilişkileri için bkz. Feroz Ahmad, “Young Turk Relations with the US, 1908-1918”, Nur Bilge Criss, Selçuk Esenbel, Tony Greenwood ve Louis Mazzari (ed.), *American Turkish Encounters: Politics and Culture, 1830-1989*, Newcastle upon Tyne, 2011, 83-99.

46 Lowther'dan Grey'e, no. 103, İstanbul, 31 Mayıs 1910, FO 371/1000/19418.

ğini bildirdi. Görüşmeler kesildi ve Cavid Bey daha sonra bu konuda şu yorumda bulundu: “Fransa’nın hakiki ve sadık bir dostu olarak, bunu ileride iki memleket arasındaki münasebetleri sıkıntıya sokmasını muhtemel bir hadise olarak gördüğüm için müteessir oldum.”⁴⁷ Bu gelişmelerin ardından Cavid Bey Londra’ya gitti, Sir Ernest Cassel bir kredi görüşmesi yapmaya istekli görünüyordu. Ama Paul Cambon olaya müdahil oldu ve Sir Edward Grey, Cassel’den tahviller için bir teklifte bulunmamasını istedi.⁴⁸

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Babîâlî’ye kredi vermeme kararı almıştı; çünkü –bir Alman imtiyazı olan– Bağdat Demiryolu Irak’ta İngiliz ticaretinin konumuna yönelik bir tehdit olarak görülüyordu. Cavid Bey ise Bağdat Demiryolu’nun inşa ve idare şartlarının ülkesine yararlı mı yoksa zararlı mı olduğuna karar verecek mercinin Osmanlı hükümeti olduğunu belirtiyordu: Almanya’nın Osmanlı topraklarında işleyen İngiliz ve Fransız hatlarına itiraz etme hakkı nasıl yoksa İngiltere’nin de Bağdat Demiryolu’na itiraz etme hakkı yoktu.⁴⁹

Bütçe krizi sırasında, *The Times*’ın 22 ve 23 Temmuz tarihli nüshalarında, İstanbul ile İttifak Devletleri arasında yakınlaşmaya dair duyurular alındığı, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın Avusturya-Macaristan ve Almanya dışişleri bakanlarıyla, Kont Aerenthal ve Herr von Kiderlen-Waechter’le ülkeleri arasındaki ilişkileri görüşmek üzere Marienbad’a gideceğine ilişkin haberler geldiği bildiriliyordu. *The Times*’a göre Paris, bu görüşmeye karşı çıkıyor, böyle bir gelişme olursa İstanbul’un İtilaf Devletleri’nin yardımını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalacağı tehdidini öne sürüyordu. *Tanin*’de yansıtılan haliyle İttihatçıların tavrı ise daha ilgi çekiciydi.

47 Annual Report, 1910, 5, no. 105, Pera, 17 Şubat 1911, FO 371/1768/7053; E. M. Earle, *Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway*, Londra, 1923, 224-225; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, İstanbul, 1940, 322-324; Bruce Fulton, “France and the End of the Ottoman Empire”, Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984, 157. Son kaynakta şu satırlar yer alır: “Babîâlî’den Fransız topları ve donanma teçhizatı almak üzere büyük bir sipariş vermesi ve Fransız yetkililerin mali denetimini kabul etmesi istendi.”

48 Earle, *Turkey*, 225.

49 Earle, *Turkey*, 225 ve Mahmud Mukhtar Pacha, *La Turquie, l’Allemagne et l’Europe depuis le Traité de Berlin jusqu’à la guerre mondiale*, Paris, 1924, 106.

Dış ilişkiler konusunda yazılar kaleme alan Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Devleti'nin Büyük Devletler'in oluşturduğu ittifaklardan biriyle kaderini birleştirmesinin zamanı gelip gelmediğini soruyordu. Babanzade'ye göre en acil iş, gücünü artırarak müttefikliğini kıymetli hale getirmektir. Bu aşamada İTC esas olarak İtilaf Devletleri taraftarıydı ve bunu açıkça dile getiriyordu. 1910 yılında Paris'e giden Cavid Bey, bu tutumu defalarca ifade etmişti.

Jön Türk hareketinin radikal kanadını temsil eden, Almanya yanlısı bir gazete olan *Jeune Turc*, İttifak Devletleri'yle yakınlaşmayı savunuyor, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin uluslararası bağımsızlığını ve hareket özgürlüğünü kazanmaya yönelik girişimlerine karşı çıktığını iddia ediyordu.⁵⁰

Tanin, İngiltere ve Fransa'nın krediyi engellemesi karşısında şunları yazıyordu:

Bize deniyor ki: "Siz genç Türkiye zayıf ve muhtaç-ı muavenet [yardıma muhtaç] bir haldesiniz. Avrupa devletlerinden birinin size siyaseten muavenet etmesi sizin için bir kaidedir. O halde siz de bu menfaate mukabil o devlete bir menfaat temin etmek mecburiyetindesiniz. Âciz ve zayıf olduğunuz cihetle bir menfaat-ı siyasiye [siyasi çıkar] temin edemezsiniz, binaenaleyh menfaat-ı maddiye ve iktisadiye [maddi ve iktisadi çıkar] temin edeceksiniz, yani müzaheret-i siyasiyemizi [siyasi yardımımızı] imtiyaz veya sipariş ile tediye eyleyeceksiniz [ödeyeceksiniz]."

İşte biz ağızda evrilmiş çevrilmiş lakırdılardan, bu sözlerin söylenmek değil, anlatılmak istenildiğini anlıyoruz ve diyoruz ki: "Hayır, böyle bir pazarlığa yanaşmayacağız. Çünkü bu bizim haysiyeti milliyemize ve istiklalimize mugayirdir. Genç Türkiye bu inkılab-ı meşrutiyeti vatani tecavüzden, mukasemeden [bölüşümekten] kurtarmak ve istiklalini, istikbalini temin etmek için yaptı. İlk adımlarında kendini götürüp de böyle haysiyetini, şerefini muhill [ihlal eden, sakatlayan] bir esarete teslim edemez. Genç Türkiye yaşarsa, şan ve şerefiyle, haysiyetiyle bir Avrupalı devlet gibi yaşayacaktır.

Yeni Türkiye hükümeti şimdiye kadar tuttuğu bu hatt-ı hareketten [hareket çizgisinden] ayrılmadı. Maliye Nazırı Cavid Bey her mesuliyeti göze

olarak, her neticeyi göz önünde bulundurarak Bank-ı Osmanî heyet-i maliyesinin şeraitini [şartlarını] reddetti, istiklal dairesinde istikraz [borçlanma] yaptı. İmtiyazları tekml müsabaka usulüyle vermeğe başladık ve verdiklerimizi en iyi şerait temin edene verdik.

Bu vesileyle şurasını ihtar edelim ki, Türkiye'yi âciz ve zayıf tahmin ederek müzaheret-i siyasiyelerini menafi-i iktisadiye mukabilinde [siyasi yardımlarını iktisadi menfaatler karşılığında] satmak isteyenler varsa, hesaplarında pek hata ediyorlar. Türkiye ihtimal ki bugün uğrayabileceği böyle bir muameleye bugün ses çıkarmayacak, mukabele etmeyecektir. Fakat Türkiye, ordusunu en bedbinlerin bile âciz ve zayıf diye telakki edemeyecekleri bir mertebe-i mükemmeliyete pek az vakitte çıkaracaktır.⁵¹

Paris'teki müzakereler Ekim'de başarısızlığa uğrayıp kesildi. 24 Ekim'de Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Nikolay Çarikov'un, hükümetine gönderdiği telgrafta bildirdiğine göre, Maliye Nezareti müzakerelerin kesilmesinden son derece büyük bir hayal kırıklığına uğramıştı, Fransız hükümetinin taleplerinin Osmanlı'nın bağımsızlığına aykırı düştüğünü düşünüyordu. "Vaziyet çok ciddi" diye yazıyordu.⁵²

Paris'te ve Londra'da istediği krediyi alamayan Cavid Bey Berlin'e gitti. Birkaç hafta sonra, 9 Kasım'da, Fransız mali kuruluşuyla aşağı yukarı aynı şartlarda, yüzde 4 faizle tahvil ihracını öngören sözleşme imzalandı. Cavid Bey o günler üzerine daha sonra sunları söyleyecekti:

Almanlar meseleyi büyük bir zekâ ve takt sergileyerek hallettiler. Kre-diyle doğrudan veya dolaylı ilişkisi olmayan hiçbir konuyu gündeme getirmediler ve Osmanlı'nın itibarını sarsacak hiçbir şart öne sürmediler. Bu tavrı, o sırada çok müşkül bir vaziyette olan Osmanlı hükümeti büyük bir takdirle karşıladı. Netice, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1908 inkılabı ile Harb-i Umumi arasındaki tarihinde yer alan en büyük diplomatik zafer oldu.⁵³

51 *Tanin*, 13 Ağustos 1910; Lowther'dan Grey'e, no. 572, Tarabya, 15 Ağustos 1910.

52 Mukhtar Pacha, *La Turquie*, 109.

53 Aktaran Earle, *Turkey*, 225-226, Cavid Bey'in Earle'e yazdığı bir metinden; Mukhtar Pacha, *La Turquie*, 106.

Alman devlet adamı Karl Helfferich Fransa'nın öne sürdüğü şartları "bir mali kontrol kurulmasına eşdeğer" sayacaktı. Üstelik öyle bir kontroldü ki bu, "Osmanlı Devleti'ni bütün ekonomik meselelerde Batılı devletlerin buyruğu altına sokacaktı." Berlin bunun olmasını istemedi, dolayısıyla Babıâli'ye kredi teklifinde bulunmaya karar verdi, böylece "Osmanlılara belli bir can suyu verecek", "Parislileri" de "kabul edilebilir şartlar" öne sürmek zoruunda bırakacaktı.⁵⁴

Çoğu Osmanlı, elde ettikleri başarıdan büyük bir memnuniyet duyuyordu ve İstanbul'da Almanya'nın yıldızı yeniden yükseliyordu. Ama İngiltere Büyükelçiliği kabinenin bölündüğünü öğrenmişti. Gizli bir toplantıda muhalifler, Fransa ve İngiltere'yle ilişkilerin niçin ve nasıl tehlikeye atıldığını sormuştu. Cavid Bey ise Osmanlı Bankası'nın entrikaları yüzünden Fransız hükümetinin kabul edilmesi imkânsız şartlarda ısrara yöneldiğini ve Fransız kamuoyunun Jön Türk yönetimine karşı zehirlendiğini söylemişti. Ayrıca İngiltere'yle ilgili olarak, gümrük oranlarında yüzde 4 artışa dair müzakerelerin, İngiltere'nin Irak üzerinde planları olduğu gerçeğini gözler önüne serdiğini ve Mısır'ın borçlanma yetkilerine değinerek Mısır'ın statüsüne dair fermanı ihlal etme niyetinin ortaya çıktığını ileri sürmüştü.⁵⁵ Lord Kitchener 10 Aralık'ta İstanbul'a geldiği zaman, Lady Salisbury'ye şunları yazmıştı: "Biz işin tamamen dışındayız... Alman'a ne isterse onu yapma imkânı verilmiş." Bunun üzerine olası en kötü senaryoya göre planlar yapmaya başlamış, Kahire'ye başkonsolos olarak gidince bütün bölgedeki Arap milliyetçilerle temas kurmuştu.⁵⁶

Osmanlıların Avrupa'yla ilişkilerinde önem taşıyan bir başka faktör, Avrupa'nın rejime ve politikalarına yönelik eleştirileriydi. İttihatçılar bu tür eleştirileri yakından izliyordu ve Lordlar Kamarası'nda Makedonya politikalarına yöneltilen eleştirilere sert bir şekilde tepki gösteriyordu. *Tanin*'de şu satırlar çıkmıştı: "Genç

54 Aktaran, son, *Karl Helfferich*, 92.

55 Marling'den Grey'e, 878, Pera, 7 Aralık 1910, FO 371/1017/44798.

56 Aktaran Jukka Nevakivi, "Lord Kitchener and the Partition of the Ottoman Empire, 1915-1916", K. Bourne ve D. C. Watt (ed.), *Studies in International History*, Londra, 1967. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

Türkler düşmanca tenkidi hak etmiyor, ama gayri resmi olarak verilen dostane tavsiyeleri mesele etmeyiz. Ama resmi bir mevkide verilen tavsiye müdahale haline gelir.”⁵⁷ İttihatçılar bütün dikkatini şimdilik iç meselelere, bilhassa Arnavutluk meselesine vermişti ve Avrupa’yla ilişkiler ikincil olarak ele alınıyordu.

Almanya Babiâli’de hâlâ baskın konuma kavuşamamıştı ve İtilaf Devletleri’nin çıkarları göz ardı edilmiyordu. Haziran ayında Armstrong grubu 21.500 tonluk bir dretnot sözleşmesi elde etti, Babiâli parlamentoda gerekli kredi onaylanırsa aynı gruptan ikinci bir dretnot sipariş etmeyi uygun gördü. Güçlü bir İngiliz-Fransız-Amerikan grubuyla bir telefon sözleşmesi imzalandı.⁵⁸

Eylül 1911’de İtalya Trablusgarp’ı işgal etti. Böylece Büyük Devletler’den biri ilk kez –Osmanlılar rıza gösterebilir veya göstermesin– toprak işgal etmeye karar vermiş oluyordu. Bu, Babiâli için yeni bir durumdu, çünkü Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü için ilk adımı temsil edebilirdi. Kâmil Paşa, Fransız diplomat Boppé’ye şu sözleri söylerken Osmanlılarda hâkim olan duyguyu özetliyordu: “Kendimizi evimizde güven içinde hissediyorduk; kapı pencere ardına kadar açıktı... eve bir döndük ki bir vilayetimizin çalındığını gördük. Hukuk nerede kaldı? Avrupa’nın verdiği sözler nerede kaldı?”⁵⁹

Büyük Devletler’in Osmanlı Devleti lehine diplomatik müdahalede bulunmaması bütün Osmanlılarca büyük bir ihanet olarak görülüyordu. Fransa, Aralık 1900’de ve Kasım 1902’de İtalya’yla yaptığı, Fransa’nın Fas’ta ve İtalya’nın Trablusgarp’ta özel çıkarlarını tanıyan antlaşmalara uygun olarak İtalya’ya yeşil ışık yakmıştı. Babiâli’ye karşı Büyük Devletler gizli uzlaşmaya varmış görünüyordu ve İstanbul basınında, meşrutiyet yönetimine destek sağlamayan Büyük Devletler’den duyulan derin hayal kırıklığını gösteren yazılar çıkıyordu. Bu şartlar altında Babiâli’nin İtalyan mallarını boykot etmek dışında elinden gelen pek bir şey yoktu.

İttihatçıların önde gelen gazetecisi Hüseyin Cahit bir yazısında Osmanlı Devleti’nin Büyük Devletler’in kurduğu ittifaklar karşı-

57 Tanin, “Genç Türkiye’nin Zayıf Noktası”, 27 Şubat 1911.

58 *The Near East*, 17, 21 ve 23 Haziran 1913, 156.

59 Boppé’den de Selve’s’e, Tarabya, 4 Aralık 1911, *Documents diplomatiques français*, 1911-1914, c. 14, 394.

sında niçin tarafsız kalmak istediğini soruyordu. Burada amaç, Büyük Devletler'den herhangi biriyle yakınlaşıp ortak çıkar sahibi olmaktan kaçınmak mıydı? Hayır. Biriyile dostluğun, diğer devletlerin biri veya hepsi tarafından düşmanca bir hareket sayılmaması için dikkat gösteriliyordu. Osmanlı dış politikasının ruhu, negatiflik yerine pozitif bir şey elde etme amacına yönelmişti, dolaşısıyla Büyük Devletler'in hepsiyle dost olmaya yönelik bir çizgi izleniyordu. Ama elde edilen sonuç bunun tam tersiydi. Yazının sonunda Hüseyin Cahit, eğer Almanya Osmanlılar lehine hiçbir adım atmazsa, Osmanlı Devleti'nin politikasını İtilaf Devletleri'ne kaydırması gerektiğini ileri sürüyordu.⁶⁰

Şair Mehmet Akif ise Almanya'ya daha sert bir dille uyarıda bulunuyordu:

Biz biliyoruz ki Almanya bizim kuvvetli müterakki ve müteâlî [bizim ilerlemiş ve yükselmiş] olmamızı istiyor. Zira biz böyle olmazsak bittabîi Almanya'nın Şark'a doğru iktisaden yürümesi gayet güç ve hatta gayri kabili-i icra [imkânsız] olur. Almanya'nın kavi ve muhteşem rakipleri aynı zamanda bizim etrafımızı da tutmuşlardır. Hiç şüphe yoktur ki biz mahvolsak Şark'ın anahtarı, Almanya'dan ziyade, rakiplerinin eline geçecektir. Bize gelince, Almanya ile aramızda hiçbir mesele-i muallaka [askıda kalan mesele], hiçbir temas-ı maddî olmadığı için Almanya'nın ihtirâsâtı ceng-cûyânesinden tevehhüm [savaşçı ihtiraslarından endişe] edecek halde değiliz. Bilakis bizi aled-devam [devamlı] tehdit altında bulundurmakta olan kuvvetler aynı zamanda da Almanya'nın en müthiş rakipleridir. İşte dostluk ve âtîde [gelecekte] bir ittifak-ı daimî için en mefîn esasları..⁶¹

İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali Babîâlî'de Alman diplomasisi için önemli bir dezavantaj yarattı. Osmanlı Devleti'nin Roma büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa gibi Almanya'nın büyükelçisi de İtalya'nın yaklaşan Trablusgarp işgalini görememişti. Her ikisi de İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmek üzere olduğu konusunda hükümetlerini bilgilendirememişti. Almanya'dan müttefikine herhan-

60 "İttifaklar ve İtilaflar Karşısında Türkiye", *Tanin*, 28 Eylül 1911.

61 İmzasız, "Osmanlı ve İslam Muhibbi Almanlara Açık Mektup", *Sırat-ı Müstakim*, tarihsiz, V. 1069, Ayn-ı Eski, 1. cilt, s. 16/198, 30 Aralık 1966, s. 8.

gi bir müdahale gelmeyince, Babîâli Roma'yla görüşme yapılmasının sağlanması için İngiltere'ye başvurdu.⁶² İttihatçılar, İtalya'yla savaşı İngiltere'yle iyi ilişkiler kurmak için bir fırsat olarak görüyordu. 29 Ekim'de Mehmed Cavid Bey doğrudan Winston Churchill'e yazdığı mektupta şunları söylüyordu:

Osmanlı Devleti'ne ve Jön Türklere samimi bir dostluk beslediğinize dair inancım, beni bugün sizinle çok önemli bir mesele hakkında konuşmaya yöneltiyor.

Osmanlı'da meşrutiyet ilan edildikten sonra İngiltere ile Türkiye arasında yakın bir dostluğun lüzumuna inananlar, bu dostluğun kurulması önünde yanlış anlamaların engel teşkil ettiğini üzüntüyle gördüler. Burada söz konusu yanlış anlamaların farklı sebeplerinden bahsetmeme gerek yok. Yalnızca İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin gerçek dostları, bu yanlış anlamaları ortadan kaldırmak için çaba göstermekten hiçbir zaman geri durmadılar. Mevcut şartların bu alanda başarı için iyi bir zemin oluşturduğu görülüyor. Üçlü İttifak Devletlerinden birinin topraklarımıza saldırması, kamuoyunda bu ittifaka büyük bir tepki yarattı. Osmanlı Devleti'ndeki İngiltere yanlısı devlet adamları ve İngiltere'deki Osmanlı yanlısı devlet adamları bu zemini değerlendirebilir.

İngiltere'deki dostlarımız arasında önemli bir mevki işgal ettiğinizi bilerek ve buna inanarak, bu dostluğun kurulmasına yönelik gayretlerimize nüfuzunuzu kullanıp katılmanızı istirham ediyorum. Bu yolda hangi temelde girişimde bulunulabilir? Bu meseleye dair kendi kişisel görüşlerinizi bana lütfen yazar mısınız? Yazdıklarınız tamamen kişisel ve gayri resmi sayılacaktır. Resmi hedeflerimiz için olası bir dayanak hazırlayabilirsek kendimi mesut addedeceğim.⁶³

Churchill 4 Kasım tarihinde Sir Edward Grey'e gönderdiği mektupta şu noktalara dikkat çekiyordu:

(...) meslektaşlarımız Osmanlı hükümetinin yaptığı kaba öneriyi biraz fazla hafife almaya meyilliler... Osmanlı'nın bize sunacağı pek çok şey var. Bütün dikkatimizi Belçika sınırına ve Kuzey Denizi'ne yönelterek, dünyadaki

62 Said Paşa'dan Tevfik Paşa'ya, 30 Eylül 1911, FO 371/1252/38346.

63 W. S. Churchill, *The World Crisis, 1914-1918*, New York, 1951, s.219-525.

en büyük İslam devleti olduğumuzu unutmamalıyız. Osmanlı'ya gerçekten yardım edebilecek, rehberlik sağlayabilecek tek devlet biziz. Eğer Osmanlı Devleti yörüngesini İngiltere'ye ve Rusya'ya çevirmek istiyorsa ve Rusya bu devleti bir şekilde Üçlü İttifak sisteminin içine çekebilecek bir işbirliğinden endişe duyuyorsa, teklif kolayca bir kenara itilemez. Osmanlı dostluğundan İtalya politikasına kıyasla daha fazla kazançlı çıkıp çıkmayacağımızı kendi kendimize sormalıyız; daha da önemlisi, Osmanlı'yı Almanya'nın kollarına atmamızın İtalya'yı Almanya'nın kollarına atmaktan daha kötü sonuçlar doğurup doğurmayacağını değerlendirmemiz gerekir. Osmanlı Devleti, Almanya'nın bize karşı kullanabileceği en büyük kara silahıdır.

Churchill, Grey'le görüş alışverişinde bulunduktan sonra, Cavid Bey'e, Grey'in "hatırı sayılır herhangi bir katkıya yanaşmaya-çağını" ilettiler.⁶⁴

İttihatçıların bir grubu İngiltere'yle yakınlaşmaya çalışırken bir başka grubu da Avusturya-Macaristan'ın Babiâli'deki büyükelçisiyle bağlantı kurarak Viyana'ya yakınlaşma çabası içindeydi. 12 Ocak 1912'de Büyükelçi Johann Pallavicini Dışişleri Bakanı Aehrenthal'a yazdığı bir mektupta, Babiâli'nin İtalya'yla savaş sırasında Avusturya'ya ittifak teklif ettiğini bildirdi. Ne var ki Aehrenthal, "Osmanlılardan o güne kadar gelen en ciddi ittifak teklifini geri çevirdi; İtalya'yla savaş devam ettiği ve İstanbul'da karışık durum düzelmediği sürece, Osmanlı'yla ittifakın söz konusu olamayacağı inancı taşıyordu."⁶⁵ *The Near East* muhabirinin haberine bakılırsa, Babiâli "ABD dostluğu" arayışına bile girmişti. Bir Amerikan kuruluşuna Anadolu'da petrol arama imtiyazı vermeye hazırды. "Eğer belli belirsiz söylentiler doğru çıkarsa, Yakındoğu piyasasına güçlü bir trans-Avrupa faktörü girmiş olur."⁶⁶ Ama İngiltere ve Almanya birbiriyle o kadar meşguldü ki İstanbul'la uğraşacak durumda değildiler: İngiltere'nin donanma üstünlüğünü Almanya'nın tanıyacağı bir deniz anlaşması için müzakere yürütüyorlardı.

64 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, c. 3, *The Challenge of War, 1914-1916*, Boston, 1971, 189-190.

65 F. R. Bridge, "The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1908-18", Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984, 41.

66 *The Near East*, 6 Kasım 1911, 29.

İttihatçılar yalıtılmış durumdaydı ve hiçbir Büyük Devlet, ittifak konusunu görüşme niyeti göstermiyordu. Yalnızca Büyükelçi Çarikov ittifak yapmaya hazır görünüyordu ama öne sürdüğü şartlar fiilen bir Rusya protektorası kurulması anlamına geliyordu. Çarikov, Boğazlar'ın açılması karşılığında Osmanlı'ya toprak bütünlüğü garantisi verme ve 1900 tarihli demiryolu antlaşmasını gözden geçirme teklifinde bulundu. Almanya ve İngiltere Babiâli üzerinde baskı kurdu ve teklif geri çevrildi.⁶⁷

Büyükelçi Çarikov Mart 1912'de merkeze çağrılınca, başlattığı inisiyatif sona erdi, Rusya'nın Babiâli'ye yönelik politikasında bir değişim görüldü, uzlaşma yerine gerilim hâkim olmaya başladı. Çarikov ve baş tercümanı André Mandelstam, İttihatçılarla, bilhassa Hüseyin Cahit'in ve Mehmed Cavid'in dahil olduğu Talat kanadıyla iyi ilişkiler kurmuştu. Rusya'nın yeni büyükelçisi Mihail von Giers İstanbul'a geldiği zaman, Alman nüfuzunun Osmanlı başkentinde iyice ağır bastığını gördü. Kendisinin yanında görev yapan bir diplomatın daha sonra yazdıklarına bakılırsa bu büyükelçi "Rusya'nın çok kudretli olduğu fikrine gönülden inanan, Osmanlı İmparatorluğu'na tepeden bakan" bir kişiydi. "O sırada egemen olan düşünceye göre bu imparatorluk kısa zamanda Büyük Devletler arasında nüfuz bölgelerine ayrılıp paylaşılacaktı..."⁶⁸

30 Eylül 1911'de İbrahim Hakkı Paşa İtalya'nın Trablusgarp işgalini öngöremediği için sadrazamlıktan istifa etti. Yerine Said Paşa tayin edildi. Konuyu Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada değerlendiren Said Paşa, durumun kritik olduğunu itiraf etti. Said Paşa'ya göre Osmanlılar o güne kadar kendini tecrit politikası izlemişti ve bu politika ülkeye çok zarar vermişti. Babiâli, içinde

67 Bayur, *Türk İnkılabı*, 2/1, Ankara, 1943, 110 ff; Alan Bodger, "Russia and the End of the Ottoman Empire", Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984, 82 ve 89.

68 Andrew D. Kalmykov, *Memoirs of a Russian Diplomat: Outposts of the Empire, 1893-1917*, New Haven ve Londra, 250 ve *The Near East*, 22 ve 29 Mart 1912, 639 ve 675. Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*, Howard Fertig, 1966 (ilk basımı University of Oklahoma Press, 1931), s. 21'de şu satırlar yer alır: "Aralık 1911'de Rusya'nın Büyükelçisi M. Çarikov... Osmanlı-Slav ittifakı oluşturulmasına yönelik ünlü teklifini sundu. Bu teklife göre Rusya, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti altına alması karşılığında savaş gemilerinin Boğazlar'dan serbest geçmesi imkânına kavuşacaktı..." <https://rante.org>

bulunduğu güçlüklerden kurtulmak için artık yardım ve destek aramak zorundaydı. İttifaklar kolayca kurulabilirdi ama hükümet, imparatorluğu bir başka büyük gücün vesayeti altına sokacak bir anlaşmaya yanaşamazdı. Ardından sadrazam, ittifaklar kurmakta olan Balkan devletleriyle bir tür anlayış birliği üzerinde durulabileceğine işaret ediyordu.⁶⁹ Bu arada Büyükelçi Marschall'ın edindiği bilgiye göre, İngiltere Büyükelçiliği'nin baş tercümanı G. H. Fitzmaurice, arkadaşı ve sadrazamın özel kâatibi Muhtar Bey'e şu soruyu sorarak Berlin'e karşı entrika hazırlığı peşinde koşuyordu: "Daha önce ilan ettiğiniz hedefinize uygun olarak İtalyanları bölgeden kovmayacak mısınız, yoksa Alman nüfuzunun sizi yönlendirmesine izin vermeye devam mı edeceksiniz?"⁷⁰

1912 yılı boyunca İttihatçılar, yalnız Libya'da çarpışmakla kalmadılar, aynı zamanda büyüyen muhalefetin ülke içinde yarattığı sorunlarla boğuştu. Nihayet muhalefet Temmuz 1912'de İttihatçı kabinenin düşmesini sağladı. İTC karşıtı yeni kabine bir dizi büyük meseleyle karşı karşıyaydı: İTC'yi ezmek, İtalya'yla savaşı sona erdirmek, Arnavutlarla ilgili asayiş sorunlarını çözmek, Makedonya'daki orduda görülen disiplinsizlik ve huzursuzluğu ortadan kaldırmak, borç alıp hazinenin boşalmamasını sağlamak ve faaliyetleri endişe yaratan Balkan devletlerine karşı diplomatik tedbirler almak. Ordudaki Alman nüfuzu zayıflamış olabilirdi ama yeni hükümet de Alman uzmanlığına dayanmaya devam etti. 28 Ağustos'ta Büyükelçi Wangenheim, İTC'nin iktidardan uzaklaştırılmasının ardından Alman ordusunun üstlenmesi gereken rol hakkında şunları söylüyordu: "Bizim subaylarımızın en önemli görevi, bugüne kadar olduklarından daha politik olmaktır. Bu politikanın özü de ince ruhlu ve dostane davranarak Osmanlı ordusu içinde mevcut Almanya sempatisini derinleştirmek ve devam ettirmek olmalıdır."⁷¹

69 Tanin, 17 Aralık 1917, Rusya'nın değişen politikası için bkz. William Langer, "Russia, the Straits Question and the Origins of the Balkan League, 1908-1912", *Political Science Quarterly*, XLIII, 3, 1928, 321-363.

70 Marschall'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, Gizli, İstanbul, 17 Ekim 1911, Dugdale, *German Diplomatic Documents*, c. 4, 60-61.

71 Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman ilişkileri ve Etkileri*, İstanbul, 1993, 95-96.

Eylül 1912’de Babîâlî’nin Libya’da yaşadığı sıkıntılardan cesaret bulan Balkan devletleri, Osmanlılara karşı bir anlaşmaya varmak üzereydi. 21 Eylül 1912 tarihli *The Times*, Sırbistan’ın eski Londra büyükelçisi Çedo Miyatoviç’in bu bilgiyi verdiğini bildiriyordu. Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ 30 Eylül’de seferberlik ilan etti, ertesi gün de Osmanlı İmparatorluğu’nda seferberlik başladı. 8 Ekim günü Karadağ Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etti.

4 Ekim’de Fransa krize bir çözüm getirmek için şu öneriyi ortaya attı: Büyük Devletler’i temsilen, İtilaf Devletleri adına Rusya ve İttifak Devletleri adına Avusturya harekete geçmeliydi. İngiltere bu öneriyi kabul etti ama Büyük Devletler’in İstanbul’da ortak hareket etmesini, Balkan başkentlerinde ise Rusya ve Avusturya’nın müdahalede bulunmasını önerdi. St. Petersburg ve Viyana 8 Ekim’de Balkan İttifakı devletlerine bir nota vererek bölgede barışı bozmamaları konusunda uyarıda bulundu. Padişahın hükümlerini ihlal edilmedikçe imparatorlukta bütün reformların yapılması için sorumluluk üstlendiklerini duyurdular. Notanın sonunda, “çatışmalar sona erdiğinde Rumeli’de toprak dağılımına ilişkin mevcut statükoya aykırı hiçbir değişikliğe razı” olmayacakları belirtiliyordu. Ertesi gün Avam Kamarası’nda Sir Edward Grey de şu iddialı sözleri söylüyordu: “Çarpışmaların sonucu ne olursa olsun, Büyük Devletler statükoda herhangi bir değişikliğe izin vermeyecektir.”⁷²

Büyük Devletler bir süre olayların seyrini izledi. Osmanlıların yenilgiye uğramasını beklemiyorlardı. Hatta Almanya Dışişleri Bakanı Alfred von Kiderlen-Wächter bir Osmanlı zaferi beklentisi taşıyordu, bir “köylüler ordusu”nun savaştan muzaffer çıkması karşısında büyük bir şaşkınlığa uğramıştı. Osmanlıların toparlanacağına inanıyordu, ayrıca “çok kötü bir Hristiyan olarak” gülümseyerek ifade ettiği üzere bu konuda büyük bir umut besliyordu.

72 Albert Hutchinson Putney, “International Relations”, Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey*, New York, 1924, 503-504; Howard, *Partition*, 23, no. 19. Grey’den alıntı şu kaynaktan yapılmıştır: Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, c. 56, 1913, s. 2311. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://raney.org>

Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzvolski bile Balkan devletlerinin kesin zafer kazanmasının pek muhtemel olmadığını düşünüyordu.⁷³

Viyana ve Berlin Balkan Savaşı'nı, belki de bir kuşak boyunca Slav milliyetçiliğinin zayıflamasının bir aracı olarak görmüştü. Her iki başkent de (Kiderlen'in ifadesiyle) "bizim şu Osmanlıların Aşağı Tuna'daki koyun hırsızlarına iyi bir ders vereceğine" inanıyordu. Bülow, 28 Şubat 1913 tarihli bir mektubunda Viyana'da egemen olan düşünme şeklini şöyle özetlemişti:

Bu Balkan savaşının arifesinde Avusturya, tavrını, Osmanlıların çok kolay bir zafer kazanacağı şeklinde yanlış bir hipoteze dayandırmıştı... Osmanlılara hiçbir şeyin mevcut statükoyu değiştirmeye yetmeyeceği inancı verilmişti. Hatta çarpışmaları için onlara cesaret veriyorduk, ta ki yenilgileri bu düşüncelerin hatalı olduğunu gösterene dek...⁷⁴

Savaş, Osmanlılar açısından kimsenin beklemediği bir felaketle sona erdi ve Avrupa'nın tutumu Balkan devletlerinin lehine dramatik bir şekilde değişti. İktidarı kaybetmiş olan İttihatçılar bu durum karşısında metanetlerini ve kararlılıklarını korur gibi göründüler ve dış ilişkileri ele alan sözcüleri şu satırları yazıyordu:

Avrupa'nın Devlet-i Osmaniye hakkındaki vaziyet-i fikriye ve mevzuası [fikir esasları ve kabulleri] Balkan hükümetlerini haksız görmekle beraber onlara kalben müteveccih bulunması [yakınlık duyması] malum olduğundan, Devlet-i Osmaniye'nin bu vaz ve mevki-i hariciyeye [dış vaziyete] karşı ne derece dirayet ve dür-endişlik [uzak görüşlülük] göstermek mecburiyetinde bulunduğu ve gelecek müdahale belalarını şimdi keşifle önüne geçmeğe ve öteden beri bizi zebun kılan "emriva-ki"lere [oldubittilere] meydan vermemeye ne mertebe itina etmesi lazım geleceği pek az mülahazayla [düşünülerek] anlaşılabılır. Hükümet için,

73 G. P. Gooch, *Recent Revelations of European Diplomacy*, 4. Baskı, 1940, 335-336. İzvolski için bkz. D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, New York, 1983, 43-44; Prens von Bülow, *Memoirs of Prince von Bülow: The World War and Germany's Collapse, 1909-1919*, c. 3, Boston, 1932, 127.

74 Prens von Bülow, *ibid.* ^{Uçatışsız PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>}

hükümetin memurîn-i hariciyesi [dışışleri memurları] için en ziyade ibraz-ı faaliyet ve gayret [faaliyet ve gayret gösterme] ve ispat-ı ehliyet ve liyakat etmek sırası şimdidir. (...)

Bilhassa bidayet-i harpte [savaşın başlarında] merkezden uzak olan muhtelif hudutlarımızda tedafü vaziyette [savunma konumunda] buluncamız ve hatta belki de düşmanın biraz dahile girmesine tahammül edeceğimiz tabiidir. Devletlerin [Avrupa'nın Büyük Devletlerinin] Balkan hükümetlerinde gördükleri bu zahiri ve muvakkat [görünürdeki ve geçici] muvaffakiyetler üzerine hissiyat-ı merhametkârâneleri [merhamet hisleri] galeyana gelip "Yazık bu kadar can telef oluyordu Sizi barıştıralım." demeye kalkışmaları bize en büyük hakaret manasını tazammun eder [içerir]. Bu galeyan-ı merhamet esasen bir merhamet-i tarafgirânedir. Çünkü öyle bir dakikada barışmak, mağlup mevkiinde barışıklık olur ve mükâfat-ı galibiyet olarak ihtimal ki bizden bir de ikramiye istenir. Bu şeytanî merhametlere muhtaç olmadığımızı şimdiden ilan mecburiyetindeyiz. Bu defa Devlet-i Osmaniye ya hasımlarını kahreyleyerek âtisini [geleceğini] kurtaracak veya mahvoluncaya kadar çabalayacaktır.⁷⁵

Balkan Savaşı'nda bütün cephelerde Osmanlılar yenilgiye uğradıktan sonra, Ahmed Muhtar Paşa'nın yerine sadrazamlığa İngiltere yanlısı Kâmil Paşa geçti: İngiltere'nin İstanbul'un yardımına geleceği umuluyordu. Ama böyle bir şey olmadı.

3 Kasım'da Osmanlı Hariciye Nezareti Fransız büyükelçiyle görüşerek Büyük Devletler'in müdahalesi ve arabuluculuğu için zamanın geldiği düşüncesini ilettiler.⁷⁶ Ama Avrupa'dan hiçbir müdahale gelmedi. Bu arada Bulgar ordusu Çatalca'ya kadar ilerledi ve Büyük Devletler İstanbul'daki çıkarlarını korumak üzere savaş gemileri göndermeye başladılar.⁷⁷ Müttefik Balkan devletlerinin zaferleri üzerine İngiltere Başbakanı Asquith, Büyük Devletler'in bu savaşta

75 İsmail Hakkı [Babanzade], "Harp ve Âlem-i Diplomasi", *Senin*, 22 Ekim 1912 (*Tanin* gazetesini sıkıyönetim tarafından kapatılınca bu adla çıkıyordu).

76 Lowther'dan Grey'e, 576, İstanbul, 3 Kasım 1912, FO 371/1513/46564.

77 Dan van der Vat, *The Ship That Changed the World*, Bethesda, Maryland, 1986, 31-32. Goeben ve Breslau adlı Alınan savaş gemileri 15 Kasım'da İstanbul'a geldi. İkinci sınıf bir kruvazör olan *Weymouth* 5 Kasım'da İstanbul yolundaydı. Ayrıca bkz. A. Duncan-Johnstone, *With the British Red Cross in Turkey, 1912-1913*, Londra, 1913, 16-17. Ucretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://raney.org>

elde edilen toprak kazanımlarına karşı çıkmayacağını kamuoyuna duyurdu; Osmanlı yenilgileri bölgedeki dengeyi Almanya ve Avusturya-Macaristan aleyhine değiştirmişti.⁷⁸ Asquith'in bu demeci hakkında yorumda bulunan *The Mussalman* ve başka Hint gazeteleri, Lord Beaconsfield'in izlediği, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik politikayı İngiltere'nin artık terk ettiğini ortaya koyduğunu yazdılar. İngiltere, "Hindistan'da ve imparatorluğunun başka bölgelerinde yaşayan milyonlarca Müslüman uyruğunun duygularını bütünüyle göz ardı etmiştir."⁷⁹

Hindistan'da politikasına getirilen eleştirilere rağmen İngiltere, güç dengesindeki değişiklikten memnundu. 10 Kasım'da Downing Street 10 Numara'da verilen bir yemekte Lloyd George kadeh kaldırırken şunları söylüyordu: "Bu gece burada temsilcilerinden birini ağırladığımız müttefiklere içiyorum. Türkler Avrupa'dan çıkarılsın ve nereden geldilerse oraya gönderilsin." Lloyd George bütün gece savaştan bahsetmişti.

Banker ve diplomat John Stavridi konu hakkında şu satırları yazmıştır: "Bu, kendisini [Lloyd George'u] gelecek on yıl boyunca harekete geçirecek çıkarları ve önyargıları gördüğümüz ilk andı. Türkleri Avrupa'dan her şeyleriyle atma fikrine candan sarılmıştı." "Şahsen ben onların (Türklerin) İstanbul'u ellerinde tutmalarını istemiyorum... Kanımca en iyi çözüm İstanbul'u ve Çanakkale Boğazı'nı uluslararasılaştırmak olacaktır."⁸⁰ Başbakan Venizelos, ertesi gün başlayan barış görüşmeleri için Londra'ya gelmişti. Llewellyn Smith'e göre, Venizelos'un "İngiliz yanlısı politikasının temelleri artık atılmıştı."⁸¹

Doğu Sorunu çözüme kavuşturulacak gibi görünüyordu, çözümün dışında bırakılmak istemeyen Rusya'nın da gözü Doğu

78 *The Times*, 11 Kasım 1912.

79 *The Mussalman*, 15 Kasım 1912. Müslüman Hint basınından konu hakkında daha fazla yorum için bkz. Azmi Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*, Leiden, 1997, 164, 87.

80 Sir John Stavridi'nin günlüğünden aktaran: Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, Londra, 1998 (ilk basım: 1973), 12-14. Bu konuşmanın yapıldığı geceden dört gün sonra Stavridi (1867-1948) konuşmanın bir özetini Venizelos'a göndermiştir.

81 Smith, *Ionian Vision*, 15. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Anadolu'ya dikilmişti. Odesa'dan gelen bir habere göre Ermenistan-Osmanlı sınırına Rus askerlerinin yığıldığı bilgisi doğruduydu. Rusya'nın emeli, Kafkas sınırını ilerleterek müstahkem Erzurum şehrini topraklarına katmaktı. Bulgarların İstanbul'a ilerleyişinden telaşlanan Dışişleri Bakanı Sazonov, 31 Ekim'de Rusya'nın Londra Büyükelçisi Benckendorff'a yazdığı mesajda, Osmanlı başkentinin kuşatma altında olmasının yarattığı tehlikeli duruma işaret ediyordu. Bulgarlara daha fazla ilerlememeleri tavsiyesinde bulunuluyordu. Sazonov şu satırları yazıyordu: "İstanbul'a ait bütün arazi padişahın gerçek hükümrانlığı altında kalmalıdır. Bu konuda hiçbir taviz söz konusu olamaz..."⁸²

Grey Bulgarların ilerleyişini durdurmasının imkânsız olduğunu gördü ama Londra'da bulunan Bulgar yetkiliyi İstanbul'la ilgili Rusya'yı rahatsız edecek adımlar atılmaması konusunda uyardı. Hatta Sazonov, "Karadeniz donanmamızın tamamını" İstanbul'a göndermekten bile bahsediyordu. Bu kriz sırasında Büyük Devletler İstanbul'un geleceği üzerinde duruyordu; Grey İstanbul'un "tarafsız ve serbest bir şehir" olabileceğini düşünüyordu. Ne var ki Sazonov'a göre "Rusya'nın Boğazlar'daki hayatı çıkarları herhangi bir hukuki düzenleme veya kararlarla korunamaz, çünkü bunların etrafından dolanmanın yolu her zaman bulunabilir." Rusya için en iyi çözüm, kuşkusuz, İstanbul'un Osmanlıların zayıf elinde kalmasıydı.⁸³

Berlin, bütün bu askeri bozgunların ardından, Babıâli tarafından sorumlu sayılacağını biliyordu. Almanlar şöyle şikâyet ediyorlardı:

Osmanlıların aldığı her yenilgi, gerek siyasi gerekse askeri açıdan Almanların fiyaskosu gibi görülüyor. Bütün aziz dostlarımız Osmanlılara şöyle diyorlar: "İşte Alman dostluğunun sonu budur. Şimdi söyleyin bakalım, Alman taliminin, Alman silahlarının ve gemilerinin size ne faydası var?"

Reform yapmak üzere görevlendirilmiş ama hiçbiri Osmanlı ordusuyla savaş bölgesine gitmemiş olan Alman subaylar, bütün

82 *The Near East*, 15 Kasım 1912, 40.

83 Howard, *Partition*, 24-25.

askeri komisyonlardan çıkarıldı. İçlerinden biri, üst düzey bir Osmanlı yetkilisine şu sözleri söylüyordu: “Bütün bunlar için Goltz’a teşekkür borçluyuz.” Fransa da Balkanlar’daki Osmanlı yenilgilerini Almanların başarısızlığı, Fransızların başarısı olarak görüyordu; çünkü Balkan devletleri Fransız silahlarını kullanıyordu. Fransızlar Balkanlar’a bakarken “Fransız savaş sanatı ile Alman savaş sanatı arasında bir düello alanından başka bir şey” görmüyordu.⁸⁴ Sırplar, Osmanlıların hezimetini Alman prestijine ağır bir darbe, dolayısıyla Viyana’nın Balkanlar’daki konumuna bir tehdit olarak değerlendiriyordu. Rusya ise Balkan Savaşı’na Slavların zaferi olarak bakıyordu.

1 Ocak 1913’te müttefik Balkan devletleri Osmanlıların sunduğu barış önerilerini kabul edilemez bulduklarını açıkladılar: Bu devletler, Babiâli’nin vermeye razı olduğundan çok daha fazlasını istiyordu. Büyük Devletler arasında derin görüş ayrılıkları vardı. Rusya, Doğu Anadolu’daki reformların İngiltere’nin denetiminde yapılmasını istemiyordu, Fransız Büyükelçi Maurice Bompard ise halen kuşatma altında bulunan Edirne şehrinin Bulgarlara bırakılmasını istemiyordu. Konferans nihayet hiçbir sonuca varılmadan 6 Ocak’ta dağıldı. Babiâli, görüşmeleri sürdürmek istiyordu, Edirne’yi teslim etmek hariç yeni öneriler sunmaya hazırdı. 8 Ocak’ta Büyükelçi Tevfik Paşa Grey’le görüştü ve Kâmil Paşa’nın Edirne’yi bırakmasının mümkün olmadığını kendisine söyledi. “Grey son derece cesaret kırıcı bir tavır sergilemişti.”⁸⁵

Grey’in, Edirne’yi teslim etmesi yönünde Babiâli’ye verdiği kolektif nota Almanya ve Avusturya’nın müdahalesiyle zayıflatılınca, Büyük Devletler arasındaki görüş ayrılığı gün yüzüne çıktı. İstanbul’dan Lowther, Üçlü İtilaf ile Üçlü İttifak arasında derin bir ayrılık olduğunu bildiriyordu: Almanlar, yumuşak bir notayı savu-

84 *Grosse Politik*, c. 13, 12364 ve c. 14, 13500, aktaran Vagts, *Defence*, 195-196. William Manchester, bütün muharip devletlerin silahlarının ya Sheffield’den (İngiltere), ya Le Creusot’dan (Fransa) ya da Krupp fabrikalarının bulunduğu Essen’den (Almanya) geldiğine işaret eder. Dolayısıyla silah tüccarları (ve söz konusu devletlerin İstanbul elçiliklerindeki askeri ataşeleri) muharebeleri profesyonel bir ilgiyle takip ediyordu. *The Arms of Krupp, 1587-1968*, Boston, 1964, 273.

85 Grey’den Lowther’a, no. 11, 8 Ocak 1913, FO 371/1757/1337.

narak Osmanlıların direnişine destek çıkıyordu; İngiltere ise sadrazamı destekliyor, Edirne'nin teslim edilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Edirne teslim edilirse hükümet darbesi olabileceği yolunda bir korku bile vardı.⁸⁶ Nihayet 17 Ocak günü Büyük Devletler, eğer Osmanlılar "Edirne'yi teslim etme ve Ege Adalarının kaderini Büyük Devletler'in kararına bırakma" yönündeki tavsiyeleri dinlememekte ısrar ederse bunun sonuçlarından imparatorluğu kurtarma yolunda artık hiçbir adım atmayacaklarını ilan ettiler.

Bu notayla Osmanlı kabinesi, Büyük Devletler içinde bir bölünme yaratma umudu kalmadığını kesin olarak görmüş oldu.⁸⁷

23 Ocak'ta, yani tam da Osmanlı kabinesinin Büyük Devletler'in Edirne ve Ege Adaları meselesine el koymasına izin vermeye hazırlandığı gün, hükümet darbesi yapıldı, kabine çekilmek zorunda kaldı ve İttihatçılar iktidara el koydu. Berlin, İttihatçıların darbesini Almanya'nın konumunu güçlendirecek olumlu bir gelişme olarak yorumladı. Bunun üzerine Lowther İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na şu bilgiyi gönderdi: "Alman ve Avusturyalı meslektaşlarım, hükümetleri tarafından da kolektif notada ortaya konan resmi tavrını bir ölçüde değiştirdi."⁸⁸

Londra'da, *The Times*'ın (25 Ocak 1913) bildirdiğine bakılırsa, darbe haberi sürpriz olarak karşılandı ve müttefik Balkan ülkeleri ve Büyük Devletler bir sonraki hamleleri konusunda bir kafa karışıklığı yaşadılar. 24 Ocak'ta delegeler durumu değerlendirmek üzere Dışişleri Bakanlığı'na ve elçiliklere çağırıldılar. Öğleden sonra Hyde Park Otelinde bir toplantı yaparak hiçbir acil adım atmama kararı aldılar. Delegeler, kendi hükümetlerine telgraf göndererek talimat istediler. Yeni kabine notaya karşılığını sunana kadar beklemek zorundaydılar.

Büyük Devletler'in işlettiği diplomasi başarısız olunca, 2 Şubat 1913'te savaş yeniden başladı. İttihatçılar bir yandan savaş yürütürken bir yandan da İngiltere'yi kendi yanlarına çekerek

86 Ibid, no. 23, İstanbul, 16 Ocak 1913, FO 371/1789.

87 Annual Report, 1913, Beaumont'dan Grey'e, 4 Aralık 1914, FO 371/2137/79138, 2; Türk arşiv malzemesi için bkz. Bilal Şimşir, *Ege Sorunu*, c. 1, (1912-1913), Ankara, 1976, 465 vd.

88 Lowther'dan Grey'e, no. 69, İstanbul, 28 Ocak 1913, FO 371/1788/4854.

diplomatik konumlarını güçlendirmeye çalıştılar. Bu amaçla Mart ayında İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki özel konumunu kabul ettiler ve Kuveyt'te müdahale etmeme politikası benimsediler. Ayrıca Bağdat Demiryolu da Basra'da sona erecek ve yönetim kuruluunda İngiltere uyruklu iki kişi bulunacaktı.⁸⁹ Görüşmeler yeniden başladığında Osmanlı konumuna destek sağlamak amacıyla Avrupa başkentlerine gayri resmi heyetler gönderildi. İngiltere ve Fransa Osmanlı karşıtı katı tutumunu sürdürdü. Avrupa'da kredi bulmaya çalışan Cavid Bey, her iki ülkenin de Balkan devletlerine borç para verdiğini ama İstanbul'a mali yardıma yanaşmadığını gördü. Cavid Bey şöyle yazıyordu: "Geçen sene bu vakitler bankalar Osmanlı hükümetine para vermek için birbirleriyle rekabet ediyordu, şimdiyse sadece üç yüz-dört yüz bin lira için karşımıza en ağır şartlar çıkarılıyor."⁹⁰

Edirne 26 Mart'ta Bulgar ordusunun eline geçti. Edirne'nin düşmesi, İttihatçıları şehri çarpışmadan düşmana teslim etmek gibi utanç verici bir işten kurtarmış oldu. Artık kayser İngiltere'yle bir anlaşmaya varmayı umuyordu; anlaşma, ya "(Rus ve Bulgar emellerine karşı) Osmanlıları savunmaya yönelik olacak ya da Osmanlı topraklarının kendi aralarında paylaşılmasını öngörecekti. Kendisi için önemli olan nokta, 'paylaşımın bizsiz' olmamasıydı. 'Ben Mezopotamya'yı, İskenderun'u, Mersin'i alırım. Makûl Türkler tevekkül içinde kaderlerini bekliyorlar.'⁹¹ Paylaşımı kayser diplomatik konum olarak benimsemiş olabilirdi ama Almanya'nın payını güvence altına almak istiyordu. Mayıs ayında Almanya ve İtalya donanma gemileri Mersin sahili açıklarında bir gösteri yaptı, belki de Babîlî'de yeni bir Kiao-Çeu vakası olabileceği korkusu uyandırdı.⁹² 31 Mart'ta görüşmelerin yeniden başlaması kararlaştırıldı ve 30 Mayıs'ta Londra Barış Antlaşması imzalandı. Böylece Balkan devletleri bütün hedeflerine ulaşmıştı. Bu açıdan tek istisna belki de bağımsız bir Arnavutluk'un kurulmasıydı, Sırbistan'ın

89 Howard, *Partition*, 51.

90 Cavid, "Hatıralar," *Tanin*, 3 Mart 1944; ayrıca bkz. 26 Şubat 1944 ve 17 Mart 1944.

91 Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, New York, 1967, 33-34.

92 Bkz. Gencer, *Jöntürk*, 64-65. Çin'in Şantung Yarımadası'ndaki Kiao-Çeu Körfezi 1897 yılında Almanya tarafından işgal edilmiş ve 1898'de 99 yıllığına Almanya'ya kiralanmıştı.

Adriyatik Denizi'nde liman elde etmesini istemeyen Avusturya'nın çok önem verdiği bir konuydu bu.⁹³

Daha barış görüşmeleri yürütülürken, yeni sadrazam Mahmud Şevket Paşa imparatorluğun geleceğinin ne olacağı meselesine ilişkin adım atmaya başlamıştı. Mart ayında bir "Jön Türk politikacı" Wangenheim'la görüşmüş, Yunanistan'daki Fransız askeri misyonuna benzer bir şekilde Osmanlı Devleti'ne de bir Alman askeri misyonunun gönderilmesi fikrini öne sürmüştü. Bu politikacının Wangenheim'a söylediğine bakılırsa Babiâli, General Eydoux'nun yetkileri hakkında bilgi sahibi olmak istiyordu: "çünkü özellikle orduyu siyasetin dışında tutma hedefini hayata geçirmek üzere, barış zamanında başkumandanlığı üstlenecek bir Alman generalin görevlendirilmesi için başvuruda bulunmayı düşünüyordu."⁹⁴

Nisan ve Mayıs aylarında Mahmud Şevket Paşa Wangenheim'la doğrudan görüşmüş ve öngördüğü programı anlatmıştı; ordunun ıslahında ve eğitiminde Almanya'nın önemli bir rol oynayacağını öngörüyordu.⁹⁵ Babiâli nihayet 22 Mayıs'ta Almanya'ya orduda reorganizasyonu sağlamak üzere bir askeri heyet göndermesi için resmi başvuru yaptı, Liman von Sanders'in liderliğindeki misyon böylece ülkeye geldi. Konuyla ilgili anlaşma 17 Ekim 1913 tarihinde imzalandı.⁹⁶

Prens Bülow, Liman von Sanders'in tayinini İttihatçı diplomasi açısından bir başarı olarak nitelemiştir; çünkü bu gelişme Babiâli'nin yalıtılmışlığına son veriyordu, ayrıca Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Büyük Devletler'in oluşturduğu ortak cephe de dağılmış oluyordu. St. Petersburg bu tayinle Almanlar tarafından aldatıldığını düşünüyordu; çünkü Liman von Sanders yalnız eğitmen subay olarak gelmemiş, 1. Kolordu komutanlığına

93 George Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Selanik, 1974, 8; Howard, *Partition*, 25-26.

94 Vagts, *Defence*, Alman kaynaklarında atıfta bulunur.

95 Gencer, *Jöntürk*, 62-63.

96 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2/III, 1983, 282 ve 286-287; Ulrich Trumpener, "Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance," *Journal of Contemporary History*, 1/4, 1966, Walter Lacqueur ve George L. Mosse (ed.), 1914: *The Coming of the First World War*, New York, 1996, 283-296; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, 13 vd.

da atanmıştı. Böylece Rusya'nın Boğazlar üzerindeki emelleri tehlikeye sokulmuş oluyor, ayrıca Babiâli bir Büyük Devlet'in korumasına benzeyen bir konuma kavuşuyordu. Almanya Dışişleri Bakanlığı Liman von Sanders'in tayini konusunda Rusya'ya teminat vermeye çalıştı; bu görevlendirmenin "imparatorun kişisel emriyle yapıldığını, askeri kabine aracılığıyla iletildiğini ve kendilerine önceden danışılmadan karar alındığını" belirtti.⁹⁷

Bu arada İngiltere İstanbul'da bir darbe yapmaya, Kâmil Paşa liderliğinde, İngiliz yanlısı bir kabineyi iktidara getirmeye yönelik komplolar düzenliyordu. Kâmil Paşa Nisan ayında Kahire'deydi ve komplo için bir sinyal olarak başkente dönmek istiyordu. Kâmil Paşa, Lord Kitchener aracılığıyla Lowther'in tavrını anlamaya çalışıyordu: "Kendisinin İstanbul'a dönmesinin uygun olup olmadığına ilişkin düşüncenizi öğrenmek istiyor, çünkü bu hareketin mevcut iktidara karşı bir ihtilal başlatacağından endişe ediyor, tavsiyelerinizin yol göstermesini arzuluyor. Buradan gelecek çarşamba [9 veya 16 Nisan] hareket edecek."⁹⁸ Ama sıkıyönetim yetkilileri Kâmil Paşa'nın başkente dönmesine izin vermedi. Lowther, Kitchener'e bu konuda şunları yazdı: "Gösterilen gerekçe şu: Hıdiv ile siz, kendisinin sadrazam olarak buraya gelmesine çalışıyormuşsunuz, ayrıca buna işaret eden telgraf yazışmalarının elde edildiği iddia ediliyor."⁹⁹

Kâmil Paşa 8 Mayıs'ta Kıbrıs'a geldi, kraliçenin daveti üzerine Londra'ya gittiği ileri sürülüyordu ama İstanbul'a hareket ederek 28 Mayıs'ta başkente ulaştı. Sıkıyönetim yetkilileri derhal ülkeyi terk etmesi gerektiğini kendisine bildirdiler. Konağının etrafı sarılmış, kendisiyle iletişim yasaklanmıştı. Lowther şöyle yazıyordu: "Bu, İTC tarafından anayasal ve kişisel özgürlüklerin kısıtlanmasının çok çarpıcı bir örneği..."¹⁰⁰ Kâmil Paşa, *Çar II. Nikola* adlı bir Rus gemisiyle İzmir'e gitti. Blunt da bunun üzerine günlüğüne şunları yazdı: "Kâmil Paşa'nın İstanbul'da kalmasına izin veril-

97 Bülow, *Memoirs*, c. 3, 145-147.

98 Kitchener'den Lowther'a telgraf, Kahire, 7 Nisan 1913, FO 195/2453/1574.

99 Lowther'dan Kitchener'e, Beyoğlu, 22/4/13, FO 195/2452/1547.

100 Lowther'dan Grey'e, no. 488, İstanbul, 31 Mayıs 1913, FO 371/1822/25440.

mediği için memnunum. Kendisini özel himayesine alan Grey'in, ayrıca Cromer ve Kitchener'in, bütün Kahire çetesinin suratlarının ortasına şiddetli bir tokat atılmış oldu böylece."¹⁰¹

İstanbul muhafızı ve 1. Kolordu Komutanı Miralay Ahmed Cemal Bey'in (o sırada henüz paşa olmamıştır) yazdığına bakılırsa, Kâmil Paşa'nın İstanbul'a gelişi, "ihtilal teşebbüsünün çok yakın olduğunun en büyük işareti idi". Cemal Bey, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'ya şu sözleri söylemiştir: "Kâmil Paşa sizin cenazenize basarak mekânınıza oturmak amacıyla İstanbul'a gelmiştir."¹⁰² Nitekim 11 Haziran günü, Mahmud Şevket Paşa arabasıyla Harbiye Nezareti'nden Babiâli'ye giderken yolda bir suikasta kurban gitti. Cemal Bey'in iddiasına göre kendisi ve Talat Bey böyle bir şeyin olabileceği konusunda sürekli uyarıda bulunuyordu; suikastçıları koruyanlar ise İngiltere Büyükelçiliği baş tercümanı Fitzmaurice ve Askeri Ataşe Binbaşı Tyrrell'di.¹⁰³

Osmanlıların 23 Temmuz günü Edirne'yi yeniden ele geçirmesinin ardından yaşanan dönem, bu hareket Londra Antlaşması'na aykırı olduğu için İttihatçılar açısından kritikti. Ne var ki Büyük Devletler arasında, Babiâli'ye karşı herhangi bir adım atmalarına imkân verecek bir birlik yoktu. 8 Ağustos'ta Babiâli'ye aynı notayı verdiler. Rusya zamanın ülkenin paylaşımı için uygun olduğunu düşünüyordu. Gelgelelim,

Almanya, İngiltere ve Fransa güç birliği yaparak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarının da ele geçirilmesine yönelik herhangi bir ortak kararı veya Rusya'nın böyle bir adım atmasını veto ettiler! Ne var

101 Blunt, Wilfrid Scawen, *My Diaries*, Londra, 1920, günlükte 2 Haziran tarihli not. Cemal Paşa, *The Memoirs of a Turkish Statesman, 1913-1919*, Londra, 1922, 29-34. Bu kitabın Türkçesi için bkz. Ahmed Cemal Paşa, *Hatıralar*, ed. Behçet Cemal, Selek Yayınları, İstanbul, 1959, 41-46.

102 Ibid.; Blunt, *My Diaries*, 832-835. Cemal Bey, Wangenheim'la görüşmüş ve "İngiliz ve Rus diplomatik personelinin Şevket Paşa suikastıyla ilgisini gösteren, polisin kendisine getirdiği delilleri gizlice yok ettiğini" söylemişti. Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 28 Haziran 1913, aktaran Frank Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918*, Ithaca ve Londra, 1971, 34.

103 Zara S. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, New York, 1977, 113.

ki, Babiâli İngiltere'ye bir ittifak önerisi sununca, Grey öneriyi reddetti. Yine de Babiâli İngiltere'ye bir jest yaparak, Kuveyt'in statüsünü bu ülke lehine değiştiren bir Osmanlı-İngiliz Antlaşması'nı imzaladı.¹⁰⁴

Osmanlılar Edirne'yi yeniden ele geçirdikten sonra, Osmanlı Devleti'nin çöküşünden endişe eden Wangenheim şu satırları yazmıştı: "Osmanlı İmparatorluğu'nu mümkün olduğunca ayakları üzerinde tutmaya çalışmalıyız. Reform hamlelerine samimi bir şekilde destek verirken, aynı zamanda imparatorluk üzerinde nüfuzumuzu güçlendirmenin yollarını bulmalıyız. Ama en kötü ihtimale hazır olmalıyız – imparatorluğun paylaşılması ihtimaline."¹⁰⁵ Wangenheim, Mayıs ayında, gelecek üzerinde değerlendirme yaparken, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik kafasındaki ideal kontrol biçimini İngiltere'nin Mısır üzerindeki nüfuzu model alınarak kurguladığını belirtmişti.¹⁰⁶

Almanya bir askeri misyon göndermek üzere anlaşmaya varmış olabiliirdi ama İngiltere Amiral Arthur Limpus komutasındaki misyonu sayesinde Osmanlı donanmasını kontrol ediyordu. 3 Aralık 1913'te Babiâli'yle yapılan bir anlaşmaya göre İngiliz şirketleri – Armstrong Whitworth ve Vickers– İngiliz donanmalarında üretilcek yeni savaş gemileri için donanma tesisleri kuracaktı. Churchill'e gönderdiği mektupta Limpus şunları belirtiyordu: Anlaşma "Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir sanayinin kurulması için gerçekten hayati önemde bir çekirdek işlevi" görebilirdi. "Ayrıca, eğer yanılmıyorsam, istenmeyen yabancılar da [Almanlar!] 30 yıl uzakta tutulacak"tı. Bir ay geçmeden Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa Armstrong grubundan ikinci bir savaş gemisi alımına yönelik müzakerelere başladı. İlgili anlaşma 28 Aralık 1913'te imzalandı.¹⁰⁷ Lowther'in yerine tayin edilen Sir Louis Mallet 30 Ekim 1913'te güven mektubunu sundu. Mallet Osmanlı'da İngiliz nüfu-

104 Majid Khadduri ve Edmund Ghareeb, *War in the Gulf, 1990-91: The Iraq-Kuwait Conflict and Its Implications*, New York, Oxford, 1997.

105 Gencer, *Jöntürk*, 64-65, no. 51.

106 Howard, *Partition*, 40, no. 4. İngiltere'nin hâkimiyetindeki Mısır, Berlin için savaş boyunca model olarak kalacaktı!

107 Gilbert, *Churchill*, c. 3, 190-191.

zunu yeniden tesis etme göreviyle gönderilmişti ve “imparatorlukta yeni bir isyan ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla reform için baskı yaparken ülkeye daha eksiksiz bir mali yardım sağlanmasını” savunuyordu. Grey bu politikaya göre hareket etmeye istekliyken, İngiliz kapitalistler belirsizliklerle dolu piyasada bu kumarı oynamaya hevesli değildi.¹⁰⁸

Cemal Paşa, Büyük Devletler’le ilişkilerinde Osmanlıların konumunu o sırada özlü bir şekilde ortaya koymuştu. İstanbul’u ziyaret eden İngiliz Askeri Harekât Başkanı Sir Henry Wilson’la görüşmesinde, İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne niçin daha çok jandarma subayı göndermediğini ve Alfred Milner gibi kişileri niçin görevlendirmedeğini sormuştu. Cemal Paşa, İngiltere’nin Rusya’ya gücendirmekten çekinmesini anlayışla karşıladığını ama Asya’da güçlü bir Osmanlı Devleti’nin İngiltere için iyi olacağını söylemişti. Kendisi İngiltere’nin yardımını istiyordu, “idare, icra ve kumanda edecek adamlar”dan faydalanmayı arzuluyordu. “Osmanlılar, askeri eğitimlerini [Almanları] değiştiremezdi, ama diğer bütün alanlarda, maliyede, idare mekanizmasında, donanmada, İngiliz rehberliğiyle hareket etmek istiyorlardı. Wilson, bir asker olarak, bu sözlerle nasıl karşılık vereceğini bilemedi.”¹⁰⁹

İngiltere açısından, Avrupa kıtasının tek bir Büyük Devlet’in kontrolü altında olmaması hayati önem taşıyordu. Geçmişte bu tehlikenin kaynağı Fransa’ydı, şimdiyse aynı tehlike Almanya’dan geliyordu. İngiltere’nin Avrupa dışındaki çıkarları ikincil derecede tutuluyordu, Almanya’ya karşı güçlü bir ittifakı güvence altına almak için söz konusu çıkarları feda edebilirdi. Osmanlı İmparatorluğu’yla ilgili, Rusya’da ve Fransa’da kuşku uyandırabilecek hiçbir hamlede bulunmamasının sebebi de buydu. 1914 yılına gelindiğinde, “İran’da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nun da paylaşılmasına neredeyse razı” olmuştu.¹¹⁰

Alman askeri heyetinin Osmanlı Devleti’ne gelmesi, Avrupa’daki diplomatik çevrelerde gerilimi artırdı. Grey, Osmanlıların ister

108 Steiner, *Britain*, 119.

109 Sir Charles E. Calwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson*, c. 1, Londra, 1927, 128 vd., aktaran Vagts, *Defence*, 197.

110 Ibid., 198.

istememez “başka Büyük Devletler’den taleplerle karşı karşıya kalacağını” biliyordu. “Onlara bu yönde baskı yapan ilk ülke biz olmayacağız, ama Rusya’nın şu ya da bu şekilde böyle bir baskı yapması kaçınılmaz.”¹¹¹ Grey haklı çıktı. Ruslar protestoda bulundu. Liman von Sanders, yalnızca Osmanlı askerlerini eğiten Alman subayların başında bulunmuyordu, aynı zamanda İstanbul’daki 1. Kolordu’nun da komutanı olmuştu. Böylece Almanya fiilen İstanbul’da kontrolü eline almıştı. Sazonov, bir Alman generalin başka bir şehirdeki, örneğin Edirne veya İzmir’deki kolordunun komutanlığına getirilmesi önerisinde bulundu. “Boğaz’da olağanüstü yetkilerle donatılmış Alman subaylarının görülmesi, Rusya’yı İngiltere’yle bir anlaşma arayışına iten belirleyici andı – ortak bir tehlike algısından daha etkili bir andı bu.”¹¹²

İngiltere’nin İstanbul’da donanma misyonu bulunduğu için Almanya askeri heyetine karşı protestoları ister istemez zayıf kalıyordu. Mallet, 5 Aralık’ta Grey’e şu satırları yazıyordu:

Amiral [Limpus], barış zamanında Osmanlı donanmasının mutlak kumandasını elinde tutuyor. Yeni elde edilen ve otuz yıl boyunca tersaneler ve cephanelikler üzerinde kontrol sağlayan imtiyaz, [Almanya’ya karşı] sert bir tavır almamızı güçleştiriyor. Dahası pratikte 1. Kolordu komutanlığının bizim çıkarlarımıza hiçbir zarar vermeyeceğine inanıyorum.¹¹³

Mallet Amiral Limpus’a konumunu nasıl gördüğünü sorduğunda, amiral, kendisinin Osmanlı donanmasının başkumandanı olduğu, dolayısıyla Liman von Sanders’den daha çok yetkisinin bulunduğu cevabını verdi. “İngiltere’nin Alman askeri heyetine tam olarak nasıl karşı çıkacağını da anlayamadığını ilave etti.”¹¹⁴

Büyük Devletler, Osmanlı İmparatorluğu’nun gün geçtikçe yaklaşan parçalanışını endişeyle bekliyor ve her biri bu fırsattan en iyi faydalanacağı konumda olmak istiyordu. Büyük Devletler’in

111 Grey’den Mallet’a, Mahrem, Londra, 2 Aralık 1913, FO 800/79 (Grey belgeleri).

112 Serge Sazonov, *Fateful Years, 1909-1916*, Londra, 1928, 128.

113 5 Aralık 1913, BD, c. 10/1, 360 ve 367-368.

114 Vagts, *Defence*, 197.

her birinin, bunun nasıl sağlanacağına ilişkin kendi stratejisi vardı. İngiltere ve Fransa gibi Almanya da Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmekte çıkarı olduğunu düşünüyor, buna karşılık Rusya imparatorluğun zayıf olmasını istiyordu. Almanya Osmanlı kara kuvvetlerine, İngiltere donanmaya, Fransa ise maliye mekanizmasındaki rolüne odaklanmıştı. Wangenheim, imparatorluğun parçalanması halinde, "Almanya'nın bir Anadolu kolonyal ordusunu kontrolüne alacağını" kaydediyordu.¹¹⁵

Rusya, hâlâ Almanya'yla silahlı çatışmaya giremeyecek kadar zayıf olduğunu düşünüyordu. Rusya deniz kuvvetleri komutanlığı kurmay heyetinin hazırladığı 22 Aralık 1913 tarihli gizli bir raporda, Rus diplomasisine verilen görev, "Doğu sorununun kesin çözümünün [1916-1917'ye kadar] ertelenmesi ve politik statükonun tam olarak korunması"ydı.¹¹⁶ Sazonov o sırada Alman askeri misyonu konusunda Rusya'nın müttefiklerinin İstanbul üzerinde baskı kurmasını istiyordu. Sazonov'a göre "Almanya kollarını kavuşturmuş olan biteni seyrederken, Osmanlılar taleplere boyun eğmek zorunda kalacaktı."¹¹⁷

Alman askeri misyonu konusundaki diplomatik kriz, Alman imparatorunun, İtilaf Devletleri'nin baskısı altında, Liman von Sanders'i mareşal rütbesine terfi ettirmesiyle çözülmüş oldu – bir kolordu komutanlığı için çok yüksek bir rütbeydi bu. Alman misyonuna ilişkin tartışmalar sırasında Babiâli kendisini tamamen yalıtılmış hissediyordu ve Berlin'den hiçbir destek görmediği için İtilaf Devletleri'nin taleplerine boyun eğmek zorunda kaldı. Almanya, İstanbul'a arka çıkmaya yanaşmıyordu. Almanya'nın ateşli bir taraftarı olduğu düşünülen Enver Paşa bile İttifak Devletleri'nin safına katılmak istemesine rağmen Babiâli'nin artık yalıtılmış halde kalamayacağını söylüyordu.

Babiâli 1914 yılında ağır bir mali krize girdi, bir kez daha borç bulabilmek umuduyla Büyük Devletler'e yöneldi ve yine mali sila-

115 GP, c. 36, 15371, aktaran Vagts, *Defence*, 200.

116 I. V. Bestuzhev, "Russian Foreign Policy February-June 1914", Walter Laqueur ve George Mosse (ed.), 1914: *The Coming of the First World War*, New York, 1966, 90-91.

117 Buchanan'dan Grey'e, no. 648, St. Petersburg, 29 Aralık 1913, FO 371/2111/648.

hın devreye girdiğini gördü. Rusya'nın ısrarları üzerine Fransa, Babiâli'ye karşı mali boykot uygulamaya razı oldu. Devlet maaşları ödemekte güçlük çektiği için İstanbul'da büyük endişe yaşandı.¹¹⁸

Cavid Bey, Nisan ayının ortalarında Paris'te 35.200.000 liralık bir kredi anlaşması imzaladı. Ama Temmuz 1914'te Avrupa'da savaş patlak vermeden önce, bu kredinin ancak 13 milyon liralık ilk taksiti alınabildi.¹¹⁹ Söz konusu kredi anlaşması, Paris ile İstanbul arasında ilişkilerin düzelmesinin bir işareti olarak görüldü. Bu arada Babiâli, St. Petersburg'a Doğu Anadolu'da reformları denetleme imkânı veren bir anlaşmayı imzalayarak Rusya'yı da yatıştırdı. Reform planlarını, Rusya Büyükelçiliğinin etkili baş tercümanı Mandelstam hazırlamıştı.¹²⁰

Babiâli'ye yönelik Rus politikası uzlaşmacı hale gelmişti. St. Petersburg'da, Berlin'in Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı planladığı inancı vardı – Rusya'nın hâlâ hazır olmadığı bir durumdu bu. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeyi tercih ediyor, erken bir parçalanmayı engellemeyi umuyordu. Hatta 23 Mart 1914'te Avusturya büyükelçisi, böyle bir paylaşımdan endişe eden Babiâli'nin, "Asya topraklarının parçalara ayrılmasına karşı çıkan tek Büyük Devlet olarak Rusya'ya ittifak talebiyle yönelebileceğini" bile yazabiliyordu.¹²¹

4 Nisan'da Pallavicini şu bilgiyi iletiyordu: "Rus politikasının geçmişte izlenenden 'başka bir istikamet' aldığı kuşku götürmez."¹²² Bu, Alman askeri misyonunun, Anadolu'yu, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne hazırlık amacıyla nüfuz bölgelerine ayırdığı düşüncesinin bir sonucuydu. İtalyanlar, Anadolu'nun güneyine doğru ilerlemeye bir hazırlık olarak On İki Ada'yı işgal etmişti. Bu olay İstanbul'da büyük bir etki yaratmış, Osmanlıla-

118 *The Near East*, 13 Şubat 1914, 467.

119 Polat Tuncer, *İttihatçı Cavid Bey*, İstanbul, 2010, 135-136. *The Orient*, VI/15, 15 Nisan 1914, 142'de kredi anlaşmasının ayrıntıları bulunur.

120 André Mandelstam, *Le sort de l'Empire ottoman*, Paris, 1917, 236-238. Anlaşma metni için bkz. A. Mandelstam, *La société des nations et les puissances devant le problème arménien*, Paris, 1926, 39-42. Ayrıca bkz. A. Bodger, "Russia", M. Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984, 96.

121 Howard, *Partition*, 71-72, Pallavicini'den Berchtold'a gönderilen mektuba atıf.

122 Ibid.

rın gelecekte daha çok ürkmesine neden olmuştu. İleride hariciye nazırlığına gelecek olan Halil [Menteşe] Bey, Pallavicini'ye, Rusya'yla Rus gemilerinin Boğazlar'dan serbest geçişini öngören bir antlaşma imzalanmasının söz konusu bile olmadığını bildiriyordu. Büyükelçi, bu şartlar altında İstanbul'un yalıtılmış durumda kalmasının imkânsız olduğu inancı taşıyordu.¹²³

Mayıs başında, İttihatçıların en güçlü adamı olan Dahiliye Nazırı Talat Bey, bir heyetin başında, Livadya'da yazlık sarayında bulunan çara saygılarını sunmaya gitti. Talat Bey, Sazonov'a ittifak önerisinde bulundu ama Sazonov bu önerinin "fazla samimiyet içermediğini" düşünüyordu. Yine de Sazonov öneriyi hemen reddetmedi ve meseleyi daha fazla değerlendirmek için açık bıraktı.¹²⁴ Rus konsolosu Andrey Kalmikov, bu ziyaretten sonra Talat Bey'le görüştü ve dahiliye nazırının önerisinde "ciddi" olduğuna kanaat getirdi. Talat Bey, Enver Paşa'nın ve Almanların nüfuzundan endişeliydi ve onların gücünü dengelemek için Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyuyordu.¹²⁵

Talat Bey'in ziyaretinden önce Sadrazam Said Halim Paşa Pallavicini'ye şu uyarıda bulunmuştu: İTC, dış politika doğrultusunu değiştirip Üçlü İtilaf'a yönelme dışında bütün meselelerde karar vermişti. Said Halim Paşa, Wilhelmstrasse'nin Atina yanlısı dış politika manevralarını anlayamadığını söylüyordu. Burada kayserin, Almanya'nın himayesinde bir Yunanistan-Osmanlı ittifakı kurmaya yönelik müzakereler başlatma girişimlerine atıfta bulunuyordu.¹²⁶ Ama Ege Adaları hakkındaki ihtilaftan dolayı böyle bir ittifak söz konusu olamazdı. Bundan dolayı Said Halim Paşa, Talat Bey'in ve Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa'nın Livadya'ya gidip doğrudan çarla görüşmesini kabul etmişti. Bir Rus-Osmanlı uzlaşması ihtimaliyle karşılaşan "Pallavicini, Osmanlı yumuşamasının beklenebileceği uyarısında bulunuyor ve İstanbul'un çara teslimi teklifinin göz önünde bulundurulmasını talep ediyordu. Kay-

123 Pallavicini'den Berchtold'a, gizli, 4 Nisan 1914, aktaran Weber, *Eagles*, 52.

124 Howard, *Partition*, 72; Bodger, "Russia", 96.

125 Kalmykov, *Memoirs*, 258-259.

126 Leon, *Greece*, 13-14.

bedecek vakit yok, diye ilave ediyordu; çünkü Almanya için içinde olsun olmasın, Rusya Küçük Asya'yı parçalamaya hazırdu.”¹²⁷

Sazonov Livadya'da Talat Bey'le bir anlaşma imzalamasa da, 24 Mayıs'ta Duma'da yaptığı konuşma Babiâli'yle iyi yürüyen ilişkiler vaadini taşıyordu. Artık Balkanlar'daki kriz çözüldüğü için hiçbir büyük sorun kalmadığını belirtiyordu; “Ermeni meselesinde son zamanlardaki gelişmeler mevcut Osmanlı hükümetinin barışçıl niyetlerine işaret ediyor”du. Osmanlı'nın Berlin Büyükelçisi Mahmud Muhtar Paşa bile Osmanlı Devleti'nin güvenliğinin sağlanması açısından bir yol olarak Rusya'yla yakınlaşmadan yana tavır alıyordu.¹²⁸

Babiâli'deki İtilaf Devletleri yanlısı duygu, Amiral Sir Berkeley Milne'in donanma ziyareti sırasında açıkça görülüyordu. Bu ziyaret, 28 Temmuz'da Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna'da bir suikasta kurban gitmesi ve I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına yol açan krizin başladığı zamana rastlamıştı. Babiâli amirale büyük dostluk göstermiş, gemisinin Çanakkale Boğazı'ndan geçmesine izin vermiş, İstanbul'a yatıyla gelmesine de imkân tanımıştı. “Babiâli ilk kez böyle bir istisna tanıyordu.”¹²⁹ Temmuz krizi başlarken içinde bulunulan durum buydu. Babiâli, diplomatik açıdan hâlâ yalıtılmış durumdaydı, toprak bütünlüğünü güvence altına alacak bir Büyük Devlet'e ihtiyaç duyuyordu. Büyük Devletler ise imparatorluğu paylaşmanın en iyi yolunun ne olduğuna ilişkin hesaplar yapıyordu.

127 Pallavicini'den Berchtold'a, gizli 13 Mayıs 1914, aktaran Weber, *Eagles*, 54.

128 Aktaran Howard, *Partition*, 72. Mukhtar Pacha, *La Turquie*, 73, no. 135. Babiâli, Ermeni meselesine çözüm getirmek amacıyla Büyük Devletler'in getirdiği, Doğu vilayetlerini yönetecek iki Avrupalı genel müfettiş tayini önerisini kabul etmişti.

129 Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, Londra, 1951, 89-90.

II

TEMMUZ KRİZİ, SEFERBERLİK HALİNDE TARAFSIZLIK VE SAVAŞA GİRİŞ (AĞUSTOS-KASIM 1914)

Resim (s. 53) Alman İmparatoru II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğu'nu üçüncü ziyareti sırasında İstanbul'da, 15 Ekim 1917. Fotoğrafta İmparator II. Wilhelm, Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi ile selamlaşıyor. İmparatorun solunda Sultan V. Mehmed Reşad, arkasında Harbiye Nazırı ve Başkumandan vekili Enver Paşa, Alman imparatorunun hemen arkasında Sadrazam Talat Paşa görülüyor.

“Eğer insanlar o hakikati gerçekten bilseler, savaş yarın durdurulur. Ama tabii ki bilmiyorlar ve bilemezler.”

Lloyd George, *Guardian* editörü C. P. Scott’la görüşmesinde, John Pilger’in “The War You Don’t See” adlı filminden aktarılmıştır.

The Guardian, 10 Aralık 2010.

Cemal Paşa, 1 Temmuz’da, Fransa’nın Osmanlı İmparatorluğu’yla ilişkilerini iyileştirmeye çalıştığı sırada Fransız hükümetinin daveti üzerine Paris’e gitti. Ne var ki Cemal Paşa’nın ziyaretinden iki gün önce, Başbakan Raymond Poincaré ve Dışişleri Bakanı René Viviani Temmuz kriziyle ilgili görüşmelerde bulunmak üzere Rusya’ya hareket etmişti. Cemal Paşa 13 Temmuz’da, *directeur politique au ministre des affaires étrangères* (Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Direktörü) Pierre de Margerie’yle görüşmesinde olumlu bir karşılık almadı, bunu ittifak önerisine “örtülü bir ret” olarak yorumladı. Dolayısıyla Cemal Paşa İstanbul’a eli boş döndü.¹

O sırada Babıâli Yunanistan’ın Ege’deki artan donanma gücünü endişeyle izliyordu. 10 Temmuz 1914 tarihli *The Near East*’in haberine göre, Atina, *Idaho* ve *Mississippi* adlı savaş gemilerinin satışı için Washington’dan resmi onay almıştı; bu da *Osman* ve *Reşadiye* adlı gemilerin Osmanlı donanmasına katılmasına dek

1 Bruce Fulton, “France and the End of the Ottoman Empire,” Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra 1984, 161. Yine de, İstanbul’da M. de Margerie’ye “le grand cordon de Mecidiye” (Mecidiye nişanı) verildi. *Sтамбул*, 28 Temmuz 1914.

Ege'de Yunanistan'ın üstünlüğü ele geçirmesi anlamına geliyordu. Atina ile İstanbul nüfus mübadelesi görüşmeleri yürütürken, iki devlet arasında gerilim çok yüksek seviyede idi.

Ne var ki Temmuz ayında Avrupa'daki diplomatlar, Saraybosna suikastıyla savaşın patlak vereceğini beklemiyorlardı. Büyükelçi Louis Mallet 14 Temmuz'da Londra'ya hareket etmişti, 16 Ağustos'ta İstanbul'a döndüğünde Avrupa savaşa girmiş bulunuyordu. O sırada Alman imparatoru yatıyla geziyordu. Almanya'daki diplomatların büyük çoğunluğu yıllık tatillerine çıkmıştı. İngiltere Büyükelçisi Sir Edward Goschen ve Rusya Büyükelçisi Sverbeyev Berlin'den ayrılmıştı. ABD Büyükelçisi James Gerard, Osmanlı Büyükelçisi Mahmud Muhtar Paşa'yla görüştüktan sonra, şunları yazmıştı: "Büyükelçi, Avrupa'da hiçbir savaş tehlikesi olmadığı konusunda beni temin etti."²

İttihatçılar, Balkan Savaşları'ndaki deneyimlerinden sonra, diplomatik olarak yalıtılmış halde kalmaktan korkuyorlardı. Üçlü İtilaf'la anlaşmaya varamayınca, yüzlerini Üçlü İttifak'a döndüler. Ama Temmuz ortasına gelindiğinde, ne Berlin ne de Viyana İstanbul'la ittifak kurmak konusunda istekliydiler. Büyükelçi Johann von Pallavicini, 16 Temmuz'da Dışişleri Bakanı Kont Berchtold'a gönderdiği mektupta, Alman meslektaşıyla görüş birliği içinde olduğunu belirtiyor, "şu an için Osmanlı Devleti'yle ittifak peşinde koşmanın" söz konusu olmaması gerektiğini bildiriyordu. Osmanlı Devleti, Balkanlar'da aktif yardım sağlamak şöyle dursun, halihazırda Ermeni bölgesinde Rusya'ya direnecek durumda değildi. Ümit edilebilecek en iyi seçenek, Osmanlıların İtilaf kampına katılmasını veya Bulgaristan'la bir çatışmaya girmesini engellemektir.³

22 Temmuz'da Büyükelçi Wangenheim, Berlin'e çektiği telgrafa, Enver Paşa'nın kendisine ittifak önerisinde bulunduğunu ilettili. Büyükelçinin bildirdiğine göre Enver Paşa, "Osmanlı Devleti'nin, Üçlü İttifak tarafından geri çevrilmesi halinde, hemen yüzünü Üçlü

2 James Gerard, *My Four Years in Germany*, New York, 1917, 129-131.

3 F. R. Bridge, "The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1900-1918", Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984, 45, no. 77 ve 78.

İtilaf'a çevireceği uyarısında bulundu." Ertesi gün Sadrazam Said Halim Paşa, Wangenheim'a İstanbul'un, Fransa ve İngiltere'ye karşı değil, Rusya'ya karşı ittifak istediğini söyledi. Bu raporlara göre hareket eden kayser, 24 Temmuz'da Enver'in yaklaşımının benimsenmesi emrini verdi.⁴

23 Temmuz'da Avusturya, Sırbistan'a ultimatoma verip 48 saat içinde karşılık isteyince, durum kritik hale geldi. Sırbistan ultimatodaki taleplerin çoğunu kabul etse de Viyana bu cevabı kabul edilemez buldu ve cevabı aldıktan 15 dakika sonra Sırbistan'la diplomatik ilişkilerini kesti.⁵ 26 Temmuz'da, 1912-1913 Balkan krizinde toplanan konferansın başarısını göz önünde bulunduran Grey, krize çözüm getirmek amacıyla uluslararası bir konferans toplanması önerisini ortaya attı. Ne var ki Almanya ertesi gün, krizin Avusturya'nın meselesi olduğunu ileri sürerek bu öneriyi reddetti. Berlin, çatışmayı yerel düzeyde tutmak ve Avrupa, özellikle İngiltere kamuoyunu etkilemek istiyordu.⁶ Aslında kayser, Sırbistan'ın ultimatoma cevabını "Avusturya açısından büyük bir manevi zafer" olarak görmüştü. Viyana, Sırbistan'ın vaatlerini yerine getirmesini güvence altına almak için Belgrad'ı işgal etmekle yetineceğinden, savaş sebebi ortadan kalkmıştı.⁷

Yine de 27 Temmuz'da bir önlem olarak İngiliz donanmasına dağılmama emri verildi. Aynı gün Amiral Arthur Limpus Osmanlı donanmasında özel bir harekât yürütüyordu.

Niyeti, Osmanlılara savunma tahkimatını güçlendirmelerini tavsiye ettiği Çanakkale Boğazı'ndan çıkmak, ardından, hazırlanan yeni savaş gemilerinin ilki olan *Sultan Osman*'a refakat ederek Çanakkale Boğazı'ndan geri geçip İstanbul'a gitmekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanında halktan toplanan bağışlarla

4 Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 22 Temmuz 1914, aktaran Weber, *Eagles*, 62-63. Ayrıca bkz. Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*, New York, 1966 (ilk basımı 1931), 84.

5 Hew Strachan, *The First World War*, c. 1: *To Arms*, New York, 2003, 79-80; Winston Churchill, *The World Crisis, 1911-1918*, Londra, 1960, 114-117.

6 Strachan, *World War*, 86; Sir Llewellyn Woodward, *Great Britain and the War of 1914-1918*, Boston, 1970, 9.

7 Woodward, *Great Britain*, 12.

parası ödenen bu iki geminin gelişi, İngiltere'nin itibarı için önemli bir an, Alman nüfuzuna ciddi bir meydan okuma ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa için bir zafer günü olacaktı. *Sultan Osman*'ın İngiltere'den 16 Ağustos'ta yola çıkması planlanmıştı. İstanbul'dan 500 denizci gelmişti, Tyne nehrindeki gemiye 29 Temmuz'da binmeyi bekliyorlardı. Gelgelelim Winston Churchill gemilere el koydu.⁸ Babiâli, Viyana'nın Sırbistan'a savaş ilan etmesinden bir gün önce, 27 Temmuz'da Almanya'ya ittifak önerisinde bulundu. Şansölye Theobald von Bethmann-Hollweg, 28 Temmuz'da Babiâli'ye cevap verdi, ittifak için kesin şartlar getirdi. Babiâli'nin Rusya'ya karşı toprak bütünlüğünün korunacağına ilişkin güvence alabilmesi şu şartlara bağlanıyordu: Babiâli, savaş halinde ordusunu Alman askeri komutası altına sokmak zorunda kalacaktı, dahası Rusya savaşına katılırsa Osmanlıların da Almanya tarafında savaşa gireceği şeklinde bir taahhüt verecekti.⁹ Daha önce Osmanlı ordusuna pek önem atfetmeyen Büyükelçi Wangenheim, Osmanlı Devleti'nin müttefik olarak değeri konusundaki görüşünü düzeltti. Berlin'e gönderdiği bir yazıda, "eğer Osmanlı ordusu Alman subaylar tarafından idare edilirse, askeri değerinin üç kat artacağını" bildirdi.¹⁰ Buna karşılık Liman von Sanders, Berlin ile İstanbul arasında yürütülen gizli görüşmelerden haberdar değildi. İmparatora, Alman askeri heyetinin bütün mensuplarının, savaş halinde ülkelere dönme arzusunda olduğunu bildiren bir metin gönderdi. Kayser, söz konusu metnin kenarına şu notu düşmüştür: "Orada kalmalı ve İngiltere'ye karşı savaş açılmasına ve isyanlar çıkarılmasına çalışmalı. Kendisinin başkomutanlık görevini üstleneceği, planlanan ittifaktan henüz haberi yok mu?"¹¹

Avusturya-Sırbistan savaşı başlarken, bazı İstanbul gazeteleri genel bir Avrupa savaşı öngörüsünde bulunuyordu. 31 Temmuz tarihli *Tercüman*'a göre, Sırbistan Rus yardımı almazsa yenilgiye uğrardı, Rusya da böyle bir itibar kaybını göze alamazdı, dolayı-

8 Woodward, *Great Britain*, 12.

9 Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, New York, 1967, 84.

10 Howard, *Partition*, 85, 27 Temmuz tarihli bir yazışmaya atıfta bulunur.

11 Fischer, *Germany's Aims*, 121.

sıyla bunun ne anlama geldiği açıktı. Rusya'nın alacağı bir yenilgi Üçlü İtilaf açısından da ciddi bir darbe demekti, bundan ötürü Rusya'ya destek vermek zorundaydılar. Yaygın görüş, Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir savaşın dışında kalması gerektiği yolundaydı; ama Osmanlı Devleti'nin atacağı adımlar da Balkan devletlerinin alacağı kararlara bağlıydı. Aynı gün *Stamboul*, Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'in Paris gezisini ertelediğini haber veriyor, buradan yola çıkarak Fransızlardan kredi alma ve İtilaf Devletleri'yle ittifak kurma ümidinin kalmadığına işaret ediyordu. Ağustos ayının ilk gününe gelindiğinde, genel bir Avrupa savaşı çıkacağına ilişkin öngörüler doğru çıkmıştı. Almanya genel seferberlik ilan etmiş, St. Petersburg ve Paris'e ultimatoom yollamıştı, ertesi gün de Belçika'ya ultimatoom verecekti.¹²

Harbiye Nazırı Enver Paşa, 1 Ağustos'ta Alman Büyükelçiliği'nde Wangenheim ve Liman von Sanders'le görüştü. Almanya'nın Rusya'ya karşı savaşında Osmanlıların tam olarak nasıl katkıda bulunacağı konusuna açıklık getirdi. Şansölye Bethmann-Hollweg bu konuya açıklık kazandırılmasını, ittifak yapılabilmesi için *conditione sine qua non* [zorunlu şart] olarak öne sürüyordu – böyle bir şart öne sürülmesi, Alman liderlerinin Osmanlıların niyetleri ve askeri yeterlikleri hakkında bu aşamada bile kuşku taşıdıklarının bir göstergesidir.

Trumpener söz konusu görüşme hakkında şunları yazar:

Toplantının esas sonucu, Enver'in ve Liman von Sanders'in Wangenheim'a şu konularda güvence vermesiydi: Seferberliğin ilanının ardından 30 gün içinde Rusya'ya karşı ortak bir Osmanlı-Bulgar saldırısı düzenlemek üzere 120.000 asker Trakya'da toplanabilirdi, dahası bunu izleyen yaklaşık bir ay içinde de 90.000 askerlik ikinci bir ordu muhtemelen aynı amaçla veya Yunanistan'a karşı bir saldırıda kullanılabilirdi. Ayrıca toplantıya katılan üç kişi de, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı Transkafkasya sınırında esas itibarıyla savunma konumu alması ve Almanya'nın Akdeniz filosunun amiral gemisi olan modern zırhlı Goeben'in derhal Boğazlar'dan geçerek, Karadeniz'de Osmanlı donanma gücünün tahkim edilmesi gerektiğini düşünüyordu.

12 Strachan, *World War*, 89.

Ulrich Trumpener bu planların, Bulgaristan ve Romanya'nın işbirliği yapacağı varsayımına dayalı, "son derece teorik" nitelikte olduğunu kaydeder. Ama Enver Paşa'nın taahhütleri o kadar güçlüdür ki, Wangenheim ertesi gün ittifak anlaşmasını imzalamaktan çekinmez. Almanya, Karadeniz'de kontrolü ele geçirmenin, Romanya ve Bulgaristan'ın da ittifaka katılmasını sağlayacağı inancı taşıyordu.¹³

Almanya-Osmanlı ittifakı 2 Ağustos'ta imzalandı. Antlaşmaya göre Avusturya-Sırbistan ihtilafında İstanbul tam anlamıyla tarafsız kalacaktı ama Rusya müdahalede bulunursa her iki taraf da harekete geçecekti. Savaşın çıkması halinde Almanya, askeri misyonunun Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmasına razı oluyordu ve *savaşın yürütülmesinde söz konusu misyonun fiili nüfuz sahibi olması öngörülüyordu.* Eğer Osmanlı İmparatorluğu tehdide uğrarsa Almanya onu savunacaktı. Antlaşma 31 Aralık 1918'e kadar geçerli olacaktı ama bu tarihten altı ay önce taraflar talepte bulunmazsa, geçerlilik süresi 1923'e kadar uzayacaktı. Antlaşma imparator ve padişah tarafından altı ay içinde onaylanacak ve gizli kalacaktı.¹⁴

2 Ağustos'ta imzalanan antlaşma hakkında İttihatçılardan kaçının bilgi sahibi olduğu, öteden beri hayli yoğun bir tartışma konusudur. Savaş sonrası kaleme alınan hatıralara ihtiyatla yaklaşmak gerekir, çünkü bu eserler genellikle yazarın konumunu meşru ve haklı gösterme amacı taşır. Bu nedenle, o sırada günlük tutan Mehmed Cavid Bey'in yazdıkları belki de en güvenilir kaynaktır.

13 Ulrich Trumpener, "Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance", Walter Lacquer ve George Mosse (ed.), 1914: *The Coming of the First World War*, New York, 1966, 286. Trumpener burada ilgili Alman kaynaklarına atıfta bulunur. Ayrıca bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/1, Ankara, 1953, 204.

* Söz konusu edilen üçüncü maddenin tam metni şöyledir: "Hal-i harpte Almanya, heyet-i ıslahiyesini Türkiye emrinde ibka edecektir. Buna mukabil Türkiye dahi bu heyet-i ıslahiye Harbiye Nâzırı hazretleriyle heyet-i ıslahiye reisi hazretleri arasında doğruca takarrür edecek esasa tevfiikan ordunun sevk u idaresi hususunda fiili bir nüfuz itasını temin eder." -Ç.n.

14 J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, 1914-1956*, c. 2, New York, 1956, 1-2. Howard, *Partition*, 85, no. 14. Howard, antlaşma öncesi görüşmeler ve antlaşma sonrasında yaşananlar hakkında son derece yararlı bilgiler verir.

Cavid Bey günlüğünde Said Halim Paşa'nın Yeniköy'dekiyalısına bir "moratoryum kanunu"nu imzalatmak için gittiğini ve odada askeri danışmanlardan Albay Erich Weber'i gördüğünü yazmıştır:

Sadrazam istical ile [aceleyle] bir şeyler yazıyordu. Enver, Talat, Halil orada idiler. Ahvalde [durumda] bir fevkaladelik hissettim. Talat'a sebebini sordum, 'yemin ettik' diyerek söylemedi. Hayret ettim. Ve derhal kendisine, 'yoksa Almanya ile ittifak mı ediyorsunuz?' diye sordum.

Biraz sonra sadrazam yazdığı kâğıdı zarfa koyarak Weber'e verdi. Biz de sadrazamın yanına girdik. Kimseye ifşa etmeyeceğimize dair yemin ettik. Heyet-i hükümet azasının [kabine üyelerinin] sır saklayacaklarına dair yemin etmesi kadar ahmakça bir şey bilmem ki olur mu?

Bunun üzerine Said Halim Paşa antlaşma hükümlerini okudu. Cavid Bey şaşkınlık içindeydi. "Diğer arkadaşlarda ise sevinç, hayret vardı. Biz büyük devletle ittifak ediyormuşuz!" Cavid Bey'in savaş çıktıktan sonra ittifak kurulmasına dair sözleri onlar üzerinde hiç etkili olmamıştır.¹⁵

Temmuz ortasında görüşmelerden haberdar edilen Halil Bey, kendisine bilgi veren kişilere, yani Said Halim Paşa, Talat Bey ve Enver Paşa'ya şunları söylemiştir: "İngilizlerle ve Fransızlarla ittifak teşebbüslerimiz hiçbir netice vermedi. Sadece Rusya'ya karşı harekete geçmek şartıyla Almanya'yla ittifak kurabilirsiniz, memlekete büyük bir hizmet etmiş olursunuz."¹⁶

Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilginin ardından Kasım 1918'de Berlin'e kaçan Talat Paşa, 21 Aralık 1919'da Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta Almanya'yla ittifak antlaşmasının nasıl imzalandığını anlatmıştır:

Arşidükün katlinden [28 Temmuz 1914] kısa bir müddet sonra bir gün Said Halim Paşa, beni ve Halil'i [Menteşe] Enver'in [harbiye] nezare-

15 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 15 Ekim 1944. Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları", *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1946. Bu hatıralar daha sonra *Halil Menteşe'nin Anıları* (Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986) adıyla kitap halinde basılmıştır.

16 "Tarihi Mektuplar," no. 64, *Tanin*, 13 Aralık 1944.

tine çağırdı. Wangenheim'la Almanya ile Türkiye arasında müsavi şartlar altında bir ittifak akdetmek üzere olduğunu söyledi, ama henüz ortada muayyen ve resmi bir şey olmadığını ifade etti; bu yüzden müzakereler kati bir neticeye varana kadar kimseye hiçbir şey söylemememizi rica etti ve bunun için şerefimiz üzerine yemin ettirdi. Harbin ilanından bir gün önce [1 Ağustos 1914] paşanın yalısına davet edildim. Diğer iki arkadaş geldiler ve bize muahede metnini gösterdi. O sırada bunu sadece üçümüzün mesuliyeti olarak kabul etmem imkânsızdı. [Haberdar edilmesi lazım gelen] iki arkadaşımız daha var [dedim]; onlardan bugüne kadar hiçbir şey saklamadık. Hepimiz bu işin içindeyiz, diyerek Cavid'den ve senden bahsettim. Paşa rahatsız oldu ve bu şartlar altında bu iş yürümeyecekti. Fakat Enver ve Halil de bana arka çıktılar. Nihayet, gidip onlara telefon etmemizi söyledi, onlar da gelsinler, dedi. Sen geç geldin ve bizi yalıda bulamadın, çünkü yağmura yakalanmış, evvela evine gitmiştin. İşte hakikat budur aziz dostum.¹⁷

Daha sonraları Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazdığına bakılırsa, “o zamana kadar” [ne yazık ki yazar bir tarih vermiyor] Merkez-i Umumi'de hiç kimse antlaşmayı görmemişti. Yalçın'a göre itirazlar kabineden ziyade Merkez-i Umumi'den gelmişti. Antlaşmayı yapan küçük grup, şartlarının bilinmesinden korkuyordu. Hüseyin Cahit Hariciye Nezareti'nde antlaşmayı görünce, Osmanlı Devleti'nin buradan önemli hiçbir şey kazanmadığını fark etti. Almanlar, herhangi bir gerçek taahhütte bulunmamıştı, hatta kapitülasyonlar konusu bile metinde yer almıyordu. Bir sonraki İTC Meclis-i Umumi toplantısında Hüseyin Cahit kendi görüşlerini dile getirdi, Almanların Osmanlı'nın savaş masraflarını karşılamayı bile üstlenmediğini kaydetti. Babiâli kapitülasyonlar meselesini ve savaştan sonra toprak ilhakını gündeme getirebilirdi. Hüseyin Cahit'in teklifi İTC Meclis-i Umumi'since onaylandı ve Babiâli ile Almanya arasındaki ittifakı tamamlamaya yönelik zorlu görüşme sürecinde bir sayfa açılmış oldu.¹⁸ Antlaşmayı imzalayan sadrazam, bu metnin Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın safında savaşa girmeye zorla-

17 Hüseyin Cahit Yalçın, *Halkçı*, 21 Aralık 1954.

18 Ibid., 14 Aralık 1954.

madığı fikrindeydi. İtilaf Devletleri'nin elçilerine Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmayacağını defalarca söyledi.¹⁹

İttihatçıların hangi ittifaka girmenin doğru olacağı meselesinde bölünmesinin bir sebebi vardı. İlmli çoğunluk, İngiltere ve Fransa'yla ittifak kurmayı tercih ederdi. Böyle bir ittifak, devrimci dönüşümden değil, ıslah edilmiş bir sosyo-ekonomik yapıdan ve meşruti monarşiden yana olan muhafazakâr dünya görüşlerine uygun düşüyordu. İmparatorluğun geleceğini, İngiltere'nin hâkim olduğu dünya pazarının parçası olmasında görüyorlardı. Oysa radikal azınlık Almanya'dan yanaydı. Ne de olsa Almanya,

(...) yeniliğin ve yenilenmenin en önde gelen temsilcisidir. Milletler arasında canlılığın ve teknik harikaların ete kemiğe bürünmüş halidir. Onun için harp, burjuva şekil ve kayıtlarından bir kurtuluş savaşı, bir *Befreiungskrieg*'dir. İngiltere ise, onun isyan ettiği düzenin baş temsilcisidir. Aslında İngiltere asır sonu, *fin de siècle* dünyasının temel muhafazakâr gücüdür.²⁰

İlmli çoğunluk bu mücadeleyi kaybetti çünkü İtilaf Devletleri ittifak tekliflerini reddetti. Radikal azınlık Almanya'yla ittifak antlaşması imzalarsa da, gerek kabinedeki çoğunluk gerekse cemiyetin en önemli iki organı –Merkez-i Umumi ve Meclis-i Umumi– Osmanlı Devleti'nin savaşa erken girmesini engelleyebildi. Bu önemli fark, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da varlığını sürdürecektir, ancak radikallerin ve devrimin zaferiyle sona erecekti.

Osmanlılar harbin etkisini “umumi” hale gelmesinden çok önce hissettiler. Avusturya-Sırbistan Savaşı'nın –Osmanlılar açısından Üçüncü Balkan Savaşı'nın– patlak vermesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge ve bağımlı ekonomisi üzerinde anında büyük bir baskı yarattı. Büyük Devletler, kendi çıkarlarını korumak için borsalarının kapanması talimatını verdiler. Bunun Osmanlı ticareti üzerindeki olumsuz etkisi, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde anında ve derinden hissedildi. İş camiası panik halindeydi, Babiâli'yi 31 Temmuz'da müdahalede bulunmaya zorladılar. Galata borsasının

19 Modris Ecksteins, *Rites of Spring*, New York, 1989, xv.

20 *Tanin* ve İstanbul basını, 1-3 Ağustos 1914.

faaliyetleri ve menkul varlıklardaki bütün işlemler geçici olarak durduruldu. Osmanlı limanlarında faaliyet gösteren ve büyük bir çoğunluğu yabancılara ait olan denizcilik şirketleri, hizmetlerini askıya aldı, öyle ki ülke limanlarından mal girişi-çıkışı kesilmiş oldu. Yabancı sigorta şirketleri, muharip devletler tarafından ticaretine yasaklama getirilip el konulabilecek malları sigorta etmeyi bıraktı. Sigorta ettikleri mallarda da çok yüksek ücretler talep etmeye başladılar, böylece tüccarlara da aşırı fiyat talebinde bulunma bahanesi doğmuş oldu. Sonuçta, bütün malların fiyatlarında çarpıcı artışlar görüldü ve zaten sıkıntı içinde olan Osmanlı tüketicilerinin sırtındaki yük daha da ağırlaştı. Üstelik çoğunluğu gayrimüslim olan ticaret erbabının, durumu istismar ettiği de düşünülüyordu ve o günün basınında yer alan tüketici şikâyetleri bu yaklaşımı yansıtıyordu.²¹

Ağustos ayında Almanya, Rusya, Fransa ve İngiltere savaşa girince, İstanbul'da panik daha da arttı. Mevduat sahipleri bankalara hücum etti ve birkaç gün içinde bankalardan toplam iki milyon altın lira çekildi.²² 4 Ağustos'ta yürürlüğe giren ve ödemelere moratoryum getiren muvakkat kanuna rağmen ABD büyükelçisi bütün bankaların büyük miktarlarda nakit ödemelerine devam ettiğini bildiriyordu.²³ Osmanlı hükümetinin otoritesi işte bu seviyeyeydi! Bütün yabancı bankalar kapitülasyonların koruması altındaydı.

İstifçilik ve karaborsacılık yapan yerli tüccarların ihtikâra (vurgunculuğa) yönelik faaliyetlerinden endişeye kapılan Osmanlı yönetimi, olağanüstü tedbirler almaya karar verdi. Dahiliye Nazırı Talat Bey ve İstanbul Şehremini Cemil Bey sorunla ilgilenmek üzere bir komisyon kurdu; komisyonun başkanlığını Talat Bey üstlen-

21 Cavit, "Hatıralar", *Tanin*, 17 Ekim 1944. O sırada hepsi yabancılara ait olan bankalar nakit sıkıntısı çekiyordu. Avrupa'daki en büyük bankaların şubeleri oldukları için, savaş yüzünden merkezlerinden para getirme imkânından yoksundular. Mudiler güvenini kaybetmişlerdi ve bankaya para yatırmıyorlardı, böylece zaten çok ciddi olan durum daha da ağırlaşıyordu. Bkz. Cavit'in ifadesi, *Harb Kabinelerinin İsticvabı: Hatıralar ve Vesikalar*, 2, İstanbul, 1933, 163.

22 Bkz. 3 Ağustos 1914 tarihli gazeteler ve ödemelerin durdurulmasına dair kanunun yürürlüğü girdiği 4 Ağustos tarihli *Takvim-i Vekayi*. Ayrıca bkz. Morgenthau'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 13 Ağustos 1914, *Foreign Relations of the United States*, 1914 (bundan sonra *FRUS* şeklinde kısaltılacak), 61.

23 *Tanin*, 4 Ağustos 1914.

di. Fırıncıların taleplerine rağmen ekmekte fiyat artışı yasaklandı. Ne var ki bu yasak bir süre sonra etkisini yitirdi, ekmek fiyatı 5 paradan 55 paraya çıktı.²⁴

Başkentte kıtlık korkusu sürekli hissediliyordu, bu yüzden insanlar ne bulurlarsa satın alıp stok yapıyordu, böylece durum daha da kötüleşiyordu. *Stamboul* gazetesinde şu haber yer alıyordu:

Son dört gündür şehrimizin bakkal dükkânları, ihtiyaçlarının dört katını satın alan insanların akınına uğradı. Bunun neticesinde stoklarının büyük kısmını tüketen bakkallar ve esnaf, yeni malları daha önce ödediklerinden çok daha pahalıya alacakları endişesiyle fiyatlarını iki katına çıkardı.²⁵

Babîali “muhtekirleri” (vurguncuları) korkutmak amacıyla tehditlere başvurdu ve İstanbul Emniyet Müdürü Bedri Bey, malul fiyatlarda yeterli mal arzının sağlanmasını garanti altına almak için vurgunculara karşı çok sert tedbirler almaktan kaçınılmayacağını duyurdu.²⁶

Hükümetin tehditleri ve uyarıları sadece paniği artırmaya yaradı; hem talep hem de fiyatlar yükselmeye devam etti. Hükümet, ortamı sakinleştirmek için bir başka yaklaşım deneyerek, başkentte bir ay yetecek kadar un stoku bulunduğu için ekmek sıkıntısı çekilmeyeceğini duyurdu – savaşın bu kadar sürmesi bekleniyordu. Bu arada devlet vilayetlerde un ve buğdaya el koymayı sürdürüyor, Romanya’dan daha fazla tahıl ithali için çalışmalar yapılıyordu. Ayrıca yetkililer fiyat düzenlemeleri getiriyor ve esnafın bu düzenlemelere uyması için zabıta çarşı pazarı denetliyor, tüketicilerden kurallara aykırı hareket eden ticaret erbabını ihbar etmesi isteniyordu. Bu tedbirlere rağmen fahiş fiyatlara dair haberler yapılıyordu; bir gazeteci beş litre gazyasının 35 kuruşa satıldığını görmüştü, oysa fiyatın bu miktarın yarısı kadar olması gerekiyordu.²⁷ Bu tür tedbir-

24 *Tanin*, 5 Ağustos 1914.

25 *Stamboul*, 5 Ağustos 1914.

26 *Ibid.*, 6 Ağustos 1914.

27 *Ibid.*, 4 Ağustos 1914 ve Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/IV, Ankara, 1967, 523.

ler alınmasa, fiyatların daha da artmış olacağı ancak bir varsayım olarak düşünülebilir. Gerçekten Ağustos ayının ilk haftasında fiyatlar dramatik bir artış göstermişti: Patateste yüzde 40, Avusturya şekerinde yüzde 200 ve fiyatları düzenlemeye tabi tutulduğu söylenen ekmek ve petrolde ise yüzde 100 fiyat artışı söz konusuydu.²⁸

Savaş ortamında ihtikâr, İttihatçıların karşısına dikilen ilk sorunlardan biriydi. Bu sorunun altından kalkılamadığı için, kısa yoldan servet edinmenin aracı haline gelen bütün bir İttihat-Terakki teşkilatı kötü şöhret edindi. Kendisini yükselen burjuvazi diye göstermeye çalışan yeni bir “harp zenginleri” sınıfı ortaya çıkmıştı. Ağustos 1914 öncesinde vurguncu ve muhtekirlerin çoğu, Avrupalıların himayesinde olan ve bu sayede kapitülasyon kalkını altında bulunan gayrimüslim tüccarlardı. Bu sınıfa karşı alınan tedbirler hayli popülerdi ve yeni ortaya çıkan ekonomik milliyetçiliğe, “milli iktisat” hareketine güç kazandırıyordu. Aslına bakılırsa, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne mensup olan Müslüman küçük burjuvalar söz konusu sınıfa kıskançlıkla bakıyordu ve faaliyet tarzlarını taklit etmekte vakit kaybetmeyeceklerdi. Bu faaliyet tarzı, onların elinde, bir sermaye birikimi yöntemine dönüşecekti.²⁹

1914 Ağustosunda çoğu ürünün fiyatı yükselirken, sadece meyve fiyatları artmıyordu. Bunun sebebi de Avrupa’daki savaşı: Osmanlıların ihracatı durmuş, yaz hasadı ürünler ülke dışına satılamamıştı. Bursa şeftalileri ve Ege üzümleri o sene çok boldu ve alıcı olmadığı için çürümeye terk edilmişti. Dış ticarete durgunluk, özellikle İstanbul ve İzmir gibi liman şehirlerinde yüksek oranda işsizliğe yol açmıştı. Binlerce hamal işinden olmuştu, 2 Ağustos’ta ilan edilen seferberlikle askere alınacaklardı. Çeşitli savaş meydanlarında can vermeleri mukadderdi, Osmanlı’nın tarafsız kaldığı aylarda ise İTC’nin düzenleyeceği siyasi gösterilerde militan olarak kullanılacaklardı.

28 “Constantinople Letter”, 8 Ağustos 1914, *The Near East*, 28 Ağustos 1914, 563.

29 Bkz. Feroz Ahmad, “Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks, 1908-1918”, Osman Okyar ve Halil İnalçık, (ed.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ankara, 1980, 329-380 ve Zafer Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982. Bu konu üzerinde, İTC’nin sosyal ve ekonomik politikalarının ele alındığı bölümde daha ayrıntılı olarak durulacak.

Savaş bütün Avrupa kıtasında ekonomiyi enikonu yavaşlatmış, halk kitleleri için büyük sıkıntılara yol açmıştı. Aynı şey, ipekçilik sektörü ağır bir darbe alan Bursa ve ABD konsolosunun bildir-diğine göre, iş hayatı fiilen durma noktasına gelen, nakit sıkıntısı yüzünden konsolosluk personelinin maaşları bile ödenemeyen Bağdat için de geçerliydi.³⁰

Devlet hazinesinin durumu da genel ekonominin durumu kadar kritikti. Fransa'dan Nisan 1914'te yüzde 85 ihraç fiyatıyla ve yüzde 5 faizle alınan 32.200.000 altın liralık kredi çoktan tüketilmişti. Bu paranın önemli bir kısmı, Balkan Savaşları sırasında alınan borçların ödenmesi için, ayrıca kredi anlaşması imzalandığı sırada sekiz-on aydır ödenememiş olan sivil ve askeri personel maaşları için kullanılmıştı. Maliye Nazırı Cavid Bey'e göre, 3 Ağustos'ta devletin hazinesinde sadece 92.000.000 lira nakit vardı, dahası ne Almanya veya Avusturya-Macaristan'dan ne de Fransa veya İngiltere'den kredi alınması mümkündü. Bundan dolayı elde olan imkânlarla yetinme politikası izlemeye başladı. Cari harcamalar asgariye indirildi ve vilayetlere vergi toplanması için sert tedbirler alınması talimatı gönderildi.³¹

Mali açıdan Ağustos 1914, genel seferberlik ilanı için olabilecek en kötü zamandı, çünkü Berlin Babiâli'nin mali durumunu kolayca istismar edebilirdi. Gelgelelim o sırada hem başkumandan vekili hem de harbiye nazırı unvanlarını taşıyan Enver Paşa 2 Ağustos'ta bu kritik adımı attı. Bu kritik kararı alırken kabineye danışmadı ama gerçek iktidar odağı olan İTC'nin tepe kadrosu içinde bu karar muhtemelen tartışılmıştı. Böylece nazırların çoğu bir oldubittiyle karşı karşıya kalmış ve tam olarak desteklemediği bir metnin altına imza atmak dışında bir seçenek olmadığını görmüştü.³² Aynı gün, padişahın kararıyla meclis süresiz tatil edildi ve bütün imparatorlukta sıkıyönetim ilan edildi.

30 Konsolos Yardımcısı Mortis'den Morgenthau'ya, İzmir, 10 Ağustos 1914, *FRUS* 1914, supplement, 762-763 ve Charles Brissel'den Morgenthau'ya, Bağdat, 9 Ağustos 1914, 867.00/735; ve aynı kişiden aynı kişiye, Bağdat, 5 Ekim 1914, 867.00/738.

31 Osmanlı Devleti'nin kritik mali durumu hakkında bkz. Cavid Bey'in günlüğünde 18 ve 22 Ağustos ve 12 Eylül 1914 tarihlerinde yazdıkları, *Tanin*, 21, 25 ve 26 Ekim ve 5 Kasım 1944 ve savaş sonrasında kurulan mahkemelerdeki ifadesi için bkz. *Harb Kabineleri*, 82-83 ve 93 vd.

32 Ibid.

Kapitülasyonların Kaldırılması

Almanya'yla ittifak ve İttihatçıların bundan sonra izlediği politika, ancak yaratmaya çalıştıkları toplum ve devlete tam bağımsızlık kazandırma arzuları ışığında anlaşılabilir. Avrupa devletlerinin yurttaşları, kapitülasyonlar diye anılan arkaik ve çağdışı antlaşmalar çerçevesinde sınırları dışındaki topraklarda çeşitli imtiyazlara sahipken, Osmanlı Devleti'nin egemenliği bir kurmaca olarak kalıyordu. Babıâli, bu imtiyazlardan yararlanan bütün Büyük Devletlerin ortak onayı olmadan ne maliye ne de hukuk sisteminde reform yapabiliyordu, böyle bir ortak onayın sağlanmasının da imkânsız olduğu görülmüştü. Büyük Devletler, Osmanlı toplumuna ne kadar zararlı olursa olsun hiçbir imtiyazlarından vazgeçmeye yanaşmıyordu. Babıâli'deki son İngiliz tercümanı Andrew Ryan hatıralarında şu satırları yazmıştır:

Bizim açımızdan uyruklarımızın en küçük olaylarda bile imtiyazlarını savunarak onların güvenliğini korumak hayati önem taşıyordu.... Bu meselelerde, kapitülasyonlara sahip devletler, başka konularda farkları ne olursa olsun, ortak bir davada birleşiyordu. Baş tercümanlar, ortak çıkarlarla ilgili konuları tartışmak üzere düzenli olarak bir araya geliyordu.

Mali imtiyazlarımızı da, hukuki imtiyazlarımız kadar büyük bir gayretle savunuyorduk. Osmanlılara zaman zaman tavizler veriyorduk, ama bizim rızamız olmadan yeni vergi getirilememesi ilkesinden hiç vazgeçmiyorduk.... Osmanlıların kendilerine dayatılan kısıtlamalardan büyük bir rahatsızlık duyması hiç de şaşırtıcı değildi.³³

Jön Türkler, kendi evlerinin efendisi olmadan, toplumda reform ve canlandırma hamlesine girişmenin imkânsız olduğunu gördü. Dolayısıyla kaldırılması gereken ilk engel kapitülasyonlardı. İngiliz yanlısı sadrazam Kâmil Paşa, 1908 yılında, "Düvel-i Muazza-

33 Bkz. Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, Londra, 1951, 34-35. Ayrıca bkz. Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 2005 ve Feroz Ahmad, "Ottoman Perceptions of the Capitulations, 1800-1914", *Journal of Islamic Studies*, XI/1, Ocak 2000, 1-20, yeni basımı: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, İstanbul, 2008.

ma'nın rızasıyla" bu adımı atma vaadinde bulunmuştu. Babiâli, bu hedefe ulaşmak için iki ayaklı bir politika izledi: Bir yandan, devletin idare mekanizmasını ıslah ederek verimsizliği ve yolsuzluğu yok etmeye, böylece yabancı müdahalesi için kullanılan bahaneleri ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Diğer yandan da Babiâli, kendi memurlarını kapitülasyon imtiyazlarını mümkün olan her fırsatta göz ardı etmeye teşvik ediyor, böylece ileride benzeri hamleler için emsal oluşturmak istiyordu. Örneğin Ocak 1909'da hükümet posta hizmetlerinde ıslahat yapıldığını ve posta ve telgraf teşkilatında da köklü değişikliklere gidileceğini duyurdu. Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yeni hizmet binasının Temmuz 1909'da yapılan açılış töreninde yabancı postaneler Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını ihlal ettiği için kınandı ve bu postanelerin kapatılması için çağrıda bulunuldu ama bu yönde bir ilerleme sağlanamadı.³⁴

İstanbul'daki elçilikler herhangi bir taviz vermeye yanaşmadılar ve imtiyazların ihlali olarak gördükleri herhangi bir hareket karşısında ortak cephe oluşturdular. 9 Mayıs 1909 tarihli "serseriler ve şüpheli şahıslar" hakkındaki kanuna itiraz ettiler çünkü kanunun 13. maddesi kırbaç cezası öngörüyordu; yerel yetkililerin kendi uyruklarına kırbaç cezası vermesini kabul etmiyorlardı.³⁵ İngiltere büyükelçisi Dışişleri Bakanlığı'na, neredeyse her kanunda antlaşmalarla güvence altına alınan haklarına tecavüz olduğunu bildiriyordu. Bunu engellemek amacıyla yürürlüğe giren her kanunun incelenmesini ve gereken adımların atılmasını öneriyordu.³⁶

Jön Türkler elçiliklerin oluşturduğu kararlı ve birleşik muhalefet karşısında hiçbir şey yapamazlardı, ama mücadelelerinden vazgeçmeye yanaşmadılar. Talat Bey, 8 Ağustos 1909'da dahiliye nazırı olunca, kapitülasyonları mümkün olduğunca dar bir şekilde yorumlama siyasetini devreye soktu. Bu, Avrupa'ya boyun eğme gibi küçük düşürücü bir zorunluluktan derin rahatsızlık duyan Osmanlılar arasında gelişen vatanseverlik duygusunun so-

34 Lowther'dan Grey'e, no. 594, Tarabya, 26 Temmuz 1909, FO 371/779/28925. Jön Türklerin, Büyük Devletler'le anlaşarak kapitülasyonları kaldırma yolundaki girişimlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Ahmad, *The Young Turks*, 22 ve 62-64.

35 Lowther'dan Grey'e, no. 588, Tarabya, 26 Temmuz 1909, FO 371/779/28919.

36 Lowther'dan Grey'e, no. 665, Tarabya, 4 Ağustos 1909, FO 371/779/31623.

nucuydu. Ekim 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine, Avrupa'nın Bulgaristan Krallığı'nı eşit bir devlet olarak tanıyıp kapitülasyon imtiyazlarını derhal terk etmesinin ardından bu duygu daha da güçlenmişti. Osmanlılar, meşrutiyet ilan ettikten sonra benzer bir muameleyle niçin karşılaşmadıklarını anlamıyordu; bundan dolayı Avrupa'ya karşı derin bir hayal kırıklığı ve öfke söz konusuydu.

Avrupa'nın olumsuz tavrıyla karşılaşan Babiâli, Lord Canning tarzında hareket etme yolunu tuttu ve "eski dünya"nın gücünü dengelemek üzere gitgide daha atılgan ve cüretkâr hale gelen "yeni dünya"ya, bu bağlamda boy gösteren Japonya'ya tutunmaya çalıştı. İstanbul'la diplomatik ilişkileri bulunmayan Japonya'dan eşitlik ilkesi çerçevesinde, yani kapitülasyon hakları talep etmeden elçilik açmasını istedi. Eşitliğe aykırı antlaşmalardan kendisini ancak yeni kurtarabilmiş olan Japonya, İstanbul'da elçilik açmayı kabul etti, böylece Osmanlı Devleti'nin kendi ekonomik ve hukuki egemenliğini kazanma hakkını tanıdığını göstermiş olacaktı. Gelgelelim böyle bir adım, Avrupa'nın Büyük Devletleri'nin itibarını sarsabilir ve Japonya'nın onlarla ilişkilerini etkileyebilirdi, bu yüzden Tokyo bu yönde bir antlaşma imzalamadı. Bir Japon askeri misyonunun İstanbul'a uğradığı Mayıs 1914 gibi geç bir tarihte bile bu ziyaretin, Japonya'nın Osmanlı Devleti'nde diplomatik temsilcilik açma arzusuyla bağlantılı olduğu söylentisi dolaşıyordu.³⁷

37 Bryce'dan Grey'e, no. 15 ve 17, Washington, 15 ve 30 Nisan 1910, FO 371/1009/12897 ve 14910; ayrıca bkz. J. A. de Novo, *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939*, Minnesota, 1963, 66-67; *The Times* (Londra), 13 ve 17 Mart 1909; *The Orient*, VI/22, 3 Haziran 1914, 219. Ayrıca bkz. Ahmad, *Young Turks*, 22, no. 1. Ayan'dan Besarya Efendi hatıratında şu satırları yazarken belki de çarşı-pazarda konuşulan dedikoduları yansıtıyordu: "... Osmanlı Devleti ile Japonya arasında yakın ilişkiler kurulamazdı, çünkü, başka sebeplerin yanı sıra, Japonların İstanbul'da bir pagoda açmasına izin verilemezdi, Müslümanlar sadece ehl-i kitaba, yani Hristiyan ve Yahudilere din özgürlüğü tanıyordu, oysa Japonlar putperest sayılırdı." Bkz. Kemal H. Karpat, "The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism", *International Journal of Middle East Studies*, VI/3, 1975, 284. Aslında, Japon diplomasi geleneğinde Japonya'nın diplomatik ilişkiler kurulmasının bir şartı olarak pagoda açılmasını isteyebileceğini gösteren hiçbir kanıt yoktur. Bu saptamayı, Hosei Üniversitesi (Tokyo) ve Binghamton Üniversitesi öğretim üyelerinden, dostum Profesör Herbert Bix'e borçluyum.

Babîâli, Washington'la da temas kurarak Nisan 1910'da ABD hükümetinden kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmesini istedi. Taft yönetimi, ancak Anadolu'da demiryolu imtiyazı anlamına gelen Chester projesinin bir ABD vatandaşına verilmesi halinde bu öneriyi dikkate alacağı cevabını verdi. Osmanlı büyükelçisi ise buna karşılık, ticari meselelerin politik meselelerle aynı çerçevede ele alınmasının Babîâli'nin yerleşik dış politikasına aykırı olduğunu bildirdi.³⁸ Yine kapitülasyonları kaldırmaya yönelik bir girişim, bu defa oyuna yeni katılan bir oyuncu tarafından öne sürülen bir *quid pro quo* taleple [verilen bir şeye karşılık, bedel talebiyle] suya düşmüş oldu.

Bütün bu çabalara rağmen Büyük Devletler hukuki cephede herhangi bir taviz vermeye yanaşmadı. Bu, cesaret kırıcı ve moral bozucu bir gelişme olsa da, fazla bir maddi zarar yaratmıyordu. Mali kapitülasyonların etkisi ise çok daha ağırdı; çünkü bu yüzden Babîâli mali otonomiden mahrum kalıyordu, ayrıca ekonomik reform yapılması da imkânsız hale geliyordu. Osmanlılar, yabancı devletlerin onayı olmadan, ithal mallar üzerindeki gümrük vergilerini artıramıyor ve imparatorlukta ikamet eden yabancılara gelir vergisi getiremiyordu. Bu da Babîâli açısından büyük gelir kaybına yol açıyor, muazzam bütçe açıklarının oluşmasında önemli bir rol oynuyordu. Ayrıca ekonomi üzerinde daha genel bir etki de söz konusuydu, çünkü söz konusu şartlar altında yerli malların ithal mallarla rekabet etmesi çok güçtü. Bütün bu nedenlerle Osmanlılar, gümrük vergisini yüzde 11'den 15'e çıkaran dört puanlık mütevazı bir artış için Büyük Devletler'in onayını almaya çabalıyordu. Ne var ki Büyük Devletler bu değişikliğe razı olmuyor ve Babîâli sabırla hareket etmek zorunda kalıyordu. Nitekim daha önce 25 Nisan 1907'de, ancak uzun, zorlu müzakerelerin ardından Büyük Devletler, gümrük vergisinde yedi yıllık bir dönem için üç puanlık bir artış (yüzde 8'den yüzde 11'e) öngören bir antlaşmaya razı

38 B. C. Busch, *Britain and the Persian Gulf, 1894-1914*, Berkeley, 1967, 306-308 vd.; E. M. Earle, *Turkey, The Great Powers and the Baghdad Railway: A Study in Imperialism*, New York, 1923, 226-229 ve Marian Kent, *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920*, Londra, 1976.

olmuştu. Bu artışın da Osmanlı Devleti'ne 800.000 lira fazladan gelir kazandırması bekleniyordu. Bu gelirin 600.000 lirası Make-donya'da ıslahatlar için harcanacak, 100.000 lirası Osmanlı gümrük binaları için kullanılacak, Babiâli ancak geri kalan 100.000 lira gibi küçük bir geliri istediği gibi harcayabilecekti.

Jön Türkler, Abdülhamid devrinden, kronik problemlerin damgasını vurduğu mali ve ekonomik koşullar devralmıştı ve yeni meşrutiyet rejimini yerleştirebilmek için bu problemlere çözüm getirmeleri gerekiyordu. Ahali yeni vergileri taşıyamayacak kadar yoksul ve ezilmişti; ülke daha müreffeh ve daha büyük bir artık değer üretebilecek hale gelinceye kadar yeni vergi tedbirlerinin ertelenmesi gerekiyordu. Bu arada Babiâli yabancı kredilere bel bağlamak zorundaydı, bir de elindeki tek dolaysız gelir kaynağına, yani gümrük vergilerinde artışa yönelebilirdi. Bu konuda da Büyük Devletler'in iyi niyet göstermesi dışında bir çare yoktu.

Meşrutiyet ilan edilir edilmez, hükümet gümrük vergilerinde dört puanlık artış konusunu Büyük Devletler'in önüne getirdi. Mesele, çok geçmeden, emperyalist güçler, özellikle İngiltere ile Almanya arasındaki rekabetin beraberinde getirdiği girift manevralarla iç içe geçti. Dört puanlık artışın, Osmanlı hazinesine 2.900.000 lira ilave gelir sağlaması bekleniyordu. Whitehall bu artışa onay vermek istemiyordu çünkü Haziran 1908'de imzalanan ek sözleşmeyle Almanya, Bağdat Demiryolu'nun tamamlanması için İstanbul'dan yeterli fon talebinde bulunma hakkı elde etmişti. İngiltere, Bağdat Demiryolu projesine, Irak, Basra Köfrez ve Hindistan'daki hegemonyasına tehdit oluşturduğu gerekçesiyle karşı çıkıyordu. Uzlaşma sağlanması için İngiliz devletinin sunduğu öneri, söz konusu demiryolu hattının güneydeki en son kısmının, yani Bağdat'tan Basra'ya uzanan kısmın kontrolünün kendisine verilmesiydi. İngiltere, Berlin'le demiryolu hattı konusunda bir anlaşmaya varmadan gümrük vergilerinde artışa yanaşmıyordu, buna karşılık Babiâli'nin elinde beklemekten başka pek bir seçenek yoktu.

Bağdat Demiryolu meselesinin kendi çıkarına uygun olarak çözüme kavuşturulması, İngiltere'nin gümrük vergilerinde artışa onay vermesi için getirdiği şartların sadece ilkiydi. Sir Edward

Grey, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya şu noktayı açıkça dile getirmişti: “Dört puanlık artışa onayımız” o sırada ihaleye açılan Irak petrol imtiyazına ve Almanya'nın hattına alternatif olarak İngilizlerin yapmak istediği Dicle Demiryolu imtiyazına ilişkin Osmanlıların “alacağı kararlardan büyük ölçüde etkilenecek”ti. İngiltere büyükelçisine gönderilen talimatta, “eğer bu müzakere başarısız olur ve petrol imtiyazı bir yabancıya giderse, sadrazamın son derece talihsiz politik sonuçlarla karşılaşacağını iyice anlamasının sağlanması” isteniyordu. Londra'da Grey, Büyükelçi Ahmed Tevfik Paşa'ya İngiltere'nin isteklerini aktardı, imparatorluğun en büyük ticaret partneri olan bu ülkenin ticaretinin dört puanlık artıştan en büyük zararı göreceğini belirterek o zararı telafi edecek belirli tavizler talep etti.³⁹

Gümrük vergisi artışından kaybedeceği çok az, kazanacağı pek çok şey olan Almanlar, onay verme konusunda istekliydi. Avusturya Şubat 1909'da Babiâli'yle bir protokol imzaladığı sırada, Bosna-Hersek'in ilhakının tanınması karşılığında kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik Babiâli'nin tavrını desteklemeye razı oldu. Viyana, ayrıca, dört puanlık gümrük vergisi artışına ve beş üründe –petrol, sigara kâğıdı, kibrit, ispiro ve oyun kâğıdında– Osmanlıların tekel kurmasına onay veriyordu.⁴⁰

Babiâli, bu protokolü yabancı imtiyazlarının kaldırılması ve Osmanlı egemenliğinin sağlanması açısından ilk adım olarak görüyordu. Büyük Devletler'den biri Osmanlı Devleti'nin taleplerini tanımıştı, diğerlerinin de onu takip etmesinin zamanı gelmişti. Sadrazam Hilmi Paşa ve Hariciye Nazırı Vekili Gabriel Noradungyan, meseleyi İngiltere büyükelçisiyle görüştü. Büyükelçinin anlattıklarına bakılırsa bu iki devlet adamı, Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrutiyetle gelen yeni düzeninin tanınmasının vaktinin geldiğini, hiç değilse ticaret özgürlüğünü elde etmesi gerektiğini düşünüyordu. Lowther bu konuda şunları yazmıştı:

39 Grey'den Lowther'a, no. 633, 30 Ağustos 1909, FO 371/759 ve Grey'den Tevfik Paşa'ya, 23 Eylül 1909, FO 371/763/34716.

40 *The Times* ve *Tanin*, 19 Ocak 1909. Resmi protokol metni için bkz. Cartwright'tan Grey'e, no. 29, Viyana, 27 Şubat 1908, FO 371/752/8210.

Bulgaristan ve Sırbistan gibi küçük devletlere ticaret antlaşmaları yapma hakkı tanınmışken, Osmanlı Devleti'nin benzer bir haktan mahrum bırakılması kabul edilemez... Bundan dolayı Osmanlı-Avusturya Protokolü'yle sağlanan mali özgürlüğün, Büyük Devletler tarafından bir konferansla onaylanması ve tanınması şarttır.⁴¹

Böyle bir konferans toplanmadı ve Babiâli konuyu Büyük Devletler'in her biriyle ayrı ayrı müzakere etmek zorunda kaldı.

Rusya da diğer Büyük Devletler'in kararına uymaya hazırdı ve eğer bütün Büyük Devletler gümrük vergisinde dört puanlık artışa razı olursa bu ülke de onay verecekti. Dolayısıyla onay verme konusunda şart koşan, İngiltere dışında tek ülke Fransa'ydı. Fransa, birtakım Fransız taleplerinin hemen karşılanmasını, Fransız vatandaşlarının vilayet gümrüklerinde görevlendirilmesini ve gümrük vergisindeki artışla elde edilecek gelirlerin demiryolu garantileri için kullanılmamasını istiyordu. Son noktayla Almanya'ya karşı İngiltere'nin tavrı desteklenmiş oluyordu.⁴² Emperyalist rakiplerinin gerisinde kalmak istemeyen İtalyanlar da kendi imtiyaz taleplerini ortaya koymadan önce başka devletlerin neler koparacağını görmek için bekliyorlardı. Ne var ki Ekim 1911'de Trablusgarp Savaşı'nın patlak vermesi üzerine, Babiâli imparatorlukta yaşayan İtalya vatandaşlarının bütün imtiyazlarını kaldırdı ve İtalyan mallarına yüzde 100 gümrük vergisi koydu.⁴³ Ertesi yıl barış antlaşması imzalanınca, İtalyanların imtiyazları yeniden tanındı ama bir emsal oluşmuştu.

Meşrutiyetin ilk altı yılında kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik görüşmeler bir sonuç vermedi. 1914 yılına gelindiğinde İttihatçılar, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini yeniden tesis etme yolunda pek bir başarı elde edememişti; aslına bakılırsa Balkan Savaşları felaketinin ardından Avrupa'ya bağımlılık daha da art-

41 Lowther'dan Grey'e, no. 204, Pera, 22 Mart 1909, FO 371/755/11847.

42 Marling'den Grey'e, no. 358, gizli telgraf, İstanbul, 24 Kasım 1909, FO 371/763/42972.

43 Tanin, 8, 9, 17 ve 18 Ekim 1911. İtalya'nın Babiâli'yle ilişkileri için bkz. R. J. B. Bosworth, "Italy and the End of the Ottoman Empire", Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984.

mıştı. Büyük Devletler'e öfke hissediyorlardı, aynı zamanda çaresizlik ve ümitsizlik içindeydiler. 10 Eylül 1910 tarihli *Sabah* gazetesinde yayınlanan bir yazı, o dönemin ruhunu çok özlü bir şekilde yansıtmaktadır, bu nedenle o yazıdan uzunca bir alıntı yapmak yerinde olacaktır:

Ecnebi konsoloslukların nasıl kendi mahkemeleri, kendi tebaası için kendi polisleri olduğuna, kendi tebaalarıyla ilgili bir dava bizim mahkemelerimizde görüldüğünde tercümanlarının hazır bulunması zaruretine vs. dikkat edilsin. Bütün bunlara dikkat göstermiyoruz! Bu imtiyazları kaldırdıkları için Japonlara gıpta ediyorum, fakat bizim memlekette böyle bir hadise için beklemek zarureti olduğunu görüyorum. Her şey böyle bir hadisenin çok uzakta olduğuna işaret ediyor. Gene de o günün geleceğinden eminim. İslahatçıların gayretlerine itimat edip o mesut günü dört gözle bekleyeceğiz.

Fakat ecnebler mali meselelerde de benzer imtiyazlara sahip değil mi? Gümrük vergilerinde yüzde dört ilave artış üzerinde elçiliklerin müzakereleri daha yeni sona erdi. Herkes, Roma ve St. Petersburg heyetlerinin Babıâli'ye gönderdiği notaları biliyor. Ecneblere gelir vergisi getirildi, buna da rıza gösterilmesini ümit ediyorduk. Fakat razı olunmadı. Vergilendirme planları hazırlayabiliriz, fakat bunlar nasıl hayata geçirilecek? Her biri uzun müzakerelerin konusu olmayacak mı?

Kapitülasyonlar meselesinin önemi burada bitmiyor; elçiliklerin yardımı olmaksızın hiçbir vergi konamıyor. Konan yeni bir vergiyi hem ecnebler hem de Osmanlılar ödemedikçe, ecneblerin mali imtiyazları artacak. Eğer yeni vergiler kabul edilmezse, bütçe hesapları ertelenecek ve harcaması hesabı yapılamayacak.⁴⁴

Babıâli, bu yazının basıldığı tarihten sonraki dört yıl içinde, kapitülasyon müzakerelerinde hiçbir ilerleme kaydedemedi. 1914'te savaş çıkmasaydı, Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Devletler imtiyazlarından vazgeçme lütfunda bulunmadan önce daha yıllarca beklemek zorunda kalacaktı. Ama bir kere Avrupa savaşa girince, Ocak 1913'ten beri iktidarı ele geçirmiş olan İttihatçılar bu konuda karar almak için uygun fırsatı kaçırmadılar.

44 *Sabah*, 10 Eylül 1910.

Balkanlar'dan gelebilecek bir saldırıya veya Çanakkale Boğazı'nın donanmayla geçilmesine karşı bir tedbir olarak, 2 Ağustos'ta ordu seferberliğe çağrıldı ve aynı gün bütün imparatorlukta sıkıyönetim ilan edildi. İttihatçıların düşüncesine göre, İtilaf Devletleri savaştayken, Osmanlı'nın işlerine karışacak halde değildi ve Osmanlıların tarafsız kalmaları için yatıştırıcı adımlar atmak zorundaydı. Öte yandan Almanya da, gizli antlaşmayı bir an önce hayata geçirmesi ve İtilaf Devletleri'ne karşı savaşa girmesi için hükümete baskı yapıyordu, yani Osmanlı'nın kapitülasyonlar konusundaki kararına uymaktan başka bir tavır sergileyemezdi.

Kritik mali ve ekonomik duruma rağmen İttihatçıların ruh hali bir gözü karalık ve güven hâkimdi. Eyleme geçme özgürlüğüne sahip ve kendi kaderlerinin efendisi oldukları o ender tarihsel anlardan birinde bulunduklarını hissediyorlardı. ABD büyükelçisi bu ruh halini daha Ağustos ayı başlarında sezmiş ve Osmanlı Devleti'nin genel şartlardan yararlanıp kapitülasyonları kaldırabileceğini bildirmişti.⁴⁵

İttihatçıların yarı-resmi yayın organı *Tanin*'de yayınlanan bir başyazı da Avrupa'ya karşı öfkeli ruh halini yansıtıyordu. Avrupa'nın başına gelen belalardan memnuniyetle bahsediliyor, Osmanlıların karşılaştığı bütün aşağılamaların intikamının alınması çağrısı yapılıyordu:

Kendi memleketlerinde veya başka yerlerde meydana gelen kötülük-
lere bakmazlar, ama bizim hudutlarımız içinde olan en küçük hadiseye
müdahale ederlerdi; her gün haklarımızın ve hakimiyetimizin bir parça-
sını daha kemirirlerdi; titreyen canlı vücudumuz üzerinde ameliyat icra
ederler ve büyük parçaları koparıp alırlardı. Biz de, kalplerimizde zorla
zapt ettiğimiz isyan hissi ve sıkılmış, ama güçsüz yumruklarımızla, suskun
ve çaresiz, içimizde yangınlar yanarken kendi kendimize mırıldanırdık:
"Ah, bir birbirlerine düşseler! Ah, birbirlerini yeseler!"

45 Morgenthau'dan Dışişleri Bakanına, İstanbul, 7 Ağustos 1914, *FRUS 1914*, Supplement, 62. "Osmanlı Devleti'nin genel şartlardan yararlanıp kapitülasyonları kaldırmasından endişe edilir."

Bakin şu işel Bugün, ıpkı Osmanlıların vaktiyle dilediği gibi birbirlerini yiyorlar. İnsanlar ne derlerse desin, sonunda hak yerini bulacaktır. Zulmün karanlığında mağdur ve mustarip olanların yüzüne bir tebessüm geliyor, yüreklerine su serpiliyor.⁴⁶

İstanbul basını da tarafsız Japonya'nın savaştan faydalanıp Almanya'ya Çin'deki topraklarını boşaltması talebiyle bir ültimat vererek Doğu Asya'daki konumunu güçlendirmesini alkışladı. Japonya 23 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etti ve Alman garnizonundan Tsingtao'yu aldı. "Japonya'nın aynı şeyi İngiltere ve Fransa'ya ne zaman yapacağını kim söyleyebilir?" diye soruyordu *Tercüman-ı Hakikat*:

Her şey, Avrupa'nın Büyük Devletlerinin giriştiği kanlı mücadeleye bağlı. İngiltere ile Japonya arasında bir ittifak olduğu söylenerek itiraz edilebilir. Dünyanın geleceğinin belirlendiği böyle bir kıyamet anında bu tür vesikaların ne kıymeti kalır ki? Japonya'nın bir kâğıt parçasına herhangi bir Avrupa devletinden daha fazla itibar gösterme mecburiyeti var mı?⁴⁷

İstanbul basını, Japonya'nın adımlarını hayranlık ve gıptayla yorumlamaya devam etti. Bu tür yazıları okuyanların, İttihatçıların kalbinde Japonya'yı örnek alma arzusunun bulunduğunu hissetmemesi mümkün değildir.

Şu var ki, Almanya'yla ittifak antlaşması imzalanmasının tersine, kapitülasyonların kaldırılması küçük bir klik tarafından, müzakere edilmeden, alelacele alınan bir karar değildir. Bu, kabinede enine boyuna tartışılmış az sayıdaki meseleden biriydi. Ülkenin egemenliği ilkesine hiçbir vatansever Osmanlı karşı çıkmayacağına göre, öneri aslında iki karşıt görüşün çatıştığı bir ortam yaratamazdı. Yine de, Cavid Bey'in bize aktardığına göre, kabinede ateş-

46 *Tanin*, Ağustos 1914, aktaran T. Lothrop Stoddard, *Present-Day Europe: Its National States of Mind*, New York, 1918, 262-263. Ayrıca bkz. *The Orient*, V/33, 19 Ağustos 1914, 326; burada, dönemin Osmanlı basınından aynı Avrupa karşıtı hissi gösteren alıntılar yer alır.

47 "Şark Şarklılarındır", *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Ağustos 1914. Ayrıca bkz. *Tanin*, 19 Ağustos 1914 ve *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Ağustos 1914.

li bir müzakere olmuş, bunun ardından Hüseyin Cahit'in Büyük Devletler'e sunulacak notayı hazırlaması ve Kont Leon Ostrorog'a metni tercüme ettirmesi kararlaştırılmıştı. Ne yazık ki Cavid Bey, kabinde ateşli tartışmaya yol açan fikir ayrılıkları hakkında bize ayrıntı vermiyor. Bugün bu konuda olsa olsa tahmin yürütebiliriz: Muhtemelen, daha ihtiyatlı ve ürkek nazırlar, Büyük Devletler'in misillemeye bulunmasından çekinerek kararın ertelenmesinin uygun olacağını söylemiştir. Sonuçta daha şahin tavrı savunanların görüşü ağırlık kazanmıştı ve kabine, notayı 9 Eylül Çarşamba günü elçiliklere sunmaya karar vermişti.⁴⁸

Kapitülasyonların kaldırılması konusunda Osmanlıların gösterdiği gerekçe gayet basitti: Eski devirlerde Osmanlı Devleti, topraklarında ikamet eden yabancıların tabi olacakları özel kuralları kendi kararıyla belirlemişti. Osmanlı Devleti'nin notasında şunlar yazıyordu:

Bab-ı Âli'nin tamamen kendi rızası ile ilan ettiği bu haklar imtiyazlar şeklinde yorumlanmış, bazen pratikteki bazı tatbikat ile genişletilmiş ve eski antlaşmalar (veya Kapitülasyonlar) adı altında günümüze kadar gelmişlerdir.

Su anda bu imtiyazlar, bir yandan günün hukuk normları ve milli hakimiyet ilkesi ile tamamen tezat içinde bulunurken, öte yandan, yabancı güçler ile ilişkilerde bazı yanlış anlaşılmaların doğmasına sebep oldukları gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesini ve ilerlemesini (...) engellemektedir.⁴⁹

Büyük Devletler, Osmanlı Devleti'nin notasını reddederek şu savı ileri sürdüler:

Kapitülasyonlar usulü Devleti Osmaniye'nin muhtariyet-i idaresinden [idaresinin otonomisi kapsamında] olmayıp belli beynelmil muahedatın

48 5-8 Eylül 1914 tarihli kabine toplantıları hakkında bilgi için bkz. Cavid, *Tanin*, 1-2 Kasım 1944. Belki de bu kararın alınmasında, İngiltere'nin kısa süre önce attığı diplomatik adım etkili olmuştur: İngiltere Yunanistan'ın Balkan Savaşları'ndaki toprak kazanımlarını tanımış ve bu eski Osmanlı topraklarında kapitülasyonların kaldırılmasına razı olmuştu. Bkz. *The Near East*, 4 Eylül 1914, 570.

49 Hariciye Nezareti'nden Büyükelçi Morgenthau'ya, İstanbul, 9 Eylül 1914, *FRUS*, 1914, 1092-1093 ve Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/1, 159 vd.

[uluslararası sözleşmelerin], siyasi mukavelatın [sözleşmelerin], muhtelif nevi-i taahhüdâtın [çeşitli türden taahhütlerin] neticesi bulunduğunu da tayin ve tespit mecburiyetindeyiz. Kapitülasyonlar takımıyla yahut kısmen tarafeyn-i akideynin [akit yapan iki tarafın] muvafakatı munzam olmadıkça [onayı bulunmadıkça] ilga edilemez. Binaenaleyh Hükümet-i Osmaniye ile hükümet-i metbualarımız [bağlı bulunduğumuz devletler] arasında 1 Birinciteşrin'den evvel bir itilaf [anlaşma] vuku bulmadığı takdirde bu tarihin mürurunda Babıâli'nin yalnız bir taraftan kendi kararıyla bu kararın kuvve-i icraiyesi [yürütme gücü] olabileceğini tasdik edemeyiz.⁵⁰

ABD büyükelçisi, İttihatçıların kararının gayri meşru olduğunu belirterek protestoda bulundu. Herhangi bir karmaşık hukuki tartışmaya girmeyen Sadrazam Said Halim Paşa şu basit açıklamada bulundu: “Her devlet gibi Babıâli de, bir zaman şartı olmadan yapılan uluslararası anlaşmayı herhangi bir tarihte iptal etme hakkına sahiptir.” Hariciye Nezareti de şu cevabı yazdı:

Şüphesiz zamanın akışıyla değişime uğrayan ticaret, organizasyon ve idarenin hukuki prosedürlerine dair meselelerle ilgili hiçbir antlaşma sonsuza dek sürecek hükümler içeremez.

Osmanlı Devleti, hiç şüphe yok ki, kendisine ait olanı iptal etme hakkına sahiptir, çünkü hakiki sözleşme sınırlarında tutulsa bile günün gerisinde kalmış olan ve artık modern ihtiyaçlara cevap vermeyen kapitülasyonlar rejimi, devletin varlığını tehdit etmekte ve Osmanlı kamu işlerinin yürütülmesini çok güç hale getirmektedir.⁵¹

Ama devletlerin protestoları hiçbir sonuç vermedi, dünya savaşıyla uğraşan İtilaf Devletleri'nin misilleme hareketinde bulunma niyetleri de, güçleri de yoktu. Dikkat kesildikleri asıl konu, Almanya'nın beklediği ilişki kopuşunun yaşanmaması ve Osmanlı Devle-

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Hariciye Nezareti'nden Morgenthau'ya, 5 Aralık 1914, *FRUS* 1914, 1301-1304. O sırada ABD Büyükelçiliği'nde görev yapan Lewis Einstein şu saptamada bulunmuştur: “Savaş hali, barış zamanı emsallerine saygıyı yok ediyor ve kendi varlığı için mücadele eden Osmanlı Devleti de eski gelenekleri pek kaale almıyor.” Sir Lewis Einstein, *A Diplomat Looks Back*, New Haven, 1968, 130.

ti'nin tarafsızlığının korunmasıydı.⁵² En hasmane tavrı sergileyen devletin, Babîâlî'nin müttefiki Almanya olması ironiktir. Cavid Bey, protestosunu iletmek üzere sadrazamın Yeniköy'deki yalısına gelen Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim'la karşılaşmasını canlı bir şekilde tasvir etmiştir:

Sadrazam'ın odasındayken Wangenheim geldi. Hilaf-ı tabiat bir hal ve vaz'-ı mecnuna ile [Doğaya aykırı bir hal ve çılgınca tavırla]. Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında hissettim. Söz söylemiyor, havlıyordu. Uzun münakaşamız vuku buldu. Hemen iki saat kadar devam etti. O sesi ni yükselttikçe ben sükûn ve huzur ile cevap verdim. Fakat hiçbir sözünü, tehdidini, hücumunu cevapsız bırakmadım. Bizim Alman taraftarları bu sahneyi temâşâ etmeliydiler [seyretmeliydiler].⁵³

Egemen Bir Devletin Varlığını Göstermesi

1 Ekim 1914'te kapitülasyonların kaldırılmasının ilk sonucu, Osmanlı halkının moralinin olağanüstü yükselmesi oldu. Altı yıl boyunca yaşanan hayal kırıklıklarından ve kısır müzakerelerden sonra, kendilerini küçük düşüren durumun daha uzun yıllar devam edeceği fikrine herkes alışmıştı. Derken hükümet birdenbire yabancıların imtiyazlarını kaldırdığını duyurmuştu. Sömürge halkının kuşaklar boyu süren yabancı tahakkümünün ardından bağımsızlığını elde edince gösterdiği tepkilere benzer bir şekilde Osmanlılarda da kendiliğinden ani bir coşku ve sevinç fırtınası görüldü. Notanın sunulduğu 9 Eylül 1914, aynı zamanda Almanya'nın Marne Muharebesi'nde yenildiği gündü. Meşrutiyetin ilan edildiği 23 Temmuz gibi, söz konusu gün de resmi tatil yapıldı.

Kapitülasyonların yakında kaldırılacağı haberi kamuoyuna ulaşır ulaşmaz, İstanbul'da ve imparatorluğun başka şehirlerinde

52 Joseph Heller, "Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War," *Middle Eastern Studies*, XIV/1, Ocak 1976, 18, no. 73. Ayrıntılı Türkçe değerlendirmeler için bkz. Cavit, *Tanin*, 3-4 Kasım 1944 ve Bayur, *Türk İnkılabı*, 166-169. Ayrıca bkz. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, 1968, 38-39 ve çeş. yer.

53 *Tanin* ve Türk basını, 10 Eylül 1914.

bir şenlik havası kendini gösterdi. Dükkânlar ve evler bayraklarla donatıldı, o gece İstanbul şehrinde fener alayları tertip edildi. Vileyetlerden hükümete çok sayıda kutlama telgrafı geliyordu. İTC bu fırsatı halkı sokaklarda seferber etmek için kullandı, yönetim lehine siyasi gösteriler düzenledi. Mızıkaların ve bayrak taşıyanların başında bulunduğu kalabalıklar, yürüyüşlerinin sonunda İttihatçı nazırların evleri önünde toplanıyor, ardından nazırı alkışlıyordu. Böyle bir kalabalık Talat Bey'in evinin önünde toplanmıştı ve vatanseverlik sloganları atıyordu. Çok duygulanan Talat Bey yalnızca şu sözleri söyleyebilmişti: "Millet bugünkü kadar mesut günleri inşallah yine görsün!" Cemal Paşa ise evinin önünde toplanan kalabalığa şu şekilde seslenmişti:

Bugün millet-i Osmaniyye için yeni bir devre-i mesudiyyet [mutluluk devresi] teşkil edecek olan kapitülasyonların ilgası teşebbüsü, hükümetin bir muvaffakiyeti olmaktan ziyade, tekmil Osmanlıların şu sırada ibraz eyledikleri hal-i vahdet ve ciddiyetin [gösterdikleri birlik ve ciddiyet halinin] ve hükümete pek kuvvetli bir zâhir [yardımcı] olarak izhar ettikleri [gösterdikleri] itimat ve emniyetin bir numune-i meşkuresidir [şükranı layık bir örneğidir]. Donanma Cemiyeti bir bildirge yayınlarak kapitülasyonların kaldırılmasıyla inkılabın ilk aşamasının tamamlandığını ve egemenliğini yeniden kazanan Osmanlı halkının ve bağımsızlığını elde eden milletin ikinci aşamaya artık hazır olduğunu duyurdu.⁵⁴

10 Eylül Perşembe günü başkentte daha da büyük gösteriler düzenlendi, bu defa gösteriler tamamıyla İTC'nin organizasyonuydu. Çeşitli esnaf teşkilatları üyelerini Sultanahmet Meydanı'na toplamış, buradaki kalabalık, iddiaya göre 50.000 kişiyi aşmıştı. Mebuslar, ayanlar ve devletin diğer yüksek görevlilerinin hepsi mitingde hazırды. Hüseyin Cahit günün konuşmasını yapmadan önce, "milli şair" Mehmet Emin [Yurdakul] kalabalığa hitap ederek vatanseverlik sözleri söylemişti. Bu ünlü şairin "Ben bir Türk'üm dinim, cinsim uludur" ve "Biz Türkleriz, biz bu kanla, biz bu adla yaşarız" gibi ünlü mısraları, köklü Osmanlılık ve İslamcılık duy-

gularının aşılıp, Türkçülük fikrinin yaygınlaşmasında önemli bir aşamayı temsil eder.⁵⁵ Ne var ki milliyetçilik hâlâ yalnızca gayrimüslim cemaatlerde ve entelijansiya içinde küçük bir grupta bulunan bir duyguydu. Hüseyin Cahit halkın o gün kutladığı olayın olağanüstü önemini açıklıyor ve şu öneride bulunuyordu:

Hükümetimizi kapitülasyonların ilgasını temin eden cesaret ve azminden dolayı tebrik ediyorum. Bu yeni vaziyeti muhafaza etmek için yekvücut olarak mücadele etme irademizi ve bu maksatla hükümete tam desteğimizi teyit ediyoruz.

Bundan böyle 9 Eylül'ün, kapitülasyonların ilgası tarihi olarak, imparatorluğun resmi bayramları arasına alınmasını teklif ediyoruz.⁵⁶

Bunun miting kararı olarak Babiâli'ye gidilip sadrazama sunulması, mitingdekilerin “hay hay” sesleri ve alkışlarıyla kabul edildi, gösteriler sürdürülerek Babiâli'ye ve Yıldız Sarayı önüne gidildi.

Osmanlı basını kapitülasyonların kaldırılmasını büyük bir coşkuyla kutladı. Gazetelerin hepsi “yeni bir hayatın başlangıcı”, “yeni bir faslın açılması”, “yeni bir sayfaya geçilmesi” gibi çeşitli klişelerle kullanıp olayı bir milat gibi göstererek, okurların zihnine, hayatlarında gerçekten çok farklı bir şeyin meydana geleceği fikrini yerleştirmeye çalıştılar.

Aslında bu boş bir retorikten ibaret değildi; yabancı müdahalesinin sona erdirilmesinin ardından toplumun ilerleme ve gelişme yolunda önünün açıldığına ilişkin samimi bir inanç söz konusuydu. İfade edilen duygular, bir kuşak sonra yeni Asya ve Afrika uluslarının sömürgeciliğin uzun kâbusundan bağımsızlıklarını kazandığı sırada çok yaygın olarak ifade edilenlere benziyordu.

Osmanlıların hepsi kapitülasyonların kaldırılmasını yabancı boyunduruğundan kurtuluş olarak görmüyordu. Gayrimüslim çevrelerde, Yahudiler arasında değilse de, Rumlarda ve Ermenilerde bir şaşkınlık ve karamsarlık hâkimdi, hayatlarının daha kötüye

55 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. Baskı, Londra, 1968, 343.

56 Tanin, 11 Eylül 1914; ayrıca bkz. *The Orient*, V/37, 16 Eylül 1914, 361 ve *Tasvir-i Efkar*, 16 Eylül 1914.

gideceğini hissediyorlardı. İstanbul basını korkularını yatıştırmak için ne kadar çaba gösterse de, bu tabii ki bir gerçeğe işaret ediyordu. Söz konusu cemaatlerin liderleri, meşrutiyetin ilanından beri kendi imtiyazlarının yavaş yavaş kaybolduğunu zaten görmüşlerdi. Buna karşı ellerinden geldiği kadar mücadele etmişler ve yabancı elçiliklerdeki hamilerinden destek görmüşlerdi. Böyle bir şey artık mümkün değildi, söz konusu cemaatler de değişim geçirerek yeni şartlara zorla ayak uydurmaya çalıştılar; ama savaş ortamında ve yabancı entrikalar arasında bunun da imkânsız olduğu görüldü.

Osmanlıları Savaşa Götüren Yol

2 Ağustos 1914'te Osmanlı-Alman ittifak antlaşmasının imzalanmasından sonra hem İTC'de hem de kabinede izlenecek siyasetin belirlenmesi konusunda tarafsızlık yanlıları ile savaş yanlıları arasında bir mücadele yaşandı. O sırada Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nde (Genelkurmay Başkanlığı'nda) seferberlik planlama işlerinde yer alan Ali İhsan Sâbis'in hatıralarına dayanan Yuluğ Tekin Kurat, kabinedeki farklı görüşleri daha incelikli bir şekilde ortaya koyar. Kurat'a göre, Ağustos 1914'te kabinede dört farklı görüş vardı:

i. Üçlü İttifak'ın kesin ve hızlı bir zafer kazanacağına inanarak Almanya'yı destekleyenler;

ii. Muazzam kaynakları sayesinde sonunda İngiltere, Fransa ve Rusya'nın zaferle çıkacağını hesaplayarak Üçlü İtilaf'ı destekleyenler;

iii. Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Rus emellerinin farkında olan, bu nedenle Almanya'yla ittifakı önerse de, Osmanlı Devleti'nin savaş için tatmin edici derecede hazırlanana kadar silahlı çatışmaya girmemesini ve silahlı tarafsızlığı sürdürmesini isteyenler;

iv. Tam tarafsızlığı savunan muhalifler.⁵⁷

⁵⁷ Bkz. Ali İhsan Sâbis, *Harb Hatıralarım*, Ankara, 1951, c. 1, 40-41 ve Y. T. Kurat, "How Turkey Drifted into World War I", Kenneth Bourne ve Donald Cameron Watt (ed.), *Studies in International History*, Londra, 1967, 293.

Tarafsızlık fikrini savunanlar, hiçbir muharip devletin savaşa iyi hazırlanan Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmak istemeyeceğini ve her türlü şartta hayırhah tarafsızlığını arzu edeceğini ileri sürüyordu. Onlara göre bu şartlar altında Osmanlı İmparatorluğu, silaha başvurmadan egemenlik ve bağımsızlığını yeniden kazanmak için en elverişli fırsata sahipti. Hazırlıklı olmanın gerekleri de seferberlik ilanı ve Boğazlar savunmasının tahkim edilmesiyle yerine getirilmişti. İtilaf Devletleri'nin protestolarının yumuşaklığı, tarafsızlık yanlılarının görüşünün geçerliliğini göstermiş benziyordu.

Enver Paşa'nın liderliğindeki savaş yanlısı grubun konumu Ağustos ve Eylül ayları boyunca ağırlık kazanamadı. Bu grup adeta savunma halindeydi, tarafsızlık yanlılarına tavizler vermek zorunda kalıyordu. İTC içinde yalnızca küçük bir kesimin, kabineye danışmadan Almanya'yla ittifak yaptığı doğrudur. Ama İtilaf Devletleri'nin herhangi biriyle bir uzlaşmaya varılamamasının ardından ılımlılar, Almanya'yla ittifaka ilke olarak değil, müzakere edilen şartların ülke açısından elverişsiz olmasından dolayı karşı çıkıyordu. Balkan Savaşları felaketinden ve söz konusu felaketin yarattığı travmadan sonra İttihatçılar, daha büyük ölçekli, daha şiddetli bir savaşa girişmeye hazırlıklı değildi. Bu nedenle, Almanya'yla ittifak antlaşmasını imzalayan Sadrazam Said Halim Paşa bile bu antlaşmanın Osmanlı Devleti'ne kendi belirlediği şartlar ve kendi seçtiği zaman dışında savaşa girme zorunluluğu getirmediğini düşünüyordu.⁵⁸

Enver Paşa bile 4 Ağustos'ta Bulgaristan ve Romanya'nın konumu kabinede netlik kazanana kadar herhangi bir şekilde müdahil olmama yolunda ilke kararı alınca, tarafsızlık yanlısı yaklaşımı örtük olarak kabul etmiş oluyordu. Kabine 9 Ağustos'ta, başka kararların yanı sıra şu kararları aldı: Almanya'yla ittifak antlaşması hukuki açıdan incelenecekti; Bulgaristan ve Romanya'yla bir ittifak içine girilmeye çalışılacak, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'la bir anlaşmaya varılmadan herhangi bir safta savaşa girilmeyecekti; İtilaf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsızlığını koruya-

58 Said Halim Paşa'nın ittifak yorumu için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Tanıdıklarım", *Yedi Gün*, VII/159, 18 Mart 1936 ve *Halkçı*, 14 ve 16 Aralık 1954.

cağı konusunda ikna edilecek, Fransa ve Rusya elçileriyle müzakerelere başlanacaktı; savaşın akıbeti belli olana kadar zaman kazanılacaktı; nihayet, Alman elçiliğinin de, Liman von Sanders'in de askeri meseleleri siyasete karıştırmasına fırsat verilmeyecekti.⁵⁹

Tarafsızlık yanlılarının konumu, İngiltere'nin 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etmesiyle güçlendi. İttihatçılar, Berlin'le ittifak antlaşması imzalarırken, İngiltere'nin katıldığı bir dünya savaşı ön-görmemiş, başlıca düşmanlarının yalnızca Rusya olacağı bir Avrupa savaşı düşünmüşlerdi. Dolayısıyla İngiltere'nin savaşa katılması, Osmanlı Devleti'ni savaşa dahil olma yükümlülüğünden kurtaran bir gelişme olarak görüldü, nitekim kabine de "Almanya'yla ittifak antlaşmasının hukuki açıdan incelenmesi" kararı aldı. Bu aşamada, Talat Bey'in konumunu cemiyet için temsil edici sayarak denebilir ki, İttihatçıların büyük çoğunluğu, eğer Büyük Devletler imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik güvence verip kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ederse, Osmanlı'yı savaşın dışında tutma konusunda kararlıydı. İttihatçılar içinde İtilaf Devletleri yanlısı çizgiyi en güçlü şekilde benimseyen kişi olan Cavid Bey, bu önerileri söz konusu devletlerin büyükelçilerine götürmekle görevlendirildi.⁶⁰

Bu stratejinin bir parçası olarak Enver Paşa, 5 Ağustos'ta Rusya askeri ataşesi General Leontiyev'le görüşerek İtilaf Devletleri'ne bir anlaşma önerdi ve bir iyi niyet gösterisi olarak Kafkas sınırından Osmanlı askerlerinin çekilebileceğini belirtti. Seferberlik kararının Rusya'ya karşı alınmadığını, hâlâ istikrarsızlık içinde bulunan ve hazırlıksız bir Osmanlı Devleti'ne zarar verebilecek olan Balkan devletlerine karşı alınmış bir tedbir olduğunu bildirdi.⁶¹ Başka yazarların yanı sıra Ulrich Trumpener, Enver Paşa'nın Rusya'ya yönelik adımlarını, *ex post facto* [sonradan yaşanan gelişmelerle ilgili] kanıtlara, bir de "Rusya'yla görüşmelerinden Alman Büyükelçiliği'ni haberdar ettiği" gerçeğine dayanarak "samimiyetten uzak"

59 Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, 72. Ahmet Emin, savaşa giriş öncesi döneme yakından tanıklık etmiş bir gazeteciydi.

60 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 22 Ekim 1944 ve Halil Menteşe, "Hatıralar", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1946.

61 Kurat, "How Turkey Drifted", 230-237; Yalman, *World War*, 71.

diye niteler.⁶² Ne olursa olsun, Rusya Enver Paşa'nın önerisini kabul etseydi sorumluluk İttihatçılara geçecekti: Ya Enver Paşa'nın "samimi olmayan" girişimlerde bulunduğunu ortaya koyacaklar ya da ittifak değiştirmek zorunda kalacaklardı. Büyükelçi Giers de Rusya dışişleri bakanına tam da böyle bir değerlendirme sunmuştur:

Enver'in önerilerini hemen kabul etmeliyiz, başkalarına [yani İngiltere ve Fransa'ya] danışmaya gerek yok, çünkü durum buna müsait değil. Eğer savaştan muzaffer çıkarsak, Yunanistan ve Bulgaristan'ı telafi etmemiz her zaman mümkün. Ama olumsuz cevabımız, Osmanlı Devleti'ni kuşkusuz geri dönülmez bir şekilde düşmanlarımızın kucağına itecektir. Belki Enver samimi değilse de, olumlu cevabımız durumu açıklığa kavuşturacaktır...⁶³

Ağustosta, eğer Rusya, dolayısıyla İngiltere ve Fransa, Enver Paşa'nın önerisine olumlu cevap verseydi harbiye nazırı da tarafsızlık yanlılarının saflarına geçmek zorunda kalacaktı. Belki de Enver Paşa önerisinde "samimi" değildi, yani önerisinin Rusya tarafından geri çevrileceğini, böylece tarafsızlık yanlılarının elinin zayıflayıp savaş yanlılarının güç kazanacağını önceden hesaplayarak hareket etmişti. Eğer böyle düşünerek adım attıysa haklı çıktığı görüldü. Büyükelçinin telgrafına cevabında Dışişleri Bakanı Sazonov, zaman kazanmak amacıyla görüşmeleri sürdürmesi talimatını verdi. Ayrıca Osmanlılara şu mesajı iletmesi istenmişti: Rusya, Osmanlıların düşmanlığından korkmuyordu ve "eğer bize karşı harekâta geçerlerse, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin üçüyle birden birlikte savaşa girecekleri için Anadolu'nun tamamını kaybederler, Osmanlı Devleti'nin varlığı tehlikeye düşer."⁶⁴

Sazonov'un cevabı, Büyükelçi Çarikov'un 1912 ilkbaharında İstanbul'daki görevinden ayrılmasından beri Rus politikasında görülen değişime tamamen uygundu ve tarafsızlık yanlılarına hiç de yardımcı olmadı, hatta bu sayede Enver Paşa kabinedeki arkadaş-

62 Trumpener, *Germany*, 25.

63 Giers'den Sazonov'a, 9 Ağustos 1914, *Mezhdunarodniye Otnosheniya*, seri III, c. 6/1, 44, aktaran Kurat, "How Turkey Drifted", 237.

64 Ibid., 237-238.

larına “Size söylemiştim” deme fırsatı buldu. Rusya, Osmanlı Devleti’nin tarafsız kalmasından memnundu, ama tehditlerin yeterli olacağına inandığı için, bu amaçla hiçbir fedakârlıkta bulunmayı düşünmüyordu. İttihatçılar ise birtakım riskleri göze alarak, Büyük Devletler arasındaki bu çatışmadan faydalanmakta kararlıydı.

Rusya’dan olumsuz cevap iletildiği sırada, 10 Ağustos’ta tarafsız İstanbul’a iki Alman savaş gemisi, *Goeben* ve *Breslau* sığındı. Bu olay, Osmanlı Devleti’nin tarafsızlığının altının oyulmasında belki her şeyden çok etkili oldu ve vakitsiz bir müdahaleyle savaşa girilmesinin yolunu açtı. Ama bu gelişmede bile İtilaf Devletleri tarihsel dramın şekillenmesinde belirleyici rol oynadı – bu defa İngiltere öne çıktı. İngiltere, Osmanlı donanması için üretilen ve teslimatlarının 30 Temmuz’da yapılması beklenen iki savaş gemisine 31 Temmuz’da el koydu.⁶⁵ İngiltere’nin böyle bir karar aldığına ilişkin haber, Osmanlı kabinesine Almanya’yla ittifak antlaşmasının tartışıldığı toplantıda geldi. Büyükelçi Tevfik Paşa’nın 1 Ağustos tarihli telgrafı, antlaşmaya karşı çıkanları ve eleştiri yöneltenleri susturdu.⁶⁶

İngiltere’nin ambargosunun İngiliz-Osmanlı ilişkileri üzerinde son derece zararlı etkisi oldu; çünkü o sırada Babiâli Balkan Savaşları’nda Yunanistan tarafından işgal edilen Ege Adaları meselesine uygun bir çözüm bulmaya çalışıyordu. İngiltere’ye ısmarlanan iki savaş gemisinin, Ege Denizi’nde kuvvet dengesini Babiâli’nin lehine değiştireceği düşünülüyordu; bu iki gemi olmadan, avantaj yine Yunanistan’da kalacaktı. Hükümetin, aslında kontrol altında tuttuğu basına İngiliz aleyhtarı çok sert yayın yapma imkânı vermesi, savaş yanlılarının kendi siyasi tercihlerini güçlendirmek için bu durumu kullanmaya niyetli olduğuna işaret ediyordu.⁶⁷

65 Heller, “Sir Louis Mallet”; ayrıca bkz. Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, Londra, 1983, 116ff; Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, c. 3, *The Challenge of War, 1914-1916*, Boston, 1971, 192vd.

66 Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 16 Ekim 1944; Kurat, “How Turkey Drifted”, 299-300; Alfred Vagts, *Defense and Diplomacy: The Soldier and the Conduct of Foreign Relations*, New York, 1956, 197-198; Sir Edward Grey, *Twenty-Five Years*, 175-176; FO 371/2137/35602 ve vd.

67 İstanbul basınındaki İngiltere aleyhtarı yazılar için bkz. Yunus Nadi, “Hazer Lanet”, *Tasvir-i Efkâr*, 7 Ağustos 1914; “Sultan Osman”, *Tanin*, 7 Ağustos 1914 ve “İngiltere’nin Son Hareketi”, *Tanin*, 11 Ağustos 1914.

Önceleri kabine, Bulgaristan ve Romanya'nın tutumu belirsizliğini koruduğu için Alman savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine izin vermedi ve Büyükelçi Wangenheim'a da bu şekilde bilgi verildi. Daha sonra İttihatçılar, bu olayı Berlin'den daha iyi şartlar elde etmek için kullanmaya karar verdi. 6 Ağustos'ta sadrazam, Souchon'un komutasındaki gemilere ve Avusturya'dan gelmesi olası savaş gemilerine Boğazlar'ı açma kararını kabinenin "oybirliğiyle" aldığını bildirdi; ama Osmanlı Devleti tarafsızlığını kesinlikle koruyacaktı. Daha sonra sadrazam, Wangenheim'a, Almanya'nın aşağıdaki altı öneriyi kabul etmeye hazır olup olmadığını sordu:

1. Almanya kapitülasyonların kaldırılmasında yardımcı olma sözü verir.

2. Almanya, Romanya ve Bulgaristan'la varılması şart olan anlaşmaya destek sağlamayı ve Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'la olası savaş kazanımları konusunda adil bir mutabakata ulaşması için gayret göstereceğini taahhüt eder.

3. Savaş sırasında işgal edilebilecek bütün Osmanlı topraklarından düşman askerlerin çekilmesinden önce barış yapmayacaktır.

4. Yunanistan savaşa katılıp yenilgiye uğrarsa, Ege Adaları'nın Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını Almanya garanti eder.

5. Almanya, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında, Rusya Müslümanlarıyla doğrudan temasa geçmesini sağlayacak küçük bir düzeltme yapılmasını güvence altına alır.

6. Almanya, Osmanlı Devleti'nin uygun bir savaş tazminatı almasını sağlayacaktır.⁶⁸

İtilaf Devletleri büyükelçilerinin tersine, Wangenheim bu öneriler karşısında hiç tereddüt göstermedi: Önerileri derhal kabul etti ve bunu yazılı olarak teyit etti. Ardından Berlin, bu taahhütlerin ancak İttifak Devletleri savaşı kazandıktan sonra yerine getirileceğini dikkate alarak büyükelçinin kararını onayladı.⁶⁹

68 Trumpener, *Germany*, 28; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/1, 98-99.

69 Trumpener, *Germany*, 29. Almanya 1918 yılında Brest-Litovsk'ta Bolşeviklerle ayrı barış müzakereleri yürütürken, bu taahhütlerin hiçbirisi göz önüne alınmadı. Aslında, İttihatçılar Almanya'nın savaş amaçları için önemli fedakârlıklarda bulunmak zorunda kaldılar!

Tarafsız Osmanlı Devleti açısından, iki savaş gemisinin kendisine sığınması büyük bir sıkıntının doğması demekti. Cavid Bey günlüğünde şu yorumda bulunuyordu: “Bî-terafılığı [tarafsızlığı] bu derece ihlal edecek bir vaka olamazdı.” Durumu değerlendirmek üzere yapılan kabine toplantısında, Almanların Osmanlıları mümkün olduğunca çabuk savaşa sokmak için elinden geleni yaptığı konusunda görüş birliği vardı. “İttifak muahedesi imza etmiş oldukları için dost evine girmeyi kendilerinde hak buluyorlar” diyen Cavid Bey, kabinede bu gerçeği daha önce düşünmemiş olan arkadaşları için “şimdi düşünceden kendilerini alamıyorlar” diyordu.⁷⁰

Kabine, Osmanlı'nın tarafsızlığını sürdürmek amacıyla, Alman savaş gemilerinin silahlarını teslim etmesini isteyecekti. Bu mesaj Wangenheim'a iletilince, kendisi hemen toplantı halindeki kabineyle görüşmeye geldi. Cavid Bey olayları şöyle kaydetmiştir:

Müzakere neticesinde, ya silahlarının teslimini, yahut çekip gitmesini talep etmeğe karar verdik. Wangenheim'a haber gönderildi. Geldi. İptida [önce] kendisiyle sadrazam görüştü. Bir şeye muvaffak olamadı. Sefirin pek mütehevvir [öfkeli] olduğunu, Alman zırhlısının teslim-i silah etmeyeceğinden, bizim talebimiz üzerine gelmiş olduğundan, Fransızlardan, İngilizlerden korkarak taahhüdümüzü icra etmek [yükümlülüklerimizi yerine getirmek] istemediğimizden bahseylediğini söyledi. Wangenheim tehdit ve tahvif de etmiş [tehdit edip korkutmaya çalışmış]. Eğer böyle yapacak olursak Ruslarla birleşip bizim taksimimize gideceklerini söylemiş. Bu sözler bizi müteessir etmedi. Kararımızda ısrar ettik. Bize satmalarını da teklif edebilmeyi düşündük. Sadrazamdan sonra Talât ve Halil görüştüler. Bu da epey sürdü. Nihayet satın almak meselesini imparatora yazmayı vaat etti. Biz de bundan istifade ettik. Onlar bizi *fait accompli* [oldubittii] karşısında bulundurdıkları gibi, biz de onları aynı hal karşısında bulundurmak üzere iki zırhlıyı seksen milyon marka satın aldığımızı gazetelere tebliğ ettik.⁷¹

70 Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 17 Ekim 1944.

71 Ibid., 17-18 Ekim 1944; Menteşe, “Hatıralar”, *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1946; Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1959, 135-136; Kurat, “How Turkey Drifted”, 302-303. Wangenheim'ın görüşmeleri anlatışı için bkz. Trumpener, *Germany*, 31.

Bu satın alma işlemi, her ne kadar olaya kılıf uydurmaktan ibaret de olsa, halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı, çünkü böylece İngilizlerin daha önce zırhlılara el koymasıyla verdiği zarar giderilmiş oluyordu. *Goeben*'e *Yavuz Sultan Selim*, yani 1517'de Suriye ve Mısır'ı fetheden padişahın ismi verildi. *Breslau* için de, Yunan işgali altındaki bir Osmanlı adasına atıfla *Midilli* ismi uygun görüldü. Her iki isim de Osmanlıların fırsat doğarsa girişecekleri eylemlere işaret etmesi açısından simgesel önem taşıyordu. Osmanlı Devleti'nin savaş gemilerinin kendi mülkiyetine geçtiğini duyurması, halkın moralini olağanüstü yükseltti. İttihatçılar da böylece Karadeniz'de bile donanma üstünlüğünü ele geçirdiklerini iddia etme fırsatı yakaladı.⁷²

Savaş gemileri hukuki olarak Osmanlı Devleti'nin mülkiyetine geçerken, Amiral Wilhelm Souchon komutasındaki Alman mürettebatı korundu. Souchon, emirleri doğrudan Berlin'den alacağını bildirdi ve Babiâli'nin otoritesini kabul etmeye yanaşmadı. Dahası, Souchon'un söz konusu gemilere bağımsız olarak komuta etmesi, Osmanlı başkomutanı unvanını taşıyan İngiliz Amiral Arthur Limpus'u çok zor duruma soktu. İngiliz donanma misyonu 20 Eylül'de İstanbul'dan ayrıldı, böylece İtilaf Devletleri'nin Babiâli'deki konumu daha da zayıflamış oldu.⁷³

Almanya'nın donanma üzerindeki kontrolü, Osmanlı başkentinde bu ülkenin elini daha da güçlendirdi. Cavid Bey, 14 Ağustos tarihinde günlüğüne şunları yazdı:

Almanlar bizi bir an evvel harbe girmeye tahrik ve teşci ediyorlar [cesaretlendirip kışkırtıyorlar]. Enver ateşe atılmaya müheyya [hazır]. Ve zannedirim ki içimizde mesleğine [cizgisine] en sadık o. Ya batmak ya çıkmak istiyor. Almanların biraz fazla nüfuzu altında. Onlarla beraber yürümek, talihini onların talihine bağlamak istiyor. Başka bir şey düşünmüyor.⁷⁴

72 11 ve 12 Ağustos 1914 tarihli Osmanlı basını, özellikle bkz. "Büyük Bir Muvaffakiyet: Yeni Gemilerimiz, Yavuz Sultan Selim ve Midilli", *Tanin*, 12 Ağustos ve Menteşe, "Hatıralar", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1944.

73 Kurat, "How Turkey Drifted", 304-305; Heller, "Sir Louis Mallet", 8-9.

74 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 1 Ekim 1944.

Enver Paşa'nın Alman yanlısı siyasete bu kadar bağlanmasına rağmen şu nokta da kayda değerdir: Eğer kabine arkadaşları kendisine başka bir alternatif gösterirlerse kendisi bu siyaseti terk etmeye hazırды; Cavid Bey'in yazdıkları bu şekilde de okunabilir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin şartları karşılanmazken, ılımlıların ihtiyatlı siyaseti ağırlığını korudu ve Wangenheim'a da bu şekilde bilgi verildi. Bulgaristan'ın tutumu Babıâli'nin siyasi hesaplarında hayati bir rol oynadığı için, Talat Bey, Bulgarlarla bir anlaşmaya varmak üzere Sofya'yı ziyaret etti. İstanbul'da Büyükelçi Toçev'le yapılan görüşmelerde pek bir ilerleme sağlanamamıştı. Toçev tarafsızlığın, hem Bulgaristan hem de Osmanlı Devleti için en iyi siyaset olduğuna inanıyordu.⁷⁵ Talat Bey Romanya'yla da ittifak görüşmesi yapmak, ayrıca savaşa girmeden önce Yunanistan'la Ege Adaları konusundaki farklılıkları çözüme kavuşturmak istiyordu. İttihatçılar, Bulgaristan olmadan kesinlikle savaşa girmeyeceklerine karar vermişti, bu nedenle Talat ve Halil beyler bu diplomatik misyonu başarıya ulaştırmak üzere 16 Ağustos Pazar günü Sofya'ya hareket etmişti.⁷⁶

Goeben ve Breslau olayı, İttihatçıların İngiltere'yle olası bir savaşın tehlikelerine ilişkin korkularını teyit etmişti. Bu gemiler Marmara Denizi'ne geçince, İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'nı kapatmıştı, artık bütün bir Ege ve Akdeniz kıyı şeridi Osmanlı gemileri için güvenli değildi. Osmanlı Devleti, donanması üçüncü sınıf sayılabilecek bile olsa deniz üstünlüğü bulunan bir ülkeyle, yani İtalya'yla daha önce savaşmıştı. Bundan dolayı İngiltere'yle savaştan kaçınmak istiyorlardı. İngiltere'nin deniz üstünlüğü o kadar büyüktü ki, Osmanlı sahil kentlerini hiçbir karşılık görmeden bombalayabilirdi. Enver Paşa, Talat Bey ve Halil Bey, Wangenheim'a Balkan devletleri sorunu çözülünce savaşa girileceğine dair sözler verirken, hepsi "Üçlü İtilaf" yanlısı diye tanınan, Sadrazam Said Halim Paşa, Cemal Paşa ve Cavid Bey, İngiltere, Fransa

75 Ibid., 18-19 Ekim 1944. Hafız Hakkı Paşa da Sofya'ya gitmişti. İstanbul'a dönünce, Bulgaristan'ın Rusya yanlısı olduğunu, bu nedenle Almanların safında savaşa girmeyeceğini ileri sürdüğü bir rapor yazmıştı. Bkz. Hafız Hakkı Paşa, *Bozgun*, İstanbul, 1973, 11.

76 *Tanin*, 17 Ağustos 1914.

ve Rusya büyükelçileriyle görüşüyordu. İngiltere büyükelçisinin “Wangenheim’in Osmanlı başkentinin efendisi” olduğu yolundaki suçlamasına Cemal Paşa “Fransa ve İngiltere, Rusya’ya karşı ülkesine garanti verse, Alman nüfuzunun anında çökeceği” karşılığını vermişti. “Dahası İtilaf Devletlerinin her biriyle savunma antlaşması yapılması, kapitülasyonların kaldırılması, el konan Osmanlı gemilerinin derhal teslimi, iç işlerine her türlü müdahaleden vazgeçilmesi ve Bulgaristan düşman kampa katılırsa Batı Trakya’nın Osmanlı Devleti’ne geri verilmesi taleplerinde bulundu. Ayrıca *Göben* ülkeyi terk etmezse Çanakkale Boğazı’nı İngiliz donanmasına açacağı da ifade etti.”⁷⁷

Japonya dışında Batılı olmayan devletlerle müzakere etmekten ziyade dayatmalarla iş görmeye alışmış olan –Almanya ve Avusturya dahil– emperyalist devletlerin temsilcilerinin, Cemal Paşa’nın tekliflerini “galip bir milletin mağlup bir millete dikte edeceği” şartlar⁷⁸ şeklinde yorumlaması kaçınılmazdı. Aslında Cemal Paşa sadece, Osmanlıların herhangi bir egemen devlet gibi egemenliğini kullanmasına imkân verilmesini istiyordu. İtilaf Devletleri herhangi bir taviz vermeye yanaşmadılar, –kısa süreceğini düşündükleri– savaş boyunca Babiâli’nin tarafsız kalacağını beklediler, savaştan sonra Osmanlılara layık oldukları muamele yapılacaktı. Dahası, Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğü güvence altına alınmadan Babiâli’nin Alman mürettebatı ülkeden uzaklaştırması bekleniyordu. Rusya ayrıca, Alman askeri heyetinin de ülkeden uzaklaştırılmasını talep ediyordu.

Büyük Devletler, İttihatçıların psikolojisini anlayamamıştı, korkutma ve yıldırma girişimlerine karşı durmalarına, gerçekten bağımsız olma ve Avrupa’nın dengi olarak muamele görme kararlılıklarına anlam veremiyorlardı. İttihatçılar bu hedefler etrafında birleşmişti; yalnızca söz konusu hedeflere götürecek yollar konusunda farklılaşıyorlardı. Almanya yanlısı ve İtilaf yanlısı denen gruplaş-

77 Heller, “Sir Louis Mallet”, 10; Cemal Paşa, İngiltere büyükelçisiyle görüşmeden önce 19 Ağustos’ta Cavid Bey’le önerilerini tartışmıştı. Bkz. Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 22 Ekim 1944.

78 Louis Mallet’in ifadesi, aktaran Heller, “Sir Louis Mallet”, 10.

malar da bu farklılığı yansıtıyordu. İtilaf Devletleri'nin büyükelçilerinin açıklamaları ılımlı Cavid Bey'i bile yatıştırmaya yeterli değildi, ama tarafsızlık yanlılarının ümitleri bu açıklamalarla artmıştı.

Bugün Fransız, İngiliz ve Rus sefirlerinin bîtaraflığa riayet ettiğimiz takdirde bade'l-harp tamâmî-yi mülkiyemizin [savaştan sonra toprak bütünlüğümüzün] muhafazasına mütekeffil [kefil] olacaklarına dair beyanatta bulunmuş olduklarını sadrazam söyledi. Bu beyanatı şifahiye [sözlü beyanatı] ben tabii kâfi bulmuyorum. Fakat sadrazam üzerinde bu söz icrâ-yı tesir etmiş [etkili olmuş]. Artık sadrazam katiyen harbe iştirak taraftarı değil. [Almanya'yla] imzalanan muahedeyi bile tefsir ediyorlar. Hatta Halil Bey bile bizim bu ahitnameyle Rusya'ya ilan-ı harbe mecbur olmadığımızı söylüyor.⁷⁹

Eğer İtilaf Devletleri birtakım tavizler verip uzlaşmaya daha açık olsalardı Osmanlı Devleti'ni savaşın dışında, tarafsız konumda tutabilirler, hatta kendi saflarına çekebilirlerdi. Sir Louis Mallet ve Rusya Büyükelçisi Giers bu görüşteydi. İstanbul'daki herhangi bir Avrupalı kadar –eski ve yeni– imparatorluğu tanıyan Sir Adam Block da aynı görüşteydi. Bu kişilerin hepsi “Babîâli”nin gerçekten tarafsız kalmak istediği”ne inanıyordu ve Cavid Bey'in günlüğü bu inancın dayanaksız olmadığını destekler niteliktedir.⁸⁰

Kabine içindeki çekirdek kadro, Bulgaristan kazanılmadan savaşa girmeme konusunda anlaşmıştı. Bulgaristan da, Almanya'nın safına geçmek için Romanya'nın hayırhah tarafsızlığını koruyacağına ilişkin yazılı bir garantiyi şart koşuyordu. Büyükelçi Toçev ise söz konusu garantinin gelmeyeceğinden emindi.⁸¹ İttihatçıların Sofya ve Bükreş'te Eylül ayına kadar yürüttükleri müzakereler sonuç vermemişti; ama bu sayede savaşın dışında kalmak için gereken bahaneyle kavuşmuşlardı.

79 Cavid Bey'in 17 Ağustos 1914 Pazartesi günü sadrazamın yalısında yapılan toplantıya ilişkin yazdıklarından, “Hatıralar”, *Tanin*, 21-22 Ekim 1944.

80 Heller, “Sir Louis Mallet”, 14; 3 Eylül tarihine gelindiğinde Talat Bey, Üçlü İtilaf'la görüşmeleri zaman kazanmanın bir yolu olarak görmeye başlamıştı. Bkz. Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 31 Ekim 1944.

81 Ibid.

Ne var ki tarafsızlık yanlılarının, tarafsızlığın yararlarını gösterecek herhangi bir kazanım elde etmeden veya Alınan ittifakına bir alternatif üretmeden beklemeleri kendileri açısından tehlikeliydi. 9 Eylül'de kapitülasyonların kaldırılmasının ilanı, davalarına yardım eden bir adım oldu. Tarafsızlığın Osmanlı Devleti'nin yararına kullanılabileceğini, dolayısıyla sürdürülmesi gereken bir politika olduğunu gösterebilmişlerdi. Özellikle Büyükelçi Wangenheim'in tehdit ve korkutma çabalarından sonra İtilaf Devletleri'nin bu adımı kabulünü sağlayabilseler, İstanbul'da Üçlü İtilaf yanlısı kanat daha da ağırlık kazanacaktı. Gelişmelerin mevcut haliyle bile kabine, Enver Paşa'nın ve savaşa Almanya'nın yanında katılma taraftarlarının yaklaşımına karşı koyacak kadar güven kazanmıştı.

Almanya Genelkurmayı, Ağustosun başından beri Osmanlı Devleti'ni savaşa girmesi için sıkıştırıyordu. İstanbul, Sofya'nın ikna edilememesinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin askeri açıdan hazırlıklı olmadığını çünkü Boğazlar'ın savunmasının zayıf olduğunu öne sürüyordu. Alman askeri heyeti de bu iddiayı destekliyor ve Boğazlar'ın savunmasını güçlendirmek ve Osmanlı ordusunu savaşa hazır hale getirmek için yoğun çaba harcıyordu.⁸² Enver Paşa ve ordudaki destekçileri de tarafsızlıktan rahatsızlık duyuyordu; çünkü Almanya'nın çok geçmeden savaşı kazanacağına ve tarafsız Osmanlı Devleti'nin Berlin'in zaferinin ardından yapılacak Rusya'nın bölüşülmesine yönelik görüşmelerin dışında kalacağına inanıyorlardı.⁸³ Dahası, muharip devletlerin erken bir barış yapıp toprak kazanma arzularını Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak alarak tatmin etmeleri ihtimalinden de endişe ediliyordu. O zaman Babiâli savaş boyunca tarafsız kalmış ve kenarda olan biteni seyretmiş durumda olacağı için, İstanbul'a karşı hiçbir yükümlülükleri olmayacaktı. Dolayısıyla Almanya'ya tam destek sağlamak ve kabinedeki çoğunluğun itirazlarına rağmen savaşa girmek anlamlı görünüyordu. Bu düşüncelerden hareket eden Enver Paşa 14 Eylül'de "Amiral Souchon'a Karadeniz'e açılma ve gördüğü bütün Rus gemilerine hücum

82 Trumpener, *Germany*, 34-38.

83 Sâbis, *Hatıralarım*, c. 1, 178-179; Büyükelçi Wangenheim'in uyarısı için bkz. Trumpener, *Germany*, 40.

etme" yetkisi verdi. Ama sadrazam bu karara müdahale etti ve "kabine arkadaşlarının ortak muhalefetiyle karşı karşıya kalan Enver Paşa, Souchon'a verdiği yetkiyi istemeye istemeye iptal etti."⁸⁴

Alman amiral kabinenin otoritesini tanımadığını bildirdi ve doğrudan Berlin'deki Alman Genel Karargâhı'ndan emir alacağını söyledi. Bunun üzerine kabine, amiralin Karadeniz'e açılmasından, Rus donanmasıyla karşılaşmasından veya bir Rus limanını bombalamasından doğacak hiçbir sorumluluğu üstlenmeyeceğini açıkladı.⁸⁵ Enver Paşa, gemiler Karadeniz'e çıkarsa ne yapılacağını sordu, Cavid Bey bu durumda Boğaz'daki topların gemilere ateş açmasını önerdi, Cemal Paşa bu öneriyi destekledi. Ama öneri reddedildi. Halil Bey, gemilerin İstanbul'a dönmesini engellemek için Boğaz'ın kapatılmasını önerdi. Cavid Bey günlüğünde yazdığına göre, "Goeben [Karadeniz'e] çıktıktan sonra Almanya ile bozuşmamak için bunu yapmaya cesaret" edilemeyeceği görüşündeydi."⁸⁶

Eğer tarafsızlık yanlılarının, savaş yanlılarına karşı konumlarını güçlendirmek için herhangi bir fırsatları varsa, Eylül ortalarında Osmanlı aleyhtarı Buxton heyetinin Sofya'ya geldiği haberiyle bu fırsat da yok oldu. Basında çıkan haberlere göre, Balkan Komisyonu'nun başkanı ve namı bir Osmanlı aleyhtarı olan Noel Buxton, İngiliz hükümeti adına, eğer Bulgaristan yeni bir Balkan ittifakına katılırsa, Edirne'nin geri alınması ve Batı Trakya'nın tamamlanmasının Bulgaristan'a teslimi konusunda İngiliz hükümeti adına sözler veriyordu.⁸⁷

Yalnızca iki yıl önce Osmanlı'ya ağır hezimetler yaşatan ve İstanbul kapılarına dayanan Balkan devletlerinin yeni bir ittifak oluşturması ihtimali, İttihatçılar açısından dehşet vericiydi. Böyle bir ittifaka ilham kaynağı olmaya çalıştığı anlaşılan İngiltere, İstanbul basınının hedef tahtasına konmuştu. Basında, iki gemiye el konulmasıyla başlayan, İngiltere karşıtı kampanya daha bir şiddetlendi. Kasım ayında Osmanlılar savaşa girince bu kampan-

84 Trumpener, *Germany*, 39-40.

85 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 8 Kasım 1944; Trumpener, *Germany*, 41-42.

86 Ibid., 8-9 Kasım 1944.

87 *Tanin*, 17 Eylül 1914.

ya zirve noktasına ulaşacak, İslam birliği ve İtilaf Devletleri'nin zulmü altında inleyen Müslüman halklar hakkında pek çok yazı yayınlanacaktı. Bu arada İttihatçılar Buxton heyetini o kadar ciddiye aldı ki, Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarından birini Noel ve Charles Buxton kardeşlere suikast düzenlemekle görevlendirdi. Heyet Bükreş'teyken 15 Ekim'de suikast girişimi yapıldı, iki kardeş olaydan yara alarak kurtuldu.⁸⁸

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmaları gözden geçirilince, Whitehall'un, Osmanlı Devleti'nin sonunda Almanya saflarında savaşa girmesini beklediği anlaşıyor.⁸⁹ İngiltere'nin politikası, bu tarihi herhangi bir taviz vermeden olabildiğince ertelemektir; havuç gösterme yerine sopayla tehdit etme metodu kullanılıyordu. Eylül ayının sonuna gelindiğinde, İstanbul hâlâ tarafsız konumdayken, İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'nı tam bir abluka altına almıştı ve bütün Osmanlı gemilerine düşman taşıtları muamelesi yapıyordu.⁹⁰ Babîlî de misilleme olarak, İngiliz ve Fransız donanmaları ablukayı sona erdirene kadar Boğazlar'ın kapandığını duyurdu.⁹¹

Ablukanın etkisi İstanbul'da çok geçmeden hissedildi. Başta kömür olmak üzere, deniz yoluyla getirilen bütün malların şehre ulaşması imkânsız hale geldi, sıkıntılar yaşandı, fiyatlar arttı. Ne var ki basın, Boğazlar'ın kapanmasıyla Rusya'nın önemli bir tedarik hattının tıklandığını da memnuniyetle bildiriyordu. Buradan herhangi bir çıkarım söz konusu değildi; çünkü o sırada bunun Rusya için uzun vadede ne gibi sonuçlar doğuracağını kimse öngöremezdi. Ekim ayının başında Osmanlı Devleti, ablukadan dolayı Üçlü İtilaf'la bir tür "soğuk savaş" halinde bulunuyordu. Bu halin sonsuza dek nasıl sürebileceğini tasavvur etmek güçtür; bu tıkanıklık ancak taraflardan birinin geri adım atmasıyla aşılabilirdi. Böyle bir geri adım da pek muhtemel görünmüyordu. İngiltere için bu bir prestij meselesiydi. İttihatçıların teslim olmaları ise psikolojileri

88 16 Ekim 1914 tarihli İstanbul gazeteleri; özellikle bkz. *Tasvir-i Efkar*'daki "İslam Düşmanının Akıbeti" başlıklı haber.

89 Heller, "Sir Louis Mallet", 133 vd.

90 Ibid., 116 vd.

91 "Boğazlar Niçin Kapandı?" *Tanin*, 29 Eylül 1914 ve 28-30 Eylül 1914 tarihli İstanbul basını; Trumpener, *Germany*, 46-47.

bakımından imkânsızdı; ama kendilerinden beklenen de bundan başka bir şey değildi.

Ekim ayında Babîâlî'nin savaşa girişini hızlandıran bir başka faktör, boş hazine için para bulmak gibi hayati bir ihtiyaç devreye girdi. Seferberlik ilan edildiğinde Osmanlı Devleti'nin mali durumunun ne kadar zorda olduğunu yukarıda görmüştük. Seferberliğin maliyeti, esas olarak halkın mallarına el koyarak karşılanmıştı. Eylül ayının başlarında ordunun nakit ihtiyacı o seviyeye ulaşmıştı ki, Enver Paşa Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ve Banque Perrier'ye borç ödemelerinin durdurulmasını önermişti. Bu mesele 5 Eylül'de kabinede tartışılmış, Cavid Bey, Talat Bey ve Enver Paşa arasında son derece sert tartışmalar yaşanmıştı. Cavid Bey, borç ödemelerinin durdurulması kararı vermek yerine istifayı tercih edeceğini söyledi. "Bence her şeyden mukaddes devletin borcudur... Sizce herçibâd-âbâd [ne olursa olsun] sekiz yüz bin kişilik bir ordu toplamak nasıl bir prensipse, bence de bu öyle bir prensiptir; devletin şeref ve namusu her şeyin fevkindedir [üstündedir]..." Cavid Bey'in görüşü kabinede ağırlık kazandı ve mesele bu şekilde kapandı.⁹²

Cavid, sözleşmelerin anlamı konusunda gerçekten burjuva anlayışına sahip, ender rastlanan İttihatçılardandı ve zihniyetini kendi sözlerinden daha iyi anlatmak mümkün değildir. Bayur'a göre, Cavid Bey, tarafsızlık yanlılarının elini güçlendirmenin ve Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın kucağına düşmekten kurtarmanın bir yolu olarak, seferberliği Düyun-ı Umumiye fonlarından finanse etmeyi düşünmeliydi. Yabancı tahvil sahiplerinin önünde bu tezi savunabilirdi, bunun için İngiltere ve Fransa'dan destek almalıydı. Ne var ki Cavid Bey'in bu seçeneği düşünmediği ve Almanya'dan para gelmesi ihtimalini göz ardı ettiği anlaşılıyor. Para olmadan seferberliğin durdurulacağına, böylece savaş tehlikesinin bertaraf edileceğine inanmış görünüyor.

Belki İtilaf Devletleri de benzer hesapların içindeydi; çünkü kendilerine yakınlık duyan Cavid Bey gibi İttihatçılarla görüşmelerinden anlaşıldığı kadarıyla, büyükelçiler mali durumun ne kadar

92 5 Eylül 1914 tarihli kabine toplantısı, Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 1 Kasım 1944; Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 3/1, 188-190.

kritik olduğunu biliyorlar ama hiçbir yardım önerisinde bulunmuyorlardı. Ekim ayının sonlarında Mallet şu satırları yazacaktı: “(...) ülke mali bir felaketle karşı karşıya, işlerin yürümesi için para bulunması şart.”⁹³

Ordunun mali ihtiyaçları bir başka kabine toplantısında daha tartışıldı. Seferberliğin sürdürülmesi için gereken olağanüstü mali harcamaları bütçenin karşılamasının imkânsız olduğu açıktı. Ya seferberlik sona erecek ya da devlet iflas edecekti. Tek çıkış yolu Berlin’den borç istenmesiydi ama bu da Almanların safında savaşa girmek anlamına geliyordu. Cavid Bey haklı olarak şu değerlendirmeyi yapıyordu: “Biz harbe iştirak etmeksizin Almanya’nın bize katiyen para vermeyeceğine eminim.”⁹⁴

İttihatçıların seferberliği sona erdirmesi söz konusu olamazdı. Böyle bir adım, yalnızca İtilaf Devletleri’ne boyun eğmek anlamı taşımaz, aynı zamanda devlet işlerini yürütemediklerinin de itirafı olurdu. Dolayısıyla kabine içindeki dar kadro 27 Eylül Pazar günü sadrazamın yalısında toplandı ve borç için Almanya’ya başvurma kararı aldı. Babıâli Almanya’dan beş milyon altın liralık borç istedi. Berlin, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesi şartıyla borç vermeye razı oldu. Gelgelelim, savaş yanlılarının elini güçlendirmek isteyen Berlin, söz konusu paranın bir kısmını daha fazla tartışma olmadan göndermeye karar verdi. 16 ve 21 Ekim’de iki milyon altın lira geldi, böylece mali krizin baskısı hafifletildi ve savaşa katılma yolundaki engellerden biri daha ortadan kalktı.⁹⁵

İtilaf Devletleri’nin büyükelçilikleri altınların gelişini korkuyla seyretti ve Osmanlı Devleti’nin her an savaşa girebileceğini kavradı. Dolayısıyla dokümanları ve kıymetli eşyalarını ABD Büyükelçiliği’ne emanet olarak göndermeye başladılar. Morgenthau ABD Dışişleri Bakanlığı’na şu mesajı yolluyordu: “İngiltere ve Rusya büyükelçileri, Almanların Osmanlıları genel savaşa sokmak için olağanüstü baskı yaptıklarına ilişkin gizli istihbaratları olduğunu

93 Mallet’den Grey’e, 23 Ekim 1914, aktaran Kurat, “How Turkey Drifted”, 308, no. 54. Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 3/1, 190.

94 Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 12 Kasım 1944; Bayur, c. 3/1, 188-191.

95 Trumpener, *Germany*, 48-51; Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 12, 15 ve 16 Kasım 1944; Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 3/1, 191-193.

iddia ediyor.” Ama 22 Ekim’de ABD büyükelçisiyle yemekte bulunan Enver Paşa kaçamak cevaplar vermeyi tercih etti ve “Osmanlı Devleti’nin herhangi bir ülkeye saldırıyı düşünmediğini ama her türlü acil duruma hazırlıklı olmak için ordusunu güçlü tutmak niyetinde olduğunu söyledi.”⁹⁶

Ekim sonuna gelindiğinde, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinin kendisi açısından hâlâ çok erken ve tehlikeli olduğu bilinmesine rağmen, yalnız Enver Paşa değil, İttihatçıların çoğu savaşa girilmesine hazırdı. Son üç aydır kenarda kalıp gelişmeleri seyretmek sinirlerini yıpratmıştı, çünkü seferberlik halinde tarafsızlık siyasetleri iki kampı da memnun etmiyordu. İtilaf Devletleri Babıâli’nin siyasetini Alman yanlısı buluyor ve bu siyaseti değiştirmek için baskı yapıyordu. Hayırhah tarafsızlık siyasetinden hiç hoşnut olmayan Almanlar ise doğu cephesindeki Rus baskısını hafifletmek için Osmanlı Devleti’nin bir an önce savaşa katılmasını talep ediyordu. Talat Bey bu sırada durumu şu şekilde ifade etmiştir:

İki taraf arasında bocalayıp duruyoruz. Gün geçtikçe hem müttefiklerimizim itimatlarını kaybetmek hem de günden güne diğerlerinin husumetlerini celbeylemek... Buna her gün cepten yeme denir. Binaenaleyh kâfi karar almak zorundayız.⁹⁷

Ordunun savaşa hazır olup olmadığını değerlendiren ve kabineye 21 Ekim’de sunulan bir askeri raporda, Osmanlı Devleti’nin silahlı çatışmalara başlayacak yeterli donanımına sahip olmadığı bildiriliyordu. Dolayısıyla kabine, ordu daha iyi hazırlanana kadar savaşa girişi erteledi. Enver Paşa gibi Osmanlı hanedanına damat olan Hafız Hakkı Paşa ile Halil Bey, İttihatçıların politikasını açıklamak ve savaşa katılmadan altı aylık bir zamana daha ihtiyaç duyduklarına müttefiklerini ikna etmek amacıyla Berlin ve Viya-

96 Morgenthau’dan Dışişleri Bakanı’na, İstanbul, 24 Ekim 1914, *FRUS*, 1914, Supplement, 120-121.

97 Enver Paşa, Talat Bey ve Halil Bey’in 22 Ekim 1914’te yaptığı toplantıda söylenen sözler. Bkz. Menteşe, “Hatıralar”, *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1946. Ayrıca bkz. Sâbis, *Hatıralarım*, c. 2, 3-5; Kurat, “How Turkey Drifted”, 311; Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 3/1, 229-230.

na'ya gönderildi.⁹⁸ Bu kararlar, tarafsızlık yanlılarının artık savaş yanlılarına direnemediklerini, savaşa sürüklenmeyi kabullenme yönünde bir arzunun ağır bastığını gösteriyordu. Gerçekten böyle bir arzuya teslim olunduğu, Enver Paşa, onları altı hafta önce şiddetle reddettikleri türden bir oldubittiyle karşı karşıya bırakınca ortaya çıktı. 25 Ekim'de Enver Paşa, 24 Eylül'de donanmanın başkomutanlığına getirilmiş olan Amiral Souchon'a donanmanın başında Karadeniz'e açılıp, "vaziyeti müsait bulduğunuz anda, Rus filosuna hücum ediniz" emrini vermişti. Enver Paşa, kabinede alınan karara tamamen aykırı olan bu hareket tarzını, aslında Talat Bey ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa dahil en önemli İttihatçılardan bazılarıyla işbirliği içinde seçmişti. Hatta Cemal Paşa, donanmadaki gemi komutanlıklarına Souchon'un vereceği her emre harfiyen itaat etmeleri yolunda talimat vermişti.⁹⁹

28 Ekim'de Souchon, görünüşte donanma tatbikatı yapmak amacıyla filoyu Karadeniz'e çıkardı. Ertesi gün Odesa'ya, başka Rus limanlarına ve Rus gemilerine saldırdı. Aslında bu, Enver Paşa'nın emrine aykırıydı; Enver Paşa, açık denizde Rus donanmasıyla çarpışmaya girilmesini, böylece hiç değilse tarafsızlık yanlılarına mazur gösterilebilecek bir hadise yaratılmasını istemişti. Ama Souchon'un baskını kabinede bir krize yol açtı; bu defa Enver Paşa Eylül ayında olduğu gibi yalıtılmış konumda değildi. Kabine, İtilaf Devletleri'nin bütün taleplerine boyun eğmeyecekse, bu krize savaş dışında bir çözüm bulunması söz konusu değildi.

Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, Büyükelçi Giers'e Babiâli'den pasaportunu istemesi talimatını çoktan göndermişti; gerçi, İngiltere ve Fransa'nın, Almanya'nın Osmanlı kara ordusundaki ve donanmadaki misyonlarının derhal geri çekilmesini talep eden bir ültimatom sunabileceği görüşüne katılıyordu.¹⁰⁰ Kabinede, tarafsızlık yanlısı diğer nazırlarla beraber Cavid Bey, savaştan kaçınmanın tek

98 Menteşe, "Hatıralar", *Cumhuriyet*, 15-16 Kasım 1946. Enver Paşa bu toplantıda yaşananları Almanlara aktarmıştır. Bkz. Trumpener, *Germany*, 53; Kurat, "How Turkey Drifted", 311; Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 3/İ, 229-230.

99 Sâbis, *Hatıralarım*, c. 2, 40; Kurat, "How Turkey Drifted", 312; Trumpener, *Germany*, 55-56; Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 3/İ, 229-233.

100 Ziya Şakir, *Son Posta*, 14 Eylül 1934, böyle bir talimata yer verir.

yolunun bu olduğu konusunda ısrar etti. Ama diğer İttihatçıların böyle bir seçeneği düşünmeleri bile söz konusu olamazdı. Almanların ülkeden ayrılması, Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerinin fiilen âciz duruma düşmesi demekti. Babıâli'nin Boğazlar'ı silahsızlandırması ve İtilaf Devletleri gemilerine açması gerekecekti – gerçek tarafsızlığın anlamı buydu. Bu da İstanbul'un, belki de imparatorluğun geleceğini tehlikeye atmak demekti.¹⁰¹ Cavid Bey'in elinden gelen tek şey Fransa büyükelçisine kabul edecekleri şartlarla ilgili bir soru yöneltmekti:

Donanmamızın Karadeniz'e çıkmamasını, hasârât-ı vakanın [vakanın yarattığı zararların] müsebbibi biz olduğumuz takdirde tazminini, Amerikalılarla İtalyanlardan mürekkep bir hakem komisyonu teşkilini, hatta Amiral Souchon'un azlini kabul edecek olursak, meselenin önünü almak mümkün olup olmadığını sordum.

İtilaf Devletleri temsilcileri açısından bu şartlar kesinlikle yetersizdi; zaten onlar kabul etseler de, Cavid Bey'in bunları savaş yanlılarına kabul ettireceği şüpheliydi.¹⁰²

Savaş yanlılarının başlıca kaygısı, kabine içindeki çatlakları gizlemek, böylece kamuoyuna kabinede birlik olduğu mesajını vermektir. Bölünmüş bir kabine, Karadeniz olayı konusunda görüş farklılıkları olduğuna işaret edebilir, hatta bundan İstanbul'un hatalı olduğu sonucu çıkarılabilirdi. Dolayısıyla Sadrazam Said Halim Paşa'yı istifa etmemesi için ikna etmek hayati önem taşıyordu. Bundan dolayı savaş yanlıları, savaştan kaçınmak için bir formül aramış gibi ılımlı ve uzlaşmacı bir yol izler gördüler. Karadeniz'de yaşananlar için Rusya'yı suçlayan ve İtilaf Devletleri'ne verilen 31 Ekim tarihli nota, aslında olumlu bir cevap almak amacıyla kaleme alınmamıştı. Ama bu ve başka hareketler, Said Halim Paşa'ya istifa etmemek için bir gerekçe sağladı, böylece kabinede çatlak olmadığı görüntüsü korunabildi. Rusya büyükelçisi 31 Ekim'de İstanbul'u terk etti, İngiltere Büyükelçisi Mallet ve Fransa

101 Trumpener, *Germany*, 55.

102 Heller, "Sir Louis Mallet", 34.

Büyükelçisi Bompard da ertesi gün Osmanlı başkentinden ayrıldı. Osmanlı Devleti artık gayri resmi olarak savaştaydı. İngiltere ve Fransa resmi savaş ilanı için 5 Kasım'a kadar bekledi.

Almanya'yla işbirliği içinde olan Enver Paşa ve savaş yanlıları öteden beri Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sorumlu tutulur. Ne var ki savaşa katılmaya dair ilkesel tutum ile katılımın zamanlaması meselesi arasında ayrım yapmak önemlidir – aslında İttihatçıların neredeyse hepsi savaşa katılımı zorunlu görüyordu, zamanlama ise derin görüş ayrılıklarına yol açan konuydu. Savaşa katılmaya ilke olarak karşı çıkan tarafsızlık veya barış yanlısı bir gruptan bahsedilemez; çünkü hemen hemen bütün İttihatçılar, imparatorluğun varlığını ve hayati çıkarlarını korumak için şu ya da bu tarafta savaşa girmek zorunluluğu doğacağını kabul ediyordu. İşte bundan dolayı bir müttefik bulmak için adeta çırpınmışlardı ve Avrupa'da savaş patlak verdiği anda bile Almanya'nın ittifak antlaşmasını kabul etmesi büyük bir rahatlama getirmişti; böyle geç bir tarihte bile Osmanlı Devleti hiç değilse sınırlı bir savaşa dahil olma taahhüdünde bulunuyordu.

Şu noktayı iyice vurgulamak gereklidir: İttifak antlaşmasına karşı çıkan Cavid Bey gibi kişilerin karşı çıkma gerekçesi, antlaşmanın Almanya'yla yapılması değil, Osmanlıların lehine yeteri kadar hüküm içermemesiydi. Bundan sonra mesele, imparatorluğun çıkarlarına en iyi hizmet edecek hareket tarzını seçmektir. Farklılıkların ortaya çıktığı nokta da buydu. Tarafsızlık yanlıları, emperyalistler arası çatışmayı İstanbul'un en fazla yararına olacak şekilde mümkün olduğu kadar uzun süre kullanıp savaşa girişi ertelemek ve savaşa Babiâli'nin çıkarına olduğu anda katılmak istiyordu. Almanya'yla ittifak antlaşmasını daha hakkaniyetli hale getirmeyi başarmışlar ve Büyük Devletler'in fazla tepkisi olmadan kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmışlardı. Ama başka herhangi bir kazanım elde edememişler ve Ekim ayına gelindiğinde Babiâli inisiyatifi yitirmiş gibi pasif bir politika benimsemişti.

İtilaf Devletleri'nin Osmanlı egemenliğini güçlendirecek gerekli tavizlerde bulunmaması da tarafsızlık yanlılarının zararına oldu. İtilaf Devletleri, herhangi bir ayarlama yapmadan önce, Osman-

luların savaşın sonuna kadar sabırla beklemesini öngörüyordu. Bu da eşitler arasında müzakerelerden ziyade eski dayatma ve boyun eğdirmeye politikasının devamı anlamına geliyordu. Avrupa'yla eşitlik statüsü elde etmek için gayret gösteren İttihatçılar bu politikadan nefret ediyordu. İtilaf Devletleri'nin, İttihatçıların statükoda ufak tefek değişikliklerle tatmin olacağını sanmaları bir hataydı. Bu stratejik hesap, 1908 devrimiyle iktidardan uzaklaştırılan eski yönetici sınıf için geçerli olabilirdi, ama varlığını meşrulaştırmak ve geleceğini güvence altına almak için ülke içinde bir başka sosyo-ekonomik temel yaratma ve Avrupa'yla eşitlik ilişkisi kurma hedefi taşıyan yeni yönetici sınıf için geçerli değildi. Statükonun kökten değişmesi, belirli riskleri beraberinde getirse bile dinamik bir siyaset gerektiriyordu. Tarafsızlık yanlıları gerekli riskleri almaya hazır dılar ama savaş yanlılarından çok daha temkinliy diler.

Tarafsızlık yanlıları ile savaş yanlıları arasında imparatorluk için önlerine koydukları hedefler ve taşıdıkları emeller açısından da, tıpkı "Fransız yanlısı," "İngiliz yanlısı" ve "Alman yanlısı" İttihatçılar arasında olduğu gibi, önemli bir fark yoktu; çünkü hepsi kendilerini "Osmanlı yanlısı" olarak görüyordu. Savaş yanlıları doğal olarak ordu içinde kuvvetliydi, Alman askeri misyonları tarafından eğitildikleri için Almanya'nın askeri gücüne büyük bir güven besliyorlardı ve Almanya'nın savaştan zaferle çıkacağı inancınday dılar. Savaşın kısa süreceği öngörüsünün yanı sıra Almanların savaşın başlarında kazandığı zaferler de bu yaklaşımı teyit eder görünüyordu. Eğer savaş, Avrupa'da pek çok kişinin beklediği gibi Noel'de sona ermezse, en geç 1915 yazına gelmeden barış yapılacağı düşünülüyordu.

Askeri misyonda görev yapan Alman subayları, savaşın kısa süreceğinden o kadar emindiler ki, içlerinden birçoğu savaş sona ermeden çarpışmak için Avrupa'daki birliklerine dönmek istiyordu. Osmanlı subayları arasında propagandalarını yapıyor, Rusya'nın parçalanmasından sonra Avrupa'da oluşacak yeni sınırları harita üzerinde işaretliyorlardı. Zaferden pay almak için Babıâli'nin önce savaşması gerektiğini söylüyorlardı. Savaşın kısa süreceği, çok geçmeden sona ereceği beklendiği için bu gelecek tasavvuru daha da

çekici görünüyor, İstanbul'un çok geç olmadan harekete geçmesinin hayati önem taşıdığı fikri daha da öne çıkıyordu. Almanlar, eğer Osmanlılar savaşa girmezse, Berlin'in Rusya'yla anlaşıp İstanbul'u teslim edebileceği tehdidini kullanmaktan da çekinmiyordu – emperyalizm çağında göz ardı edilemeyecek bir ihtimaldi bu. Ekim 1914'te Alman subayları Osmanlı müttefiklerine şu uyarıda bulunuyordu: Eğer Babıâli savaşa dahil olmazsa, Rusya Avusturya'yı yenilgiye uğratabilir, böylece Ruslara İstanbul yolu açılabilirdi, yahut askeri misyon ülkesine geri çağrılır ve Osmanlı İmparatorluğu öfkeli İtilaf Devletleri'yle baş başa, savunmasız kalabilirdi.¹⁰³

Bu savlar, 1914 yılında inandırıcı görünüyordu – hele Balkan Savaşları travması yaşamış ve Büyük Devletler'in kendisine son derece adaletsiz davrandığını düşünen bir halkın gözünde. Ne var ki savaş uzun sürdü ve çok yıkıcı oldu. Ama imparatorluğa neredeyse ölüm darbesini indirebilecek, felaket dolu 1915 yılı atlatıldıktan sonra, 1918'in başı gibi çok geç bir tarihte bile, toprak kazanımı, yeni bir toplum ve parlak bir gelecek vaatlerinin yerine getirilebileceği düşünülüyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi, Almanlar ile savaş yanlısı İttihatçı yöneticilerin çevirdikleri bir oyunun, bir gizli anlaşmanın sonucu değildi. Esas olarak, Enver Paşa'nın şahsında temsilcisini bulan, bütün İttihatçıların benimsediği vatanseverlik emellerinin belirlediği bir süreçti.

103 Fransa Büyükelçisi Bompard'ın anlattıkları, bkz. Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 3/1, 253-254.

III

KRİZ: ÇANAKKALE MUHAREBELERİ VE TEHLİKE ALTINDAKİ İSTANBUL (KASIM 1914-ARALIK 1915)

Resim (s. 105) Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi tarafından verilen cihat fetvası 14 Kasım 1914'te Fatih Camii'nin avlusunda okunuyor.

1914 yılında ilkin Rusya'yla, ardından İngiltere ve Fransa'yla ilişkilerin kopması, Mart 1917'ye dek süren genel bir krizin başlangıcı oldu – bu kriz, İtilaf ordularının Çanakkale seferine son verip geri çekilmeye başladığı Kasım 1915'te ancak geçici olarak hafifleyecekti. Krizin esası, yalnızca İttihatçı yönetimin değil Osmanlı İmparatorluğu'nun da sonunun gelmesinden başka anlam taşımayacak bir yenilginin yarattığı korkuydu. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin ardından, Çanakkale Boğazı'na düzenlenen seferler ve Doğu Anadolu'daki çarpışmalar bu şekilde görölüyordu.

Savaşa girilmesinden sonra İttihatçıların karşısına çıkan ilk iş, hem ülke içine hem de dışarıya birleşik bir siyasi cephe görünümü sunmaktı. 29 Ekim 1914'te Karadeniz'de yaşanan olay üzerine istifata etmeyi düşünen Sadrazam Said Halim Paşa'yı fikrinden vazgeçirerek bunu başardılar. Ne var ki Cemiyet, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini değil, savaşa girişinin zamanlamasını eleştiren ve böyle hayati bir karardan önce kendilerine danışılmamasına tepki gösteren bazı nazırların istifasını engelleyemedi. Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa'nın, Arap Beyrut mebuslarından Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman el-Bustani'nin ve Ermeni mebuslardan Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi'nin istifaları 3 Kasım'da basında duyuruldu. Ama bu istifaların pek bir etkisi olmadı çünkü söz konusu kişiler ne İttihatçıydı ne de kamuoyunda büyük bir ağırlık taşıyorlardı. Basında ertesi gün duyurulan Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'in istifası ise farklıydı. Cavid Bey, Talat Bey hizbine bağlı, çok uzun zamandır Cemiyet'te bulunan bir İttihatçıydı; kendisinin

istifası İTC içinde çatlak bulunduğuna işaret ediyordu. Bu nedenle, Doktor Nâzım gibi İttihatçılar, istifasını geri çekmesi için Cavid Bey'i ikna etmek amacıyla büyük çaba harcadılar, hatta işi onu korkutmaya, tehditlere kadar götürdüler, ama bir sonuç alamadılar.¹

Söz konusu istifaların kamuoyu üzerinde görünür bir etkisi olmadı – tabii 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nda kamuoyu diye bir şeyden bahsetmek mümkünse. Dönemin tanıklarından Ahmet Emin Yalman, halkın savaşa herhangi bir karşı çıkışının olmadığından bahseder. Yalman'ın belirttiği üzere, halk örgütlü değildi ve şikâyetlerini dile getirebileceği herhangi bir araçtan yoksundu. Osmanlı İmparatorluğu bu tarihte, diğer muharip devletler gibi kitlesel bir tepkiyle uğraşmak zorunda değildi. Ülkede ne örgütlü bir işçi hareketi, ne siyasi bir muhalefet ne de “yüksek idealleri” ve barış fikrini temsil eden herhangi bir kuruluş vardı.²

İstanbul'da savaşa bir karşı çıkış olmadığı gibi, başka muharip ülkelerin başkentlerinde Ağustos 1914'te görülen türde spontane şovenist bir dalga da söz konusu değildi. İTC'nin kısa sürede farkına vardığı gibi, milliyetçilik ve şovenizmin yaratılması gerekiyordu. Karadeniz olayı kısmen bu ihtiyacı karşılamak üzere üretilmişti: Kuzeydeki saldırgan dev Rusya, ahaliye bir düşman, hatta “milli” bir düşman olarak daha kolay satılabilir, ayrıca savaş da “dini” bir davaya böylelikle dönüştürülebilirdi. Dolayısıyla Cemiyet'in ilk işlerinden biri, 1877-1878 savaşında Rusya'nın zaferinin ve Osmanlıların/Müslümanların ağır hezimetinin simgesi olan, Ayastefanos'taki (bugünkü Yeşilköy) anıtı kalabalığın saldırısıyla yıkmak üzere bir gösteri düzenlemek oldu. Rusya aleyhtarı bu gösteri ordu fotoğrafçıları tarafından filme alındı ve film kamuya gösterildi; belki de bu, Osmanlıların sinemayı bir savaş propagandası aracı olarak kullanmaya yönelik ilk girişimiydi.³

1 Cavid Bey, Osmanlı Devleti savaşa girdiği için değil, böyle hayatı bir meselede kendisine danışılmadığı için kabinede kalmayı reddetti. Ne var ki istifasına rağmen *de facto* maliye nazırı olarak kaldı ve maliyeyle ilgili her konuda kendisine danışıldı. Günlük notları için bkz. *Tanin*, 26 ve 30 Kasım 1944.

2 Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, 76.

3 Roni Margulies, “Ayastefanos'taki Rus Kilise Abidesi'nin Yıkılışı,” *Toplumsal Tarih*, 1/1, Ocak 1994, 40-42.

Osmanlı Devleti'nin kendi açısından zamansız bir şekilde savaşa girişini, Almanya ve Avusturya'nın stratejik ihtiyaçları dayatmıştı. İstanbul, Berlin'den idare edilen devasa savaş makinesinde bir dişliydi – ne kadar önemli de olsa yalnızca bir dişliydi ve savaşın sonuna kadar da bu mahiyeti değişmedi. İttihatçılar bu gerçeği gayet iyi anlamış, rolünü itiraz etmeden kabullenmişti. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinin zamanlamasını açıklamamızı sağlar: Almanlar, müttefikleri Avusturya üzerindeki Rus baskısını hafifletmek amacıyla Polonya'da bir taarruza giriştikten sonra, Rus ordusunu Kafkasya'ya bağlamak için Osmanlıların da bir saldırı düzenlemesini istediler. Politika üretiminde önemli bir rol oynayan General Erich von Falkenhayn “Osmanlı Devleti'nin mücadeleye katılmasının belirleyici önemini” görmüştü: Osmanlı Devleti, önce Rusya'ya mühimmat sevkiyatı önünde bir bariyer olacak, ikinci olarak da İngiltere'nin ve Rusya'nın askeri gücünü başka cephelerde meşgul etme işlevi görecek. Osmanlılar, Almanların dayatmasıyla, 1914 yılı Aralık ayının ortası gibi erken bir tarihte Kafkasya'da Ruslara karşı taarruza geçti. Gerek Süveyş gerekse Kafkasya harekâtları “taktik yönden birer başarısızlık olsa da, Rus ve İngiliz kuvvetlerini belirli yerlere bağladığı için, Almanya açısından büyük stratejik değer taşıyordu.”⁴

Başka muharip devletlerin yöneticileri gibi İttihatçılar da savaşın kısa süreceğine ve kaderinin Avrupa'da belirleneceğine inanıyorlardı. Onlara göre, dünyanın geleceği şekillenirken, Osmanlı İmparatorluğu dışarıda kalmamak için savaşa dahil olmak zorundaydı. Örneğin önde gelen İttihatçı subaylardan Hafız Hakkı Paşa, Kafkas cephesinde adamlarına, eğer Babıâli 1915 ilkbaharında barış masasına oturacaksa, kendilerinin kısa süre içinde taarruza geçmeleri gerektiğini söylüyordu.⁵

Herhangi bir tarafın kesin zaferle çıkmayacağı bir savaşın ardından yapılacak müzakerelerin getireceği bir barış umudu taşıyan

4 B. H. Liddell Hart, *The Real War 1914-1918*, Londra, 1930, 117; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri: Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da*, Ankara, 1936, 26.

5 Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, İstanbul, 1934, 9. Hafız Hakkı Paşa, Kafkas cephesine Bahattin Şakir'le gelmiştir. Bahattin Şakir, İTC'nin istihbarat, propaganda ve paramiliter örgütlenme kolu olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın lideriydi.

İttihatçılar, oynadıkları rolü kendi çıkarlarına en uygun biçimde şekillendirmeye çalıştılar. Mısır'ı yeniden ele geçirmekten bahsettiler. Mısır, 1882'den beri İngiltere'nin işgali altında olan ama Osmanlıların, üzerindeki haklarından hiçbir zaman vazgeçmediği bir eski Osmanlı vilayeti idi. Mısır hıdivlerinin görevlendirildiği fermanlarda bu haklar sürekli olarak ayrıntılı bir şekilde sıralanırdı.⁶ Mısır hıdiv hanedanından olan Said Halim Paşa'nın sadrazamlık makamına getirilmesi, bu hak iddiasını güçlendirme amacı da taşıyordu. Kardeşi Abbas Halim Paşa'nın savaş kabinesine nafia nazırı olarak alınması da, Osmanlıların genel olarak Araplarla olduğu kadar Mısır'la da bağlantılarını pekiştirmeye yönelik bir hamleydi.⁷

Kasım ayının başlarında Osmanlıların savaşı, Asya ve Afrika'da İslam dünyasına zulmeden Hristiyan güçlere –İngiltere, Fransa ve Rusya'ya– karşı bir cihat mahiyeti kazandı. Cihat çağrısı çeşitli aşamalarla dünyaya duyuruldu. İlk, padişah-halifenin düşmanlarına karşı savaşmanın bütün Müslümanlar için farz olduğunu bildiren, 7 Kasım 1914 tarihli şeyhülislam fetvası geldi. Ardından 11 Kasım'da padişah iradesiyle İtilaf Devletleri'ne resmen savaş ilan edildi, ilgili metinde Karadeniz'de yaşanan olaya ilişkin Babıâli'nin versiyonu bir kez daha kamuoyuna açıklandı.⁸ 14 Kasım Cumartesi günü, İstanbul'da Fatih Camii'nde fetvanın okunması için 80.000 kişilik dev bir kalabalık toplanması, iyi yürütülen bir propaganda faaliyetinin doruk noktası oldu.

Fatih Camii önündeki gösteri, İTC ve onunla bağlantılı Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Donanma Cemiyeti gibi örgütler tarafından düzenlenmişti. Bir halk gösterisi izlenimi yaratmak için bir dizi esnaf teşkilatı da toplantıya katılmıştı. Toplantıya dinsel bir mahiyet kazandırmak amacıyla, Fatih Camii'nde kılınan öğle namazından sonra gösteri başlamış ve dualar okunmuştu. Ardından, reform yanlısı bir İslamcı mebus olup, daha sonra Mustafa Kemal'e cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması konularında danışmanlık

6 *Sabah*, 5 Kasım 1914.

7 *Tanin*, 9 Kasım 1914. Bu tayin, Süleyman el-Bustani'nin istifasıyla kabinede doğan Arap nazır eksikliğini giderme amacı da taşıyordu.

8 *Tanin*, 12 Kasım 1914; M. Larcher, *La Guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, 1926, 45-47.

yapan Mehmed Seyyid Bey, dini ve vatansever bir konuşma yaptı. Nihayet Meşihat Dairesi'nden bir yetkili, cihadın farzları hakkında bir söylev verdi. Gösteri böylece sona erdi ve kalabalık Harbiye Nezareti'ne, Babîâli'ye ve Almanya ile Avusturya elçiliklerine doğru yürüyüşe geçti, İttihatçı liderlerin konuşmalarını dinledi.⁹

Bu aşamada öne çıkarılan ideolojinin, kimi zaman iddia edildiği gibi Türk milliyetçiliği değil, İslamcılık olduğunu belirtmek yerinde olur. O sırada bazı İttihatçılar arasında artan bir milliyetçilik bilinci vardı; *Türk Yurdu* dergisinde, Yusuf Akçura (kendisi İttihatçı değildi) gibi kişiler etrafında toplanan grupta bu tavır görülüyordu.¹⁰ Bu grup, fikirlerini ne kadar açık bir şekilde ortaya koysa da, henüz yönetimin ideolojisine ağırlığını koymamıştı. Bunun nedeni ancak kısmen pragmatikti, daha ziyade halk kitlelerinin yanı sıra yönetici elitin de zihniyet dünyasıyla ilgiliydi. İmparatorluk ahalisinin çoğunluğu, farklı etnik gruplara mensup Müslümanlardı, ulusal dayanışmadan çok, dine dayanarak harekete geçirilmeleri muhtemeldi. Saltanat ve hilafeti temsil eden Osmanlı hanedanının karizması da bu din vurgusunu kolaylaştırıyordu. Dahası İslam dayanışması çağrısının, yalnız Arap vilayetlerinde ve Kuzey Afrika'da değil, Almanların ve İttihatçıların düşmana karşı isyanlar çıkarmayı umduğu İran, Afganistan ve Hindistan'da da etkili olması bekleniyordu.

Bir grup ihtilalci Hindistan milliyetçisi, bu amaçla Berlin'den İstanbul'a getirilmişti. Eylül 1914'te Osmanlı payitahtına gelmişler ve liderlerinden biri, Har Dayal, İtilaf Devletleri'ne karşı mücadele ideolojisi olarak "İttihad-ı İslam"ı (pan-İslamizm'i) terk edip milliyetçiliği benimsemesi konusunda Enver Paşa'yı ikna etmeye çalışmıştı. Har Dayal'ın fikri, Osmanlı İmparatorluğu içinde de ulusal hareketleri doğurabileceği için tehlikeliydi. Bundan dolayı Enver

9 *Tanin*, 14 ve 15 Kasım 1914. O sırada görev başında bulunan şeyhülislamın, eski şeyhülislamların ve önde gelen din âlimlerinin imzalarını taşıyan bir başka "beyanname-i cihat" 26 Kasım'da basında yayınlandı; bkz. *Tanin*. Bu beyannamede, padişah için "emirü'l-müminin" unvanı kullanılıyordu. İslam'ın ilk ve klasik dönemlerinde kullanılan bu unvana, modern dönemlerde pek rastlanmazdı.

10 *Türk Yurdu*, Türkçülük akımını savunan bir dergiydi. Dergi yayın hayatına 1911'de başlamıştı ve Kazan'dan Osmanlı topraklarına gelmiş olan Yusuf Akçura derginin editörüyü.

Paşa ve Almanlar Har Dayal'ın fikrini benimsemediler; kendisi de kısa süre sonra Berlin'e döndü.¹¹

İslamcılık, en azından Haziran 1916 Arap isyanına kadar başat propaganda tarzı olarak kaldı. Haziran 1917'de Sadrazam Said Halim Paşa'nın görevinden istifası, belki de İslamcılıktan Osmanlıcılığa nihai geçişi simgeliyordu. İttihatçılar, "İslam birliği" girişimlerine büyük ümitler bağlamıştı, propagandalarının Mısır gibi yerlerde isyanlar çıkaracağını bekliyorlardı. Gelgelelim, Enver Paşa'nın Hindistan'a seslenişi, İslamcı bir gazetede yayınlanmasına rağmen, yalnız Müslümanlara değil, Hindular ve Sihler dahil bütün Hindistanlılara yönelikti. Burada Har Dayal gibi kişilerin etkisi kendisini belli eder:

İçinde yaşadığımız zaman, Hindistan'da *Ghadar*'ın [isyanın] başladığının ilan edileceği, İngilizlerin depolarının basılacağı, silahlarının yağmalanacağı ve bu silahlarla onların öldürüleceği bir zamandır. Hindistanlıların nüfusu 23 crore [320 milyon], İngilizlerin sayısı sadece 2 lakh [200.000]; onları öldürmek şart; orduları yok. Süveyş Kanalı yakında Osmanlılar tarafından kapatılacak, ama can vererek ülkesini ve kendi toprağını kurtaran kişi sonsuza dek yaşayacak. Hindular ve Müslümanlar, ikiniz de aynı ordunun erisiniz, siz kardeşsiniz, bu alçak, aşağılık İngilizler sizin düşmanınızdır; cihat ilan ederek gazi olun, kardeşlerinize birleşerek İngilizleri katledip Hindistan'ı kurtarın.¹²

Bütün bu propaganda faaliyetleri, Kafkasya'da Ruslara ve Mısır'da İngilizlere karşı genelkurmayın düzenleyeceği harekâtlara hazırlık niteliğindedir. Aralık 1914'te ve Şubat 1915'te başlayan söz konusu harekâtlar başarısızlığa uğradı. Önce Ruslara karşı Sarıkamış hezimetini yaşandı, birinci derece bir askeri felaketti bu; bir he-

11 İstanbul'daki Hint milliyetçi ihtilalcileri hakkında bkz. Feroz Ahmad, "1914-1915 Yıllarında İstanbul'da Hint Milliyetçi Devrimcileri", *Yapıt*, no. 6, Ağustos-Eylül 1984, 5-15; Hew Strachan, *The First World War*, c. 1: *To Arms*, Oxford ve New York, 2001, 694 ff; Peter Hopkirk, *Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire*, Londra, 2006. Ayrıca bkz. "1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War"da "Dayal, Har" ve "Hindustan (newspaper)" maddeleri.

12 *Cihan-ı İslam*, 20 Kasım 1914, aktaran Hindistan Yönetimi, Yıkıcı Faaliyetler Komitesi Raporu, Kalküta, 1918, 169.

saplamaya göre, 90.000 kişilik ordudan geriye sadece 12.400 asker kalmıştı.¹³ Taarruzu bizzat idare eden Enver Paşa, komutayı Hafız Hakkı Paşa'ya devrederek İstanbul'a dönmüş, İstanbul'da 29 Ocak 1915'te Cuma selamlığına katılarak halkın önüne çıkmıştı.¹⁴

Ocak 1915'e gelindiğinde durum, İttihatçıların ayrı bir barış yapmayı düşünmesine yol açacak kadar ciddiydi. Daha İtilaf donanması Çanakkale'deki tabyaları bombalamaya başlamadan önce, Babiâli İngiltere'yi barış için yoklamaya karar vermişti. Yunanistan'daki İngilizlerle temas kurmak üzere İTC'ye yakın Yahudi aracılıları kullandılar. Tekliflerini götürmesi için Nesim Taranto'nun oğlu Leon Taranto'yu Selanik'e gönderdiler. Leon Taranto, savaş sırasında Yunanistan'da ikamet eden, İzmir'de geniş çaplı ticari girişimleri bulunan, tanınmış İngiliz işadamı Edwin Whittall'la buluştu. Whittall aracılığıyla Taranto İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan bir görevliyle görüştü. Bu görevli, kendisine Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında ayrı bir barış yapılmasına yönelik önerilerini ilettili. Önerilere göre Osmanlı İmparatorluğu İtilaf Devletleri'ne Boğazlar'ı savaş boyunca açacak, bunun karşılığında imparatorluğun toprak bütünlüğü güvence altına alınacaktı.

Leon Taranto bu önerileri İstanbul'a getirdi ve Hariciye Nezareti ile Hahambaşı Hayim Nahum Efendi için hukuk müşavirliği yapan İzak Taranto aracılığıyla Talat Bey'e ilettili. Talat Bey önerileri Said Halim Paşa ve Enver Paşa'ya götürdü; onlar da meseleyi incelemesi için önerileri kabineye sunmaya karar verdiler. Altı hafta sonra Dedeagaç'ta İngilizlerle yeniden temasa geçildi, bu kez İzak Taranto ve Hariciye Nezareti'nden Hamid Bey Osmanlı yönetiminin görevlendirdiği kişilerdi. Bu defa İngilizler, Boğazlar'ın açılmasının yanı sıra İstanbul'un işgalini de talep etti.

13 Hans Kannengiesser, *The Campaign in Gallipoli*, Londra, 1927, 53; Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, Annapolis, 1927, 37-40; Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Hatıraları*, 1934, 14.

14 *Tanin*, 30 Ocak 1915. Savaş dönemi basınında Kafkaslar'da bir askeri facia yaşandığı yansıtılmamış, askeri hezimet iddialarının sadece düşman propagandası olduğu söylenmişti. Bkz. *Tanin*, 24 Ocak 1915. Aslında Enver Paşa'nın komutasındaki ordunun yenilgiye uğradığı 4 Ocak 1915 günü, *Tanin* gazetesi büyük bir zaferden bahsediyordu. Bkz. "Büyük Zafer". Tabii ki şu ya da bu ölçüde benzer şeyler, savaşta katılan ve basının ağır bir sansür altında olduğu bütün ülkelerde yaşanıyordu.

İki temsilci İstanbul'a dönünce Çanakkale'ye İngiliz-Fransız birleşik kuvvetlerinin taarruzunu öğrendiler ve ayrı barış girişimi de böylece sona ermiş oldu. İttihatçıların bahsi geçen ağır şartları kabul etmesi zaten söz konusu olamazdı. Ama daha şartları değerlendirip karşılık verme fırsatı bulamadan, İngiliz ve Fransız müttefik donanması Çanakkale'de tabyaları bombalamaya başlamıştı.¹⁵

İlk büyük bombardıman 19 Şubat 1915'te başladı ve İtilaf askerlerinden küçük gruplar, dış tabyalarda terk edilen Osmanlı topraklarını havaya uçurmak amacıyla yarımada çıkarmaya başladı. Osmanlılar dikenli teller çekerek ve siperler kazarak buna karşılık verdi. 25 Şubat'ta batıda Seddülbahir, doğuda Kumkale tabyası susturulmuş ve terk edilmişti. Osmanlılar yine daha fazla dikenli tel çekerek, yeni siperler kazarak ve daha fazla mayın döşeyerek karşılık verdi.¹⁶

Cavid Bey, Çanakkale'de bombardımanın "İstanbul'da pek büyük bir telaş ve heyecan" yarattığını ve "Anadolu'ya geçmek için istihzarat [hazırlıklar]" yapıldığını kaydeder. İki gün sonra padişahın huzuruna çıkmıştı, "Çanakkale bombardımanı ve bilhassa İstanbul'dan azimet [gitme] ihtimali padişahı pek endişe-nâk etmiş"ti [endişelendirmişti]. Öte yandan Cavid Bey, bazı İttihatçıların vaziyetin ağırlığını idrak edememesini garip diye niteliyordu. "İstanbul'dan çıkıldıktan sonra girilemeyeceğini takdir edemiyorlar."¹⁷

-
- 15 Abraham Galante, *Vakit*, 21 Mart 1923; *Turcs et Juifs*, İstanbul, 1932, 45-47; *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, 1947, 47-49; W. W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*, Londra, 1957, 104; Esther Benbassa, *Un grand rabbin sépharade en politique, 1892-1923*, Paris, 1990, 40; Stephen Pope ve Elizabeth-Anne Wheel, *Macmillan Dictionary of the First World War*, Basinstoke ve Oxford, 1995, "Gallipoli Gront and Gallipoli Landings", 181-186. Cavid Bey, bu girişimlerden 19 Mart 1915'te Berlin'de görüştüğü Halil Bey [Menteşe] sayesinde haberdar olur. Daha sonra, 25 Mart'ta Talat Bey'den bir telgraf alır, telgrafta şunlar yazılıdır: "Whitall da Atina'dan Dedeâğaç'a geçmiş ise de, İngilizler 5 Mart [18 Mart] bombardımanına karar verince, kendisine başka yolda talimat ita etmişler [vermişler]. Ve o da mahcuben avdet etmiş [dönmüş]. Çanakkale'nin beynelmilel hale ifrağı [getirilmesi] gibi teklif-i garip serdederek [garip bir teklifte bulunarak]!" Bkz. Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 24 Aralık 1944.
- 16 Llewellyn Woodward, *Great Britain and the War of 1914-1918*, Boston, 1970, 72-73; Lord Carver, *The National Army Museum Book of the Turkish Front 1914-18*, Londra, 2004, 17.
- 17 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 19 Kasım 1944.

ABD büyükelçisinin yazdıklarına bakılırsa, başkentteki diplomatlar camiası şehrin birkaç hafta içinde düşeceğini bekliyordu. Çok uzaklarda, Chicago piyasasında bile buğday fiyatları, Rus hububatının Boğazlar'dan tekrar geçeceği beklentisiyle düşmüştü.¹⁸ Bu arada Osmanlılar başkentlerini savunmak ve tahkim etmek için hazırlık yapıyordu. 1 Mart'ta padişahın iradesiyle meclis toplantılarına ara verildi. Şehri ve yaklaşma noktalarını tahkim etmek için tedbirler alındı, Boğaz'daki Adalar'a toprak yerleştirildi. Yabancı bankalar –Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Tütün Rejisi– altınlarını İtilaf Devletleri'nin eline geçmemesi için Edirne'ye, Eskişehir'e ve Konya'ya göndermek zorunda bırakıldı. Kitlelerde dini hassasiyeti artırmak amacıyla şehrin ismi Konstantiniye'den Darü'l-Hilafetü'l-İlîye'ye ("Yüce Hilafet Yeri") çevrildi. Bu değişikliğin dinsel önemi ve sembolizmi herkes için açıktı.¹⁹

Berlin'de, Çanakkale'nin bombalanmaya başlamasının ertesi günü, Donanma Kabinesi Başkanı Alexander von Müller "Osmanlı Büyükelçisi Muhtar Paşa'yla ilginç bir konuşma yaptı. Paşaya göre Rusların Boğazlar'dan geçmesine er ya da geç izin vermek zorunluydu – yani bir Rus-Osmanlı-Alman ittifakı öngörüyordu!"²⁰ Barışa yönelik bu yoklamada inisiyatif, Babıâli'den değil büyükelçiden gelmişti çünkü İttihatçılar da, Almanlar da İstanbul'un düşmesinin, savaşın sonu anlamına geldiğini düşünmüyordu. Her iki kesim de mücadeleyi sürdürmeye kararlıydı: Almanlar, Berlin'deki karargâhlarıyla bağlantılarını koruyabilecekleri Trakya'dan, İttihatçılar ise Anadolu'dan savaşı sürdürmeyi planlıyordu – böyle bir durumda imparatorluğun ağırlık merkezi doğuya kayacaktı.

18 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story: Secrets of the Bosphorus*, New York, 1918, 184 ff; Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy*, 92.

19 Tanin, 23 Şubat 1915; Morgenthau'dan ABD Dışişleri Bakanı'na, 3 Mayıs 1915, FRUS 1915, Supplement, 963; Lewis Einstein, *A Diplomat Looks Back*, New Haven ve Londra, 1968, 128 vd.; Ziya Şakir Soku, "İttihat Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü?" *Son Posta*, 5-6 Ekim 1934. Konstantiniye isminin değişmesi konusunda bkz. *The Near East*, 19 Şubat 1915, 440. Rus Çarlığı'nın da savaş sırasında başkentinin ismini fazla Almanca görünen St. Petersburg'dan Rusça Petrograd'a çevirdiğini kaydetmemiz yerinde olur.

20 Walter Görlitz, *The Kaiser and His Court: The Diaries, Note Books and Letters of Admiral Georg Alexander von Müller Chief of the Naval Cabinet, 1914-1918*, New York, 1964, 67.

Çanakkale'deki tabyaların bombalanması başkentte kritik bir hava yarattı. Büyükelçi Morgenthau 28 Şubat'ta Washington'a gönderdiği telgrafta şunları söylüyordu: "Şehir... İtilaf donanmasının olası saldırısına direnmek amacıyla alelacele tahkim ediliyor. Hem Osmanlıların hem de Almanların Çanakkale ve Karadeniz'deki durumu çok ciddi gördüğü anlaşılıyor."²¹

Çanakkale Boğazı'nda bombalanan ilk tabyalar, yarımadanın Avrupa yakasının ucundaki Seddülbahir ve Anadolu yakasındaki Kumkale idi. Bu tabyalar, açık denize bakıyordu ve donanmanın ağır toplarının ateşine maruz kalıyordu; oysa İtilaf donanması, Osmanlıların kullandığı daha eski topların menzili dışındaydı. Osmanlılar ve Almanlar kısa süre sonra dış tabyaları terk ettiler ve İngiliz deniz piyadeleri de bu tabyaların tahribini tamamlamak üzere kıyıya çıktı. Ama İtilaf gemileri Çanakkale Boğazı'nın içine girip Kilitbahir ve Çanakkale'ye doğru ilerlemeye başlayınca, işin rengi değişti. Artık sahil bataryalarının menziline girmişlerdi, ayrıca karaya bağlı ve akıntıyla yüzer mayınlarla karşılaştılar.²²

İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale Boğazı'nı geçmesi ihtimali o kadar yüksekti ki, Ruslardan Sivastopol'daki Karadeniz filolarını harekete geçirip, İstanbul Boğazı'nın Karadeniz girişine zamanında getirmek için hazırlanmaları istenmişti. Grandük Nikola ise verdiği karşılıktaki, İtilaf Devletleri Marmara Denizi'ne girer girmez Rusya'nın Karadeniz donanmasıyla ve 47.000 kişiyi aşkın bir orduyla İstanbul'a saldıracağını, ama bundan önce harekete geçmeyeceğini bildirdi.²³ 25 Şubat'ta Rusya'nın Paris Büyükelçisi Aleksandr İzvolski, Jön Türk yönetiminin eski mali müşavirlerinden ve Ermeni sarraflardan Gülbenkian'ın, İtilaf Devletleri yanlısı bir darbeyi kışkırtmak üzere İstanbul'a gönderildiği söylentilerini duymuştu.²⁴

21 FRUS 1915, Supplement, 961; "Çanakkale'nin Bombardımanı", *Tanin*, 27 Şubat; "Boğaz Bombardımanının Dersleri", *Tanin*, 28 Şubat 1915; Arthur Ruhl, *Antwerp to Gallipoli: A Year of War on Many Fronts – and Behind Them*, New York, 1916, 198 vd.

22 Dan van der Vat, *The Ship That Changed the World: The Escape of the Goeben to the Dardanelles in 1914*, Bethesda, Maryland, 1986, 210.

23 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, c. 3, *The Challenge of War, 1914-1916*, Boston, 1971, 314.

24 İzvolski'den Sazonov'a, aktaran Harry Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York, 1966, 126.

Bu arada, İttihatçılar yönetim merkezini Anadolu'ya taşımayı planlarken, *Tanin* gazetesi, olası bir taşınmayı ve bir “doğu politikası”nın benimsenmesini meşrulaştırmak istercesine, Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Afganistan arasında, (8 Temmuz 1937’de kurulacak Sadabat Paketi’ni hatırlatan) bir Üçlü Doğu İttifakı kurulmasını öneriyordu. Hatta gazete, daha barış yapılmadan bu ittifakın kurulmasını tavsiye ediyordu. Ayrıca *Tanin*’in bu ittifakı dinsel değil seküler gerekçelerle savunması da dikkat çekiciydi:

Şu anda bu ittifaka dini bir unsur katmak aklımızda yok. Menfaat birliği [yani emperyalist İngiltere ve Rusya’nın saldırısına direnme] milletler arasında en tabii bağıdır. (...) Teklif ettiğimiz ittifakın dini bir ittifak değil, müşterek menfaatlerimizi korumaya ve hayatımızı kurtarmaya yönelik siyasi bir ittifak olduğunu tekrar ederiz. Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Afganistan arasındaki bağ sadece dini olsaydı, fevkalade zamanların zorluklarına karşı dayanması bir tarafa, sağlam bir zemin üzerine de inşa edilmiş olmazdı. İşin hakikati şudur ki, bu üç milleti birbirine bağlayan o kadar çok bağ var ki, böyle bir ittifakın niçin uzun zaman önce tesis edilmediği hayret edilecek bir noktadır.²⁵

Mart ayında durum daha da ümitsiz hale geldi ama 18 Mart’ta Çanakkale Boğazı’nın girişinde Fransızların *Bouvet* zırhlısı ile İtilaf Devletleri’ne ait dört savaş gemisi batırılınca, ümitsizlik biraz hafifledi. Aslında Çanakkale Boğazı’na yapılan bombardıman, Yunanistan ve Bulgaristan’ın Üçlü İtilaf safında savaşa girmesini sağlama amacı taşıyan siyasi bir hareketti. Hatta Churchill, “Rum ve Ermeni azınlıkların isyan etmesi ve Jön Türklere karşı Müslümanlardan bir hareket çıkması” umudu taşıyordu.²⁶ İttihatçılar, Atina ile Sofya arasında Makedonya ihtilafları yüzünden bir uzlaşma olmayacağına güveniyordu. Yine de Halil Bey’i [Menteşe] Sofya’ya gönderip vaatlerde bulunarak Bulgaristan’ın tarafsız kalmasını sağlamaya çalıştılar.²⁷ Osmanlılar, İtilaf Devletleri’ni yine ayrı bir

25 *Tanin*, Mart 1915, aktaran *The Orient*, V/10, 10 Mart 1915, 68.

26 Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy*, 83.

27 “Bulgarlar, Rusya, İngiltere”, *Tanin*, 29 Mart 1915; Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 23 Aralık 1944.

barış için yokladı ama olumlu bir cevap alamadı. İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere, İstanbul'da birtakım faaliyetlerle İttihatçı yönetimin devrilebileceğine inanıyordu. Nitekim 1915 ilkbaharında böyle bir girişimde bulundular yahut en azından Türkçe kaynaklar bu tür bir girişime işaret ediyor.

İngilizler, eğer fırsat doğarsa, hükümeti devirmek için Hürriyet ve İtilafçı muhaliflerinden yararlanmayı umuyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelenleri, Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikasta kurban gitmesi, ardından yönetimin devrilmemesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaçmak zorunda kalmıştı.²⁸ Prens Sabahattin ve Mehmed Şerif Paşa gibi bazı muhalifler Paris'e gitmiş, Kâmil Paşa ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelenlerinden Miralay Sadık Bey Kahire'de İngilizlerin korumasına sığınmıştı. Temmuz 1914 gibi erken bir tarihteki bir İngiliz raporuna göre "[Mısır'daki] Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin lideri Miralay Sadık gizlice Mısır'dan ayrılıp Şerif Paşa'yla gizli bir toplantıya katılmak üzere Paris'e gitmişti. Paris yolundayken Atina'ya uğradığı, Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında bir savaş çıkması halinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni devirmek amacıyla Yunan hükümetiyle bir tertip yapma peşinde olduğu söyleniyor."²⁹

Bir Yunan-Osmanlı savaşı çıkmadı, Hürriyet ve İtilafçılar da planlarını hayata geçiremediler. Ama İstanbul savaşa girer girmez, Avrupa'daki Hürriyet ve İtilafçılar harekete geçti. Prens Sabahattin ve Şerif Paşa, İtilaf Devletleri'ne karşı savaşa girilmesinin aleyhindeydi. Prens Sabahattin, Sultan Reşad'a İttihatçıları şiddetle eleştiren bir mektup gönderdi. Hürriyet ve İtilafçılar "Almanya'nın işbirlikçisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni devirmek için" İtilaf Devletleri'ne açıkça başvurdular, İttihatçıları iktidarı gasp eden kişiler olarak nitelediler.³⁰

Sarıkamış faciasının ardından ve Çanakkale Muharebelerinin başlamasından önce Osmanlı hükümetini devirmeye yönelik bir girişim yapılmış olabilir. *New York Times*'in (18 ve 23 Ocak 1915)

28 Hürriyet ve İtilaf'ın 1914'ten önceki siyaseti ve Mahmud Şevket Paşa suikastı için bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Oxford, 1969, çeş. yer.

29 Mr. Cheetham'den Grey'e, no. 126, Ramle, 6 Temmuz 1914, FO 371/2136/31593.

30 *New York Times*, 5 ve 8 Kasım 1914 (mektuplar) ve Albert Fua ve Refik Nevzat, *La Trahison du gouvernement turc*, Paris, 1914, 3; Ziya Şakir Soku, *Son Posta*, 21 Eylül 1934.

bildirdiğine göre, Sarıkamış'tan sonra orduda huzursuzluk vardı, bir isyan yaşandı ve Enver Paşa birtakım subayları idam ettirdi. Gazete, pek çok subayın da divan-ı harbe gönderildiği haberini veriyordu (16 Şubat 1915). Yine 27 Şubat tarihli *New York Times*, Talat Bey'e bir suikast düzenlendiğini yazıyordu. Savaş dönemi İstanbulu'nda sansür altındaki basında böyle bir olaya ilişkin hiçbir ima bulunmuyordu. *Tanin* gazetesi, ancak Mayıs ayında Hürriyet ve İtilafçıların komplosu hakkında bir dizi yazı yayınladı, böylece *New York Times*'in haberlerinde geçen olaylara benzer bir şeylerin gerçekten yaşandığı yolunda bir fikir edinebiliyoruz. Ama *Tanin* gazetesinde yazılanlar son derece müphem değinmelerden ibarettir, dolayısıyla olayları kesin olarak tespit etmemiz mümkün değil.

Tanin'de yayınlanan söz konusu yazıların ilki, "Siyasi Bir Komedi" başlığını taşıyor ve komplonun köklerinin 1913 yılına uzandığı iddia ediliyordu. Yazıya göre, bir felaketle son bulan ilk hareket Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesiydi. Komploculardan Miralay Sadık Bey gibi bazıları Kahire'ye kaçmış, Gümülcineli İsmail Bey gibi bazıları da İngiltere Büyükelçiliği'nde saklanmıştı. Gümülcineli İsmail Bey, daha sonra elçiliğin baş tercümanı Gerald Fitzmaurice tarafından bir Fransız vapuruyla Fransa'ya kaçırılmıştı. Ardından, Miralay Sadık Bey'in, Atina, Kahire, Odesa, Kösence ve Selanik gibi şehirlerde şubeleri bulunan bir Vatandaşlar Cemiyeti kurduğu söyleniyordu. Balkan Savaşları sırasında esir düşen subaylara, bu cemiyetin mensupları tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na döndükleri zaman İTC'ye karşı çalışmaları için rüşvet verilmişti. Hürriyet ve İtilaf saflarına geçen bu subaylardan bazıları, Edirne'nin 1913'te geri alınmasının ardından yeniden İttihatçı saflara katılmış, muhalefetin tertiplerini kınayarak ikili ajan haline gelmişti. *Tanin*'de Midhat Efendi diye anılan bir subayın söz konusu kişilerden biri olduğu anlaşıyor.

Tanin'e göre, Kahire'de Miralay Sadık, "amaçlarına erişmek için ihtilalci metotlara başvurmaya karar vermiş olan" Ermeni Hınçak Partisi'nin Merkez Komitesi başkanı Sabah-Gülyan'la temas kurmuştu. Sabah-Gülyan, karışıklık çıkarmak maksadıyla şehrin çeşitli yerlerine şiddet eylemlerinde bulunacak fedailer gönderme sözü

vermişti. Bu arada, Miralay Sadık'ın örgütü, Babiâli, Harbiye Nezareti ve polis karakolları gibi devlet binalarını kuşatacak, İttihatçı liderlere suikastlar düzenleyecek ve yeni bir hükümet kuracaktı. Sabah-Gülyan'a ödül olarak, yeni kabinede maliye nazırlığı verilecekti.

Bu planın işletilmesi için büyük miktarda paraya ihtiyaç duyulduğundan, Sadık Bey Lord Kitchener'a başvurdu. Kitchener, kendisinin sağlamaya hazır olduğu 20.000 lira karşılığında Talat Bey'in öldürülmesini istiyordu. Komplocular daha sonra dikkatlerini İstanbul'a yönelttiler. İstanbul'da Midhat Bey diye birinden, bir ihtilalci komitesi kurması istendi. Kahire'den, Faramaz diye bir kişinin liderliğinde dört Hınçak fedaisi İstanbul'a yollandı. Bu arada Şerif Paşa Atina'ya gelmişti, planın başarılı olacağından o kadar emindi ki, "sadrazam üniformasını diktirmişti".

Tanin'de anlatılanlar kasti olarak kafa karıştırıcı nitelikte kaleme alınmıştır. Amaç, okura, komplonun savaş öncesinde hazırlandığını ve Hürriyet ve İtilafçı komplocuların vatansever de, dindar da olmadıklarını göstermekti. Gazeteye göre onlar sadece şahsi hırs ve intikam arzusuyla hareket ediyordu. Dahası, kendilerini yabancı devletlere satacak ve onların aleti olacak kadar "ahlak düşkünü" kimselerdi.³¹

31 Bu komployla ilgili yazı dizisi 9 ile 22 Mayıs 1915 tarihleri arasında yayınlanmıştır. İlk yazısının başlığı "Siyasi Bir Komedyâ" olan dizide şu yazılar çıkmıştı: "Dolandırıcılığıyla Karışık Bir Cemiyet-i Hafiye" (10-11 Mayıs); "Lord Kitchener'in Yirmi Bin Lirası" (12-13 Mayıs); "Hayali Bir İhtilal Cemiyeti" (14 Mayıs); "İstanbul ile Paris Arasında Muhaberat" (15-16 Mayıs); "Vatandaşlar Cemiyeti Tevsi Ediyor" (17-18 Mayıs); "Derecesiz Bir Ahlak Düşkünlüğü" (19-20 Mayıs); son kısımda Venizelos'un komplodaki rolü ele alınmıştı, "Nöbet Hücum Şerif'in" (21-22 Mayıs).

Ziya Şakir de, *Tanin*'de yayınlanan yazılara dayanarak bu komployu anlatır; bkz. *Son Posta*, 9, 10, 12 Kasım 1934. Şaşırtıcı bir şekilde Cavid Bey günlüğünde bu meseleden bahsetmez. Ama Lewis Einstein bahseder: *Inside Constantinople: A Diplomat's Diary during the Dardanelles Expedition, April-September 1915*, 32.

Şu nokta da kayda değer: 6 Nisan 1915 tarihli *Moniteur Oriental*'de yer alan bir haberde, 1908 sonrasında İttihatçı aleyhtarları entrikalara karışan ve 1913'te *persona non grata* ilan edilen, İngiltere Büyükelçiliği baş tercümanı Fitzmaurice'in Sofya'ya geldiği bildirilir. Fitzmaurice'in rolü hakkında bkz. Ahmad, *Young Turks*, çeş. yer. ve G. R. Berridge'in yazdığı Fitzmaurice biyografisi, *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey*, Leiden, 2007.

Miralay Sadık Bey'in, Eylül 1913'te çara bir telgraf çektiği, müdahale edip İttihatçıları devirmesini istediği söylenir. Bu telgraf *Le Temps*'da ve *Tanin*'de (16 Eylül 1913) yayınlanmıştır, Hüseyin Cahit Yalçın, *Halkçı*'daki (Aralık 1954) hatıralarında da söz konusu telgrafa yer vermiştir.

İttihatçılar, çeşitli cephelerde savaşı sürdürmelerinin yanı sıra ülke içinde bir darbeyle devrilme ihtimaliyle de mücadele etmek zorunda kalmıştı. Eğer Osmanlı orduları yenilgiye uğrarsa, bu darbe ihtimali güçlenecekti; sürgündeki muhalifler, İtilaf Devletleri Çanakkale’yi geçerse bir askeri isyan çıkacağını öngörüyordu. İngilizler de böyle bir sonucun yaşanacağından aynı ölçüde emindiler; İngiliz donanması Marmara Denizi’nde görününce, İstanbul’da ihtilal çıkacağı umudunu destekleyen istihbarat raporları hazırlanıyordu.³²

18 Mart’ta altı İtilaf gemisinin batırılması üzerine, Çanakkale’yi geçmek için sadece deniz harekâtı yürütme stratejisi terk edildi. Böyle bir başarısızlığın ardından Çanakkale’ye taarruzu sona erdirmek, İtilaf Devletleri açısından büyük bir itibar kaybı demekti. Dolayısıyla İngiltere ve Fransa İstanbul’u ele geçirme hedefiyle, Çanakkale’de çıkarma harekâtına girişti. İngiliz-Fransız ortak çıkarması 25 Nisan’da başladı ve İtilaf kuvvetleri sadece iki kıyıbaşı tutabildi: Helles Burnu’nda (İlyas Baba Burnu) ve Ege Denizi kıyısındaki Arıburnu’nda (Anzak Koyu). Lord Kitchener çıkarmanın, sahile çıkan ANZAK askerleri için “Marmara’da bir gezi” olacağına inanıyordu.³³ Gelgelelim Osmanlılar, Filistin ve Kafkasya cephelerinden kuvvet kaydırarak savunmalarını güçlendirmişti ve işgalcilerin beklediğinden daha büyük bir azimle çarpıştılar. Çarpışmalar Mayıs ayında da sürdü ve 5 Mayıs gününe gelindiğinde Gelibolu Yarımadası’nda mücadele hâlâ kesin bir sonuca varmamıştı.

Başka cephelerden gelen haberler cesaret kırıcıydı. Nisan ayının ilk haftasında Osmanlılar Kars ve Batum civarından çıkarıldı. Van’da 13 Nisan’da Ermeni isyanı başladı. Daşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) öncülüğündeki Ermeni ahalinin Rus ordusuyla işbirliği yaptığı söyleniyordu. Dixon-Johnson, silahlı Erme-

32 Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, 106-111; Alan Bodger, “Russia and the End of the Ottoman Empire”, Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984, 99.

33 Gilbert, *The First World War: A Complete History*, 146-153. Yazar bu kitabında bu konuya bir bölümün tamamını ayırır. Churchill üzerine kitabında ise 12. Bölüm de aynı konuya ayrılmıştır: Gilbert, *Winston S. Churchill*, c. 3, *The Challenge of War, 1914-1916*, Boston, 1971.

ni gönüllülerin Mart 1915 gibi erken bir tarihte bölgede faaliyet gösterdiğini yazmıştır ve “Ermenistan’ın Dostları”, “sözde provoke edilmemiş katliamlardan” önce onları giydirmek ve donatmak için fon sağlama başvuruları yapıyordu. Dahası Çarlık Rusyası da Ermenileri silahlandırıyor ve isyan çıkarmalarına yardım ediyordu. Sarıkamış’tan sonra Rus zaferinin kesin olduğuna inanan Van Ermenileri, kendi ayaklanmalarını başlatma zamanının geldiğini düşündüler ve şehri ele geçirmeyi başardılar. *The Times*’in bildirdiğine göre “düşmanlarından kanla intikam aldılar”. Daha sonra Haziran ayında Daşnaksutyun Van’ı Rus ordusuna teslim etti. O sırada Anadolu’da ikamet eden misyoner James L. Burton gelişmeleri şöyle anlatıyordu: “Beş hafta boyunca Ermeniler, Türklere ve başıbozuk Kürtlere karşı mevzilerini korudular. (...) Beşinci haftanın sonunda Ruslar şehri ele geçirdi.”³⁴

Bu sırada Anadolu’da Rusların ilerleyişi devam ediyordu. Mayıs 1915’te Rus kuvvetleri Doğu Anadolu’nun içlerine nüfuz etti, Tutak, Malazgirt ve Van’ı ele geçirdiler ve büyük bir bahar taarruzu için hazırlıklara başladılar. İngilizler de Irak’ta ilerleyişlerini sürdürüyordu, 3 Haziran’da Kutülamare’yi işgal ettiler. Öte yandan Osmanlılar Kanal Seferi’yle Mısır cephesinde herhangi bir etki yaratamamıştı.³⁵

Daha da kötüsü, İtalya İtilaf Devletleri saflarına katılacak gibi görünüyordu. İTC, İtalya’da siyasi bağlantıları bulunan, İstanbul mebusu Yahudi Emanuel Karasu’yu ve Cemiyet’in umumi kâtibi Mithat Şükrü’yü [Bleda] Nisan ayında Roma’ya göndermeye karar verdi, İtalyanların tarafsız konumlarını sürdürmelerini sağlamak gibi tatlı bir umut taşıyorlardı. Yine boş hazineye borç para bulmak için gittiği Avrupa’da uzunca bir süre kaldıktan sonra 10 Mayıs’ta İstanbul’a dönen Cavid Bey, şehrin atmosferini gergin ve iç karartıcı buldu:

34 C. F. Dixon-Johnson, *The Armenians*, 1916, 47, aktaran Türkkaya Ataöv, *A British Source (1916) on the Armenian Question*, Ankara, 1985, 14. Einstein (*Inside Constantinople*, 68, 88), Ermenilerin ve birçoğunun içinde yer aldığı Rus ordusunun Van’da yaptığı aşırılıklardan bahsetmiştir. James L. Barton, *Story of the Near East Relief (1915-1930), An Interpretation*, New York, 1930, 34.

35 Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979, 110; *Moniteur Oriental*, 15 ve 20 Nisan 1915.

Burada efkâr-ı umumiye-yi İtalyan meselesiyle pek meşgul buldum. Herkes bu ihtimalden [İtalya'yla savaş ihtimalinden] tedhiş ediyor [dehşet duyuyor]. Hükümet acz ile vekayinin zuhuru muntazır [olayların gelişimini bekliyor]. Almanları da biraz asabi ve düşünceli buldum. İtalya asker gönderirse, Romanya kıyam ederse, Türkiye'de asabın kâfi derece kuvvetli olup olamayacağını soruyorlar.³⁶

İttihatçıların Ermeni ve Rum Cemaatleriyle İlişkileri

İTC ile gayrimüslim cemaatler arasında 1915 sonrasında yaşanan ilişkiler, ancak Çanakkale Muharebeleri bağlamında anlaşılabilir. Ama savaş yıllarını ele almadan önce, ilişkilerin 1915 öncesi dönemi üzerinde kısaca durmalıyız. Savaş öncesi dönemde İttihatçıların Yahudilerle ve Ermenilerle yürüyen ilişkileri vardı, oysa Rumlarla ilişkiler 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında bozulmuştu. 1914'te savaşın patlak vermesiyle durum değişti. Mart 1915'te İtilaf Devletleri, Çanakkale Boğazı'ndan donanmalarıyla geçmekten vazgeçmişti ama hâlâ Gelibolu Yarımadası'na çıkardıkları kuvvetlerle İstanbul'a kadar ilerleme beklentisi taşıyorlardı.

Gelibolu'ya ilk çıkarma 25 Nisan'da yapıldı, böylece Çanakkale Muharebeleri'nin ikinci evresi başladı. Sir Ian Hamilton'ın komutasındaki birlik, savunmadaki Osmanlı ve Almanları şaşırtmaya yönelik hiçbir girişimde bulunmadı. Asker taşıyan gemilerden birinde "İstanbul'a ve Haremlere" yazıyordu. Savunma yapan ordunun başında Liman von Sanders bulunuyordu. Bu ordu ağır kayıplara rağmen geri çekilmedi. İtilaf kuvvetlerinin hedefi, yarımadada Osmanlı-Alman savunma birliklerini etkisiz hale getirip, İngiliz-Fransız birleşik donanmasının Çanakkale Boğazı'ndan geçerek başkenti ele geçirmesi ve İttihatçıları iktidardan indirme-

36 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 2 Ocak 1945. Avusturya Büyükelçisi Pallavicini 18 Mayıs'ta Cavid Bey'i gördüğü zaman şu soruyu sormuştur: "İtalya harbe girerse İstanbul'da panik olur mu, hükümet sukut eder mi [düşer mi]?" Cavid Bey günlüğüne şu satırları yazmıştır: "Her vakitki gibi bedbin ve endişenâk [karamsar ve endişeli]. Zavallı herif hâlâ bu memleketi anlamamış. Hakkımızda hiçbir fikir sahibi olamamış." Cavid, *Tanin*, 3 Ocak 1945. Kuşkusuz, Avrupalı diplomatların çoğu için benzer şeyler söylenebilirdi.

siydi.³⁷ Görliitz'in günlüğüne bakılırsa (26 Nisan), Alman askeri karargâhında "Çanakkale'de yenilenen saldırılardan dolayı büyük bir gerginlik" vardı. İngilizler ise kendilerinden emindi ve yukarıda belirtildiği gibi hazırlanan istihbarat raporlarında, İngiliz donanması Marmara Denizi'ne geçince, İstanbul'da ihtilal çıkacağı umudu besleniyordu.³⁸ Mayıs taarruzu başarısız olunca, İngilizler bir sonraki taarruza 6 Ağustos'ta başladılar.

Osmanlı Ermeni ve Rumları askeri bir tehdit ve beşinci kol sayıldığı için ilgili nüfus gruplarının sevk ve iskânını hedefleyen bir kanun hazırlandı. Tehcir Kanunu, Gelibolu Yarımadası'nda ölüm-kalım mücadelesi yürütülürken 27 Mayıs 1915'te çıkarıldı. Babıâli, Ermeni devrimci liderlerinin düşmanla kader birliği yaptığına ve Osmanlı ordusuna tehdit oluşturduğuna inanıyordu. Herhangi bir topluluğun adının geçmediği geçici kanun, ülkenin savunmasına ve güvenliğine yönelik her türlü tehdide karşı orduya yetki veriyordu.³⁹

Çanakkale'de ilk kara harekâtı başarısızlığa uğramıştı ama 1915 yılının ikinci yarısında da Osmanlılar için askeri durum son derece kaygı vericiydi. 28 Nisan tarihli *The Orient, Tanin*'den bir yazı aktarıyor ve Osmanlıların (ve belki de Almanların?) artık uzun bir savaştan bahsettiğini kaydediyordu. İtilaf Devletleri'nin, özellikle savunmadaki gücünü kabul ediyorlardı. *Tanin*'deki yazının sonunda şu görüş yer alıyordu: "Bu harpten muzaffer çıkmak isteyenler bir sene veya daha uzun devam edecek bir mücadeleye hazır olmalıdır. Eğer bu sonbahar bir sulh konferansı toplanırsa, bu insanlık için büyük bir nimet olur."⁴⁰

37 27 Nisan 1915 tarihli *İkdam* çıkarmayı incelemiştir; *The Orient*, VI/18, 5 Mayıs 1915, 125; *Macmillan Dictionary*, "Gallipoli Landings", 184-186; I. A. Carlyon, *Gallipoli*, New York, 2002; İtilaf kuvvetlerinin kara taarruzunun ayrıntıları için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/II, 278 vd. Bayur, muharebelerin İstanbul'daki İttihatçılara etkisinden ziyade, İtilaf Devletleri'nin faaliyetleri üzerinde durur.

38 Görliitz, *The Kaiser and His Court*, 75; Gottlieb, *Secret Diplomacy*, 83; Trumbull Higgins, *Winston Churchill and the Dardanelles: A Dialogue in Ends and Means*, New York ve Londra, 1963, 183 vd.

39 Baskın Oran, "Ermeni Tehciri", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, 6. Baskı, İstanbul, 2002, 102-103. (Bu kitabın Mustafa Akşin'in yaptığı çevirisinde yer alan İngilizce metin için bkz. *Turkish Foreign Policy, 1919-2006*, Salt Lake City, 2010 Box 1-2, "The Deportations of the Armenians", 56.)

40 *The Orient*, VI, 17.

Mayıs 1915'te Osmanlılar yalnız Gelibolu Yarımadası'na yapılan çıkarma harekâtıyla değil ama aynı zamanda Karadeniz'i Osmanlı gemilerine fiilen kapatmış olan, İstanbul Boğazı'nın ağzında bekleyen Rus donanmasıyla da uğraşmak zorundaydı. Boğaziçi'ndeki ve Marmara Denizi'ndeki fenerlerin ışıkları karartılmıştı ve Boğaziçi'nin ağzına yakın Büyükdere gibi köyleri Rus gemileri bombalayabiliyordu. Karadeniz'den gemiyle kömür nakliyesi çok zor ve tehlikeli hale gelmişti. Bu soruna çözüm getirmek amacıyla Zonguldak ile Adapazarı arasına hafif bir demiryolu hattı döşendi. Çanakkale'den binlerce yaralının gelmesi başkentte endişe yarattı ve mevcut sağlık kuruluşları yaralıların tedavisinde büyük bir sıkıntı yaşadı.

2 Mayıs'ta Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Bey'e sınır bölgelerindeki Ermeni ahalisinin tehcir edilip Anadolu'da yeniden iskân edilmesini önerdi. 13 Temmuz 1915'te Morgenthau şu satırları yazmıştı: "Osmanlı yetkililerin, 1 Mayıs'tan itibaren adalardan ve Marmara kıyılarından 40.000 Osmanlı Rum'unu iç kesimlerdeki Türk-Müslüman köylerine zorla göç ettirdiği bilgisini aldım."⁴¹

Alman genelkurmayı Osmanlı siyasetine fiilen yön verirken, Almanların onayı olmadan böyle bir öneri yapılabilir miydi? 1918'de Osmanlıların savaşı kaybetmesinin ardından, Osmanlı parlamentosunda Rum ve Ermeni mebuslar, zorla göç ettirmelerden dolayı Liman von Sanders'i suçlamıştır.⁴²

Çanakkale'deki tehdit, bir Bulgar saldırısı korkusuyla daha da ağırlaştı. Halil Menteşe hatıralarında bu konuda şunları yazmıştır:

İngiliz ve Fransızlarla Çanakkale'de dövüşürken Bulgarlar da arkadan vursalardı, vaziyet felaketli olurdu. Biz Bulgarların asıl maksadının Makedonya'yı almak olduğuna kani idik. Zor durumumuzu istismar edip tez elden Trakya'ya vazı yed etmek (el koymak) istiyorlardı.⁴³

41 Aktaran Barton, *Story of the Near East Relief*, 1930, 41. Barton (s. 63), Rumların Merzifon, Kayseri, Adana ve Konya'da ayrı yerlere yerleştirildiğini kaydeder.

42 13 Aralık 1918'de Rum mebuslar Ayvalık katliamından ötürü Liman von Sanders'i suçlamış, Meclis'e sundukları bir soru önergesinde, "Ayvalık katliamını başlatan kişi olarak Liman von Sanders'in adını öne sürmüşlerdi" [Solomonides, *Greece in Asia Minor*, 1919-1922, Londra, 2010, 22-23, E. Emmanouilidis, *Ta Teleftaia Eti tis Othom anikis Afokratoris* ("Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları"), Atina, 1924, 339-375 ve 376-391'e atıfla].

43 Halil Menteşe, *Cumhuriyet*, 23-24 Kasım 1946.

Mayıs ayında Büyükelçi Pallavicini Cavid Bey'e, İttihatçıların Bulgaristan'ı ittifak saflarına çekmek için toprak tavizi verip vermeyeceklerini sormuştu. Cavid Bey ise Edirne'yi önce savunmuş, daha sonra yeniden ele geçirmiş bir hükümetin herhangi bir toprak tavizinin olamayacağı karşılığını vermiş, bu konuşmayı Talat Bey'e aktardığı zaman Talat Bey de büyükelçinin cüretine hayret etmişti.⁴⁴ Dört ay sonra görünüm o kadar ümitsiz hale geldi ki, Sofya'yı Üçlü İttifak'a katmak için toprak tavizinde bulunmayı kabul ettiler. Bu, savaşta bir dönüm noktası olarak yorumlandı, Balkanlar'da güç dengesini değiştirecek bir olay olarak görüldü. Sırbistan-Bulgaristan çarpışmalarından da Sırbistan yenik çıktı, böylece Berlin ilk kez İstanbul'la doğrudan bir bağlantıya kavuşmuş oldu.⁴⁵

1915 yılının geri kalanında da durum Osmanlılar için hiç iç açıcı değildi. İtilaf Devletleri'nin Mayıs taarruzu başarısızlığa uğramıştı ama yeni bir taarruz tehlikesi hâlâ sürüyordu. Ermeni başıbozukların desteğini alan Rus ordusu Doğu Anadolu'da baskıyı artırıyordu. Mayıs ayında *The Near East*'te şu satırlar yayınlandı:

Zeytun'un [Musa Dağı] yüksek yerlerindeki Ermeniler, neredeyse Türk savaşının başından beri Türklere karşı açık isyan halindeler. Erişilmesi çok güç dağlık yerlerde yaşayan Ermeniler, orduya katılma çağrısına kulak asmadılar. Artık Osmanlı ordusundan firar eden bütün Hristiyanlara bir tür güvenli sığınak sağladıkları anlaşıyor. Dahası ovalardan binlerce Ermeni, Zeytun'daki isyancıların saflarına katıldı. Petrograd'da yayınlanan *Novoye Vremya*'ya göre iki ay önce sayılarının 20.000 olduğu tahmin ediliyordu, şimdi bu sayının daha da arttığını düşünmek için yeterince sebep var.⁴⁶

İtilaf Devletleri'nin Çanakkale seferi devam ediyordu. Ama Çanakkale'ye yeni gelen bir Alman denizaltısı, 25 Mayıs'ta *Triumph*

44 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 3 Ocak 1945.

45 "Tarihi Saat Çaldı", *Tanin*, 24 Eylül 1915; "Seferberlikten Sonra", *Tanin*, 25 Eylül 1915. Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Bulgaristan'a toprak tavizlerini hiçbir zaman onaylamamış ve bunun da Sofya'yı kaygılandırmış olması, kayda değer bir noktadır. Osmanlılar, Sırbistan-Bulgaristan savaşını Balkan Savaşları'nın devamı olarak görmüş ve "Üçüncü Balkan Savaşı" olarak nitelemiştir. Bkz. *Tanin*, 14 Ekim 1915.

46 "Armenian News", *The Near East*, 14 Mayıs 1915, 39.

ve 27 Mayıs'ta *Majestic* savaş gemilerini batırdı. İngiltere Donanma Komutanlığı, artık harekâtı denizden desteklemesinin mümkün olmadığına karar verdi. Böylece Osmanlı-Alman tarafında bu muharebeyi kazanacakları yönünde iyimserlik arttı. 28 Mayıs'ta *Tanin* gazetesi "Çanakkale muharebesinde yeni bir safha"ya girildiğini yazdı. Gazetedeki yazıya göre İttihatçılar İstanbul'un savunması konusunda daha iyimserdi. İngiliz-Fransız birleşik donanmasının deniz taarruzu başarısızlığa uğramıştı ve karada Osmanlı kuvvetli savunma mevzilerinde direniyordu ama durum hâlâ tehlikeliydi. Artık yaklaşık 7000 Alman subayı ve astsubayı görev yapıyordu ve Gelibolu Yarımadası'nda dört ay önce neredeyse hiçbir kuvveti bulunmayan Osmanlılar, yeni tahkim edilmiş mevzilerine 150.000 asker yerleştirmişti.⁴⁷

29 Mayıs'ta İttihatçılar, İstanbul'un fethinin 462. yıldönümünü resmen kutladılar – ikinci fetih kutlamasıydı bu, ilk kutlama önceki yıl, 1914'te yapılmıştı. 1915'te kutlama törenleri daha görkemli oldu. İstanbul bayraklarla donatıldı ve kalabalıklar sokakları doldurmaya yönlendirildi. Ayasofya'dan Fatih Camii'ne bir yürüyüş düzenlendi, ardından Fatih'in türbesi önünde konuşmalar yapıldı. Ama durumun kritik olduğu gözden kaçmıyordu. İstanbul yaralılarla dolup taşıyordu, yaralılara yatacak yer bulmak için boş evler kullanılıyordu. Temel tüketim maddelerinin bulunmasında sıkıntı yaşanıyor, ahaliden sürekli olarak zorluklara göğüs germesi isteniyordu. Varlıklı kimseler için bile İstanbul'da hayat güçleşmişti. Adalar'daki yazlık evlerine gidemiyorlardı çünkü Çanakkale Muharebeleri'nden dolayı Adalar'a işleyen deniz taşıtı pek bulunmuyordu. İnsanlar, İtilaf denizaltılarından korktukları için Avrupa yakasından Kadıköy'e geçmeye çekiniyordu.

Osmanlılar ve Almanlar, İtilaf ordusunun Çanakkale savunmasını yarmak amacıyla yeni bir taarruz düzenleyeceğinin pekâlâ farkındaydı. Churchill'in 5 Haziran tarihli konuşması, bu konudaki –varsa– en küçük şüpheyi bile ortadan kaldırmış olmalıydı. Churchill konuşmasında şöyle diyordu: "Çanakkale Boğazı'ndan

47 Higgins, *Winston Churchill and the Dardanelles*, 200; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/II, 325.

ve Gelibolu Yarımadası'ndaki yamaçlardan, muzaffer bir barışa giden en kısa yollardan bazıları geçiyor." Liman von Sanders bu konuşmayı yeni bir taarruzu beklemesi gerektiği şeklinde yorum-luyordu, nitekim bu taarruz da 6-8 Ağustos'ta geldi.⁴⁸

Prens Sabahattin liderliğindeki muhalifler, hâlâ İttihatçıları devirecek ve Almanları ülkeden uzaklaştıracak bir darbe yapma arzusu içindeydiler. Prens Sabahattin, Haziran ayında Martin Sykes ile yaptığı bir görüşmede, "partisinin Cemiyet'in ve Almanların yaptıklarıyla büyük sıkıntılar yaşadığını, liderlerinin birçoğunun hapiste olduğunu, partiye bağlı 29 subayın öldürüldüğünü ve kendisini ilk fırsatta öldürmek üzere İstanbul'dan Atina'ya adamlar yollandığını" söylüyordu:

Ne var ki partisinin İzmir garnizonunda güçlü olduğuna, İstanbul'da pek çok taraftarı bulunduğuna ve halk kitleleri arasında tutulduğuna inanıyordu, buna karşılık Gelibolu'da subaylar veya erler arasında kendi davasına taraftar kimse olmadığını kabul ediyordu. Ayrıca Suriye'deki Araplarla yahut Zeyton veya Doğu Anadolu'daki Ermenilerle de hiçbir iletişiminin bulunmadığını belirtiyordu.

Kendisinin umudu İtilaf Devletlerinden yardım almak, İzmir'de askeri bir ihtilal çıkartmak, bu ihtilali İstanbul'a kadar yayıp mevcut hükümeti devirerek söz konusu devletlerle ayrı bir barış yapmak. Prese göre, payitahtta ihtilal olursa, Çanakkale'deki Osmanlı-Alman direnişi çöker.

Böyle bir gelişme yaşanması halinde Ekselanslarının zihnindeki barış şartları şunlar:

1. Lübnan Fransa'ya, Irak İngiltere'ye bırakılacak,
2. İstanbul Boğazı tarafsız hale getirilecek,
3. İstanbul Türklerin elinde kalacak,
4. İmparatorluğun dört bir tarafında yerel özerkliğin ve adem-i merkeziyetin tesisi dahil geniş çaplı reformların hayata geçirilmesi, bölgeler planının milli hedeflerle uyumlu olması,
5. Hilafetin Osmanlı padişahından alınıp Kureys kabilesinden birine devredilmesi.

48 Higgins, *Winston Churchill and the Dardanelles*, 208, Dundee konuşması; Sir Llewellyn Woodward, *Great Britain and the War of 1914-1918*, Boston, 85-86.

Eğer İstanbul Osmanlılara bırakılırsa, Ekselansları Gelibolu'nun İtilaf Devletlerine verilmesinin, yukarıda belirtilen barış şartlarına ilave edilebileceğini söyledi.

Kendisinin hilafete bakışını açıklarken, partisinin din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını istediğini, hilafetin Osmanlılarda olmasının hem Fransa'nın hem de İngiltere'nin olumsuz yaklaşımlarına neden olduğunu ve bu makam devredilirse, artık padişah "halife" unvanı taşımayacağı için, Osmanlı yönetiminin dinsel eşitlik temelinde daha kolay kanunlar geçirebileceğini belirtti.

Ekselanslarına hilafetin kime devredilmesini beklediğini sordum, o da "Mekke şerifine" cevabını verdi.⁴⁹

Haziran ayında Ruslar, Çanakkale'nin İngilizler tarafından geçileceğine kesin gözüyle bakıyordu – öyle ki, Rus kabinesi, İngiltere'ye kömür siparişi vermiş, "kömürün Boğazlar'dan taşınarak kendilerine ulaştırılabileceğini varsaymıştı".⁵⁰

Gelibolu Yarımadası'nda durum o kadar ümitsizdi ki, Temmuz 1915'te Babiâli, Berlin ile İstanbul arasındaki demiryolu trafiğini başlatabilmek için Trakya'da Bulgaristan'a toprak vermeye nihayet razı oldu. Eğer bu hat açılmazsa, Çanakkale'nin savunulması imkânsız hale gelirdi. Böylece 1913 İstanbul Antlaşması'yla Osmanlı'ya verilen toprakların bir kısmı Bulgaristan'a bırakıldı.⁵¹

6-7 Ağustos'ta İtilaf kuvvetleri, Gelibolu Yarımadası'nda yeni bir taarruza geçtiler, Suvla Koyu'na çıkarma yaptılar. Dört gün içinde taarruz İtilaf Devletleri açısından bir felaketle sona erdi. 17 Ağustos'ta Hamilton, Kitchener'a çektiği telgrafta, "taarruzunun başarısızlığa uğradığını" kabul etti. Böylece, Çanakkale seferini hızla sonuca ulaştırma girişimi çökmüştü.⁵²

49 Mark Sykes'ın Prens Sabahattin'le görüşmesi. Mark Sykes'dan Orgeneral C. E. Calwell'e, Askeri Harekât Dairesi Başkanı, no. 4, Gizli, Atina, 12 Haziran 1915, FO 371/2486/34982.

50 Norman Stone, *The Eastern Front, 1914-1917*, Londra, 1998, 120. Burada şu kaynağa atıfta bulunulur: *Vysochayshe utverzhdeniye osobiye zhurnaly sovieta ministrov*, 1915, no. 508 (26 Haziran).

51 *The Near East*, 13 Ağustos 1915, 406.

52 Gilbert, *Winston S. Churchill*, c. 3, *The Challenge of War, 1914-1916*, 581 ff, harita 519; Liddell Hart, *The Real War 1914-1918*, 122; Woodward, *Great Britain and the War of 1914-1918*, 85-86; Churchill, *The World Crisis 1911-1918*, 577; Lord Carver, *The National Army Museum Book of the Turkish Front 1914-18*, 62 vd.

Çanakkale'deki savaşa rağmen İstanbul'daki İngilizlere gayet iyi muamele ediliyordu. "İstanbul'dan bir İngilizin gerçekten kötü muameleye uğradığına ilişkin tek bir haber gelmemiştir... İstanbul'da kalan İngilizler, Osmanlı yetkililerden ciddi bir zorlukla veya tacizle karşılaşmamıştır." 6 Eylül tarihli bir başka habere göre "İstanbul'a çok sayıda İngiliz ve Fransız esir getirildi, içlerinde bazıları yaralıydı, yaralılar çok iyi tedavi gördü."⁵³

İtilaf kuvvetlerinin Ağustos taarruzu başarısızlığa uğrayıp Çanakkale Boğazı'ndan geçilemeyeceği anlaşıncı, İstanbul'da siyasi durum değişmişti. Artık İTC başka sorunlarla uğraşmak zorundaydı. Yolsuzluklardan şikâyetler yükseliyordu, şehirlerde huzursuzluk ve gerilim vardı. Avrupa'da üç ay kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Cavid Bey, memleketi gitmeden önceki zamana göre hem maddi hem de manevi açıdan çok daha iç karartıcı durumda bulmuştu: "Gece her taraf zulmet [karanlık] içinde. Hiçbir yerde ışık yok. Bu hale alışamamışken birdenbire muvâsıl olunca [gelince], ne acı bir tesir-i hal oluyor." Çanakkale savunmasına rağmen memlekette "maneviyat" bozulmuştu: "Ne rivayetler, ne rivayetler! Gelir gelmez kulaklarım şikâyetlerle doldu."⁵⁴

Çanakkale'deki başarı sayesinde İTC mensupları daha bir gururlu hale gelmişti. Savaşta katkıları, müttefikleri Almanya tarafından bile takdir ediliyordu. *The Orient*,⁵⁵ *Vossische Zeitung*'un yazdıklarını aktarıyordu: Osmanlı Devleti, Rusya'ya silah ve mühimmat naklini engellemiştir; oysa tarafsız Romanya Sırbistan'a silah gönderilmesine imkân tanımıştı. Osmanlı Devleti ayrıca Çanakkale'de 300.000 İtilaf askerini meşgul etmişti, doğuda da Rus ordularını uğraştırıyordu. Savaş Almanya'nın lehine ilerliyor gibiydi. 23 Eylül'de Bulgaristan genel seferberlik ilan etmişti, 24 Eylül tarihli *Tanin* de bunu tarihi bir an, savaşın Üçlü İttifak lehine çevrilmesinde bir dönüm noktası olarak niteliyordu. Ne var

53 Atina, 25 Ağustos: "News from Turkey", *The Near East*, 3 Eylül 1915, 489 ve 17 Eylül 1915, 548.

54 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 26 Haziran 1945; Ziya Şakir Soku, *Son Posta*, 4 Ekim 1934 ve 11 Aralık 1934.

55 *The Orient*, 1 Eylül 1915, VI/35, 230.

ki İngilizler, hâlâ Gelibolu Yarımadası'nda çekilmemişti, burada ilerleme fikrinden vazgeçmiyorlardı.⁵⁶

İttihatçılar, Sofya'da antlaşma imzalandıktan sonra geleceğe daha bir güvenle bakıyordu. Tedarik yolu açılmış, vagonlar dolusu un İstanbul'a gelmiş, başkentte gıda sıkıntısı hafiflemişti. Fiyatlar yüksek olsa da ekmeğe ve başka tüketim maddelerine erişilebiliyordu. İtilaf Devletleri'nin İttihatçıları kıtlıkla dize getirme hesapları varsa, bunlar Bulgaristan'ın Üçlü İttifak'a katılmasıyla artık geçersiz hale gelmişti.⁵⁷

İtilaf kuvvetleri 3 Ekim'de Yunanlıların protestoları altında Selanik'te karaya çıkınca, İngiltere'nin Çanakkale defterini kapayacağı anlaşılmıştı. Ama "9 Ekim'de bile [Savaş Kabinesi'nde] Selanik ile Çanakkale arasında seçim yapma konusunda bir uzlaşmaya varılmamıştı."⁵⁸

Babıâli gelecek hakkında artık daha çok umut taşıyordu ve 5 Ekim'de Enver Paşa meclise gelerek savaşın gidişatına ilişkin iyimser bir değerlendirme sundu. İTC savaşın ilk yılında başardıklarından haklı olarak gurur duyabilirdi. Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin ayakta kalacağına inanan Avrupalı lider pek yoktu. Ama Osmanlılar, kendilerinin ittifak önerilerini geri çevirmiş olan üç Büyük Devlet'in taarruzlarını durdurmuştu. İngiliz ve Fransız birleşik donanmasının Çanakkale'yi geçmesine izin verilmemiş, Ruslar Erzurum'u alamamış, İngilizler de Irak'ı ele geçirememişti. Bulgaristan'ın İttifak Devletleri'nin safında savaşa girişiyse gelecek daha da parlak görünüyor, Enver Paşa hâlâ ileride Mısır'ın ele geçirilebileceğinden bahsedebiliyordu. Sırbistan'ın düşmesi ve Balkanlar'daki savaşın başarıyla sonuçlanması artık bir zaman meselesiydi.⁵⁹

Ama İngilizlerin Çanakkale seferini sona erdirmeye ve Gelibolu Yarımadası'nı boşaltma kararını vermesi için aslında Osmanlıların biraz daha sabırla beklemesi gerekiyordu. İtilaf kuvvetleri, 18 Aralık 1915'te Suvla'dan, 8 Ocak 1916'da da Seddülbahir'den çe-

56 Carver, *The National Army Museum Book of the Turkish Front 1914-18*, 93.

57 Atina, 29 Eylül: "News from Turkey", *The Near East*, 15 Ekim 1915, 660.

58 Churchill, *The World Crisis 1911-1918*, 584-588.

59 Tanin, 6 Ekim 1915; *The Orient*, VI/41, 13 Ekim 1915, 261.

kildi.⁶⁰ Düşmanın Çanakkale’yi tahliye ettiği haberi başkente gelmez, yine İTC’nin örgütlediği kitlesel gösteriler yapıldı. Basının “Büyük Zafer” olarak adlandırdığı bu olayın asıl kalıcı önemi, Osmanlıların moralini olağanüstü yükseltmesiydi. Bir hamlede Balkan Savaşlarının travması silinmiş, onunla birlikte aşağılık duygusu da yok olmuştu. İttihatçılar, başkentlerini bir yüzyıldır tehdit eden deniz ve kara kuvvetlerini yenilgiye uğratarak belirleyici önemde bir zafer kazandıkları inancındaydılar. Ayrıca Almanya’yla ittifaklarında paylarına düşenden daha fazlasını yaptıklarından emindiler ve müttefiklerinin bu katkıyı kabul edip hatırlayacakları beklentisi taşıyorlardı.⁶¹

60 Liddell Hart, *The Real War 1914-1918*, 124; Carver, *The National Army Museum Book*, 96.

61 “Büyük Zafer”, *Tanin*, 21 Aralık, 1915 ve “Büyük Zafer Karşısında”, *İkdam*, 11 Ocak 1916.

IV

DOĞU CEPHESİNDE KRİZ (1916-1917)

Resim (s. 133) 1915 Süveyş Kanalı Seferi sırasında bir Osmanlı hecinsüvar (deve) taburu Birüssebi'de.

Çanakkale’de kazanılan zafer, Osmanlı İmparatorluğu’nun karşılaştığı krizi sona erdirmeydi. Aslında kriz yeni bir şekil aldı: Doğu Anadolu’da Rus ordusuna karşı mücadeleye dönüştü. Gerçi bu mücadele Osmanlılar Çanakkale savunmasını yürütürken de sürüyordu. Önce, Aralık 1914’te Enver Paşa, Berlin’in talimatıyla Kafkasya’da Ruslara karşı bir taarruz başlatmıştı. Taarruzun amacı, Rus kuvvetlerinden bir kısmını çok sıkışmış olan Avusturya ordusundan uzaklaştırmaktı. Ama Enver Paşa’nın saldırısı, çarın İngilizlere bir çağrıda bulunmasına yol açtı: Çar, İngilizlerden Rus kuvvetlerini rahatlatmak için İstanbul’a karşı yeni bir cephe açılmasını istedi. Böylece Çanakkale Muharebeleri’nin ilk kıvılcımı çakılmış oldu. Rusların hesabına göre İngilizler Çanakkale Boğazı’na saldırınca Osmanlılar Kafkasya’dan çekilmek zorunda kalacaktı. Kafkaslar’da sert kış şartlarına hiç de hazır olmayan Osmanlı kuvvetleri, Ocak 1915’te çok ağır kayıplar verdi.¹

Osmanlı ordusunun bölgede zayıf olduğunu gören, Van’ın Daşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) liderliğindeki Ermeni milliyetçileri 13 Nisan 1915’te isyan çıkardılar. Şehir 17 Nisan’da Ermenilerin eline geçti ve Rus Kafkas Ordusu’ndan General Oga-

1 Churchill, *The World Crisis*, 361-363. Churchill şunları yazıyordu: “2 Ocak 1915’te Kitchener Grandük Nikola’dan bir çağrı aldı – Kafkasya’da Rus ordusu üzerindeki Osmanlı baskısını azaltmak için Osmanlı kuvvetlerini başka bir yöne sevk etme çağrısı...” Ayrıca bkz. Liddell Hart, *The Real War*, 121; Llewellyn Woodward, *Great Britain and the War of 1914-1918*, 64.

nesov (Ohanesyan adıyla da tanınan bir Ermeni) komutasındaki birlikler Mayıs başlarında şehri işgal etti.²

İtilaf Devletleri'nin Çanakkale seferi 1915 yılı boyunca sürdü. İngilizler harekâta devam etmenin çok pahalıya mal olacağını anlayıp geri çekilmeye karar verince Çanakkale saldırısı sona erdi. Ama Ocak 1916'da Rus ordusu yeni bir taarruza geçti ve 16 Şubat'ta Erzurum Kalesi'ni ele geçirdi, böylece Anadolu'nun kapıları Ruslara açılmış oldu. Trabzon Nisanda, Erzincan Temmuzda düştü. Erzurum'un işgalinden önce General Falkenhayn, Almanya'nın müttefiklerinin, bilhassa Osmanlıların zayıf ve riskli durumda olduğunu kaydetmiş, Osmanlı Devleti'nin "fazla uzun dayanamayacağını, şimdiden barış yapma isteğinin işaretlerini verdiğini" belirtmişti. Tarihin cilvesi, Erzurum'un (ardından Trabzon'un ve Erzincan'ın) kaybı yüzünden, "onlar [İttihatçılar] için barış yapma şansları zayıflamıştı."³ Sürekli askeri yenilgilerin yaşandığı uzun savaşın sonuçlarından biri de, hem ordu hem de tarım için yetişkin erkek nüfus sıkıntısıydı. Meclis, Mart 1916'da Ekim sonuna kadar askerlik hizmeti süresini 50 yaşına kadar uzatan yeni askerlik düzenlemeleri getirmek zorunda kaldı. Kanun, askerlik hizmetini tamamlamış olanları bile kapsıyordu ve bu kişilerin altı aylık yeni bir hizmet için birliklerine teslim olmaları gerekiyordu. Çıkarılan ikinci kanun ise belirli acil hallerde Harbiye Nezareti'ne, askerlik hizmeti haricinde bulunan, fakat silah kabiliyeti olan 19-20 yaşlarındaki erkekleri orduya çağırma izni veriyordu. Yirmi iki altın lira bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulmak hâlâ mümkündü ama böyle bir seçenek yalnızca çok varlıklı kimseler için geçerliydi.⁴

29 Nisan'da Irak'ta Kutülamare'nin İngilizlerden geri alınması, bu arada General Townsend'in ve ordusunun esir alınması, 1916

2 Mirza Firooz Khan, "The Siege of Van (from our correspondent lately in Tabriz), Tiflis (Caucasia)", 10 Temmuz 1915, *The Near East*, 17 Eylül 1915, 551-552. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, Esat Arslan, Ömer Turan ve Cemalettin Taşkiran, *The Armenian Rebellion in Van*, Salt Lake City, 2006.

3 Falkenhayn'ın sözleri şu kaynaktan alınmıştır: Görlitz, *The Kaiser and His Court*, 42-43. Ayrıca bkz. Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, 124 ff; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 210; Larcher, *La Guerre turque dans la guerre mondiale*, 116.

4 *La Defence*, 9-10 Mart 1916.

yılında Osmanlılar açısından tek parlak başarı oldu.⁵ Bu zaferin üzerinden çok geçmeden, Haziran 1916'da Hicaz'da isyan çıktığı öğrenilince, sevincin yerini ümitsizlik ve öfke aldı. Şerif Hüseyin'in isyan ettiği haberi kamuoyuna hemen duyurulmadı, ama dikkatli gazete okurları, 2 Temmuz günü gazetelerde çıkan, Şerif Hüseyin'in yerine Mekke emiri olarak Ayan'dan Şerif Ali Haydar Paşa'nın tayin olduğuna dair hatt-ı hümayunu görünce, satır aralarından bir şeylerin çok kötü gittiğini sezmışlerdi.⁶ Daha sonra haber kamuoyuna yansıyınca, İstanbul basını isyanı küçümsemeye çalıştı, sadece Şerif Hüseyin'in ihanetinin ve İngiliz altınlarının eseri olduğunu yazdı.⁷

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki ve Arap vilayetlerindeki onca toprak kaybı dururken, barış yapılması söz konusu olamazdı. Barış yapılması için önce bu toprakların geri alınması veya Berlin'in Avrupa'da savaşı kazanması şarttı. Bu mesele Berlin'le görüldü ve Alman-Osmanlı ittifak antlaşmasına, iki ülkeden herhangi birinin bir toprak parçası işgal altındayken, iki ülkenin de barış antlaşması imzalamayacağına dair bir madde eklendi.⁸ Almanlar, Osmanlılara verdiği sözleri ciddiye almıyordu. Bu nokta, 1918'de Brest-Litovsk'ta Sovyet temsilcileriyle barış müzakereleri yapılırken açıkça görüldü: İstanbul, fedakârlıklar yapıp toprak vermek zorunda bırakıldı.

İttihatçılar, 1916 yılında, Çanakkale zaferinin kazanılmış olmasına rağmen, Berlin'e her zamankinden daha bağımlı hale gelmişti. Anadolu'nun bir kısmı işgal altındayken Avrupa'daki cephelere Osmanlı askeri gönderilmesi kararı bu bağımlılığın bir simgesiydi. Böylece, "savaş kazanılacaksa, Avrupa'da batı cephesinde kazanılacak" denmiş oluyordu; diğer cepheler, sadece İtilaf askerlerini batı cephesinden uzak tutmak için tasarlanmış yan unsurlardı.⁹

5 "Irak'taki Sukut", *Tanin*, 30 Nisan 1916; İngilizler Kutülamare'yi Şubat 1917'de yeniden ele geçirdi.

6 *İkdam*, 2 Temmuz 1916. Bu dönemde İttihatçılar ile Araplar arasındaki ilişkilerin ayrıntıları için bkz. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* ve Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities*.

7 *Tanin*, 26 Temmuz 1916 ve 27 Temmuz 1916'da *Tasvir-i Efkâr*'da yayınlanan, Talat Bey'le yapılmış mülakat.

8 Howard, *Partition*, 418, n. 178.

9 Görlitz, *The Kaiser and His Court*, 203.

1916 yılının geri kalanında ve 1917 yılının başlarında, imparatorlukta genel kriz derinleşmeye devam etti. Savaşı sürdürmek gitgide daha zor hale geliyordu. İttihatçılar, tarafsız bir Washington'un uzlaşmaya dayalı bir barış için arabuluculuk edebileceği umudunu koruyordu. 10 Ocak 1917'de İtilaf Devletleri, Başkan Wilson'ın 18 Aralık tarihli barış önerisini nazikçe reddedince, bu umut da suya düştü. İttihatçılar, bu ret kararını, İngiltere ve Fransa'nın ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm fermanıyla tatmin olacağı ve karşılıklı tavizlere dayalı bir barışa asla razı olmayacakları şeklinde yorumladı. İttihatçılar, tabii ki topraklarından atılıp kovulmayı (o günlerin ifadesiyle "tard ve ihraç") kabul edemedi.¹⁰

Bu arada Rus ve İngiliz orduları, biri Anadolu'da, öbürü Arap vilayetlerinde olmak üzere ilerlemeye devam ediyor, gün geçtikçe zayıflayan bir dirençle karşılaşıyorlardı. Doğu Anadolu'da, yüz binlerce Osmanlı gerek çarpışmalar gerekse açlık ve hastalık yüzünden can vermişti; Osmanlılar Rusların ilerleyişini durduracak durumda değildi. Rus kuvvetleri ise gerek karayollarının gerekse demiryollarının bozuk ve yetersiz olmasından dolayı sıkıntı çekiyordu. Ayrıca Rus ordusu da savaştan bitkin düşmüştü ve devrimci propagandanın da etkisiyle artan bir firar oranı söz konusuydu. Rus ordusu yeniden taarruza geçebilseydi ve Mart 1917'de çarlık rejimi devrimle yıkılmasaydı, Anadolu cephesindeki Osmanlı savunması pekâlâ çökebilirdi. Devrim ve Rus aristokrasisinin devrilmesi, belki kendisi de çöküşün eşiğine gelmiş İttihatçı yönetime bir hayat öpücüğü oldu.

1916 yılı boyunca süren bu kriz üzerinde biraz uzunca durdum, çünkü o yılın siyasi hayatı ancak bu arka plan çerçevesinde anlaşılabilir. Şimdi savaş yıllarının siyasi hayatına dönüyorum.

Aslında, dünya savaşında imparatorlukta dizginleri elinde tuttuğu söylenen "Enver-Talat-Cemal triumvirası" mitini bertaraf etmeye çalışarak da değerlendirmelerime başlayabilirim. Bugün bu mit, Batı'da ve Türkiye'de gerek akademik gerekse popüler tarihçi-

10 "Tard ve ihraç", *Tanin*, 18 Ocak 1917. Wilson'ın önerileri için bkz. *The Messages and Papers of Woodrow Wilson*, c. 1, New York, 1924, 7433-7438.

lik alanında beslenip büyütülmeye devam ediyor. Söz konusu mit, dünya savaşı yıllarının “hataları ve kötü idaresi” hakkında kolaycı bir açıklama sağlıyor, tarihçileri konuya daha derinlemesine bakma yükümlülüğünden de kurtarıyor. Bu yüzden dönemin siyasi hayatına ilişkin hem basite indirgemeci hem de çarpıtılmış bir tablo çıkıyor karşımıza, gerçekliğin doğasında bulunan olanca karmaşıklığı anlama çabası sekteye uğruyor. Aslına bakılırsa, o dönemden kalan yazılı kaynaklarda bu mite dayanak oluşturacak pek az şey bulunur – bu konudaki tek istisna bazı Avrupalı gazetecilerin ve diplomatların yazdıklarıdır; onlar da, okurları yazdıklarını anlasın diye haberlerinde ve mesajlarında gerçekliğin karmaşıklığını basite indirgeme eğilimi sergilemiştir.

Tabii ki söz konusu üç siyasetçinin veya tarihte oynadıkları rolün önemini yadsımak mümkün değil. Söz konusu üç kişi, 1908 öncesinde ve sonrasında İttihatçı hareket içinde önde gelenler konumundaydı. Ama onları –hatta askerleri– önce İttihatçı, sonra hırslı bireyler olarak görmek tarihsel gerçekliği kavramak açısından hayati önem taşır. İttihatçı hareketin en önemli ve ilgi çekici yönlerinden biri belki de şudur: Cemiyet mensupları, kendi bireysel kimliklerini hareketin içine yedirmişlerdi. Dünya savaşı yıllarında karizmatik bir figür haline gelen Enver Paşa gibi birinin aslında İTC’nin bir ürünü olduğu, ne kadar vurgulansa yeridir. Hürriyetin ilanından sonra, Enver Bey ve onun gibi dağlara çıkan Niyazi Bey, devrimin kahramanları olarak piyasaya sürülmüştü. Daha sonra Cemiyet, Osmanlı hanedanı ile arasında bir ilişki kurmak için Enver Bey’i hanedana damat yapma kararı almıştı. Enver Bey, aslında bugün “halkla ilişkiler” denen çalışmaların bir ürünüydü – tabii ki bu role seçilmesinde, sahip olduğu dinamik vasıfların da payı vardı. Aynı şey bir başka subay, Ocak 1915’te tifodan ölen Hafız Hakkı Paşa için de doğrudu; o da hanedana damat yapılmıştı. Enver Paşa kimi zaman “Türk Napolyon” diye nitelenir; aslında o bir “takım oyuncusu”ydu, dünya savaşının sonuna kadar da bu özelliğini korudu.¹¹

11 İTC’nin, önde gelen mensuplarını varlıklı Osmanlı haneleriyle evlendirme siyaseti için bkz. Feroz Ahmad, “Yegâne, Ali Münif”, *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı.

Talat Paşa da, her şeyden önce, kişisel iktidar hırsı ağır basmayan bir örgüt adamıydı. İTC içinde büyük nüfuza ve itibara sahipti, ama konumunu bir arabulucu ve uzlaştırmacı olarak kullanıyor, Cemiyet içindeki çatlakları kapatmaya, siyaset ve şahsiyet farklarını görünmez kılmaya çalışıyordu. Kendisine kesinlikle “diktatör” denemezdi. Aslında sahnenin arkasından nüfuz kullanmayı tercih ederdi, öyle ki 1917 yılına kadar sadrazamlık koltuğuna oturmaya istekli olmamış, ancak o yılın krizi bu görevi üstlenmesini kaçınılmaz hale getirince sadrazam unvanını almıştı.¹²

Cemal Paşa’ya gelince, kendisini herhangi bir triumviraya yerleştirmek zordur, çünkü 1914 Kasımı’ndan 1917 yılının sonlarına kadar İstanbul’dan, yani İttihatçı iktidarın merkezinden uzaktaydı; Suriye’yi idare ediyor, Mısır’ı yeniden fethetme hayalleri kuruyordu. Bazı kaynaklarda Suriye’de bağımsız bir sultanlık kurma hevesi taşıdığından bahsedilir, ama aslında bu bir İtilaf propagandasıdır ve söz konusu savı destekleyen tarihsel kanıt yoktur. Bir kez daha onun “İttihatçılığını” göz ardı etme ve kendisini kişisel hırslarına kaptırabilen bir siyasetçi olarak görme eğilimiyle karşılarız. Cemal Paşa, aslında yalnızca önde gelen İttihatçı valilerden biriydi, İzmir’deki Rahmi Bey [Evranos], Edirne’deki Hacı Adil Bey veya Diyarbakır’deki Reşid Bey gibi başka İttihatçı valilerden siyasi ağırlık bakımından pek farkı yoktu. Örneğin Rahmi Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde seçkin bir yere sahipti ve Aydın valisiydi; Aydın, savaş boyunca önemini korumuş bir vilayetti. Eğer Cemal Paşa’nın bir avantajı varsa, o da orduda popüler bir isim olmasıydı.

Merhum Profesör Tarık Zafer Tunaya’nın, İTC için kullandığı “bir liderler partisi” nitelemesi çok yerindedir; bu liderlerin her birinin kendi destekçileri ve hizbi vardı. Büyükelçi Morgenthau da, İTC’nin lider kadrosunu ve liderlik yapısını “ABD’deki patron idaresi”yle karşıtlık kurarak anlatır.¹³ Bundan dolayı siyasetin hizipler

12 Talat Paşa için bkz. Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c. 3, 1933-1972.

13 Morgenthau’dan ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing’e, İstanbul, 4 Kasım 1915, 867.00/797.

arasında mutabakata dayalı olması gerekiyordu. Mustafa Kemal [Atatürk] gibi muhalifleri, subay üstlerinin ve nazırların emirlerini sorgulayarak askeri disipline aykırı hareket ettikleri zaman bile cezalandırmak mümkün değildi. Yönetime muhalif bir subayı cezalandırmak, kendisinin temsil ettiği hizbe meydan okumak, hatta o hizbin Cemiyet'le bağını zayıflatmak anlamına gelirdi, böyle bir durumda mutabakat siyaseti ağır yara alırdı. Dolayısıyla Cemiyet içinde muhalefet, iç tartışma ve eleştirilerin bir parçasıydı.

Bu da bizi, bütün meşrutiyet dönemine damgasını vuran bir başka konuya, yani siyasette ordu meselesine götürüyor. Burada ordunun esas itibarıyla “profesyoneller” ve “siyasiler” diye adlandırılabilir iki gruba ayrıldığını anlamak kritik önem taşır. Profesyoneller, İttihatçılığa ve hedeflerine sıcak baksalar da, Cemiyet yapısının dışında kalmıştı. “Siyasiler” dediğimiz subaylar ise önce İttihatçı, sonra subaydı. İlk grup, yani profesyoneller, Mahmud Şevket Paşa ve Ahmed İzzet Paşa gibi generalleri içeriyordu. Nisan 1909'da isyanı ve karşı-devrimi bastırdıktan sonra, İttihatçıların yanı başında çalışmışlar, ama özerkliklerini korumuş ve uygun gördükleri zaman bağımsız tavır almışlardı. Öteki grup, Enver Paşa ve –İttihatçı muhalifi, Hürriyet ve İtilafçı– Sadık Bey gibi subayları içeriyordu. Bunlar, meşrutiyet devrinde şu ya da bu tarafın propagandasıyla tamamen siyasileşmişti. Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa suikastından sonra, Hürriyet ve İtilafçılar tasfiye edildi, birçoğu ülke dışına sürgüne gitti. İttihatçı subaylar bir hükümet darbesi tehdidi oluşturmuyordu çünkü İttihatçı ideoloji dışında sunacakları bir şeyleri yoktu. Yakup Cemil'in 1916'da kalkıştığı ve kendisini o yılın Eylül ayında idama götüren darbenin tam bir fiyasko olmasının sebebi de budur.¹⁴ Yakup Cemil'in harbiye nazırlığına Enver Paşa yerine Mustafa Kemal'i getirmek istediği söylenir. İTC'nin siyasi şemsiyesi altında çalışma şartları devam edeceğine göre, böyle bir değişikliğin ne ölçüde bir fark yaratacağı merak konusudur.

14 Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 19 Mart 1945; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkaası*, 129-158; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/TV, 319-320; Ahmet Mehmetefendioğlu, “Yakup Cemil Olayına İlişkin İki Belge”, *Tarih ve Toplum*, 111, Mart 1993, 50-51.

Dünya savaşı yıllarında Cemiyet dışındaki siyasetten bahsetmek anlamsızdır. Parlamento, yani Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan, toplantı halinde olduğu dönemler kısaltılsa da, bu yıllar boyunca çalışmaya devam etmiştir. Ocak-Şubat 1915'te parlamento, Kanun-ı Esasi'nin 7. ve 43. maddelerinde değişikliklere giderek yürütmeyi güçlendirmiş, yasamayı zayıflatmıştı. Bu tarihten 1918 yazına kadar Artin Boşgezenyan, Ohannes Vartakes ve Keğam Der Garabedian gibi Ermeni mebuslar ile Ahmed Rıza, Abdurrahman [Şeref] ve Georgiades Efendi gibi ayanlar İttihatçı hükümetin politikalarına parlamentoda eleştirilerini dile getirip muhalefet edebilmişler ama pek bir etkileri olmamıştı.¹⁵

Başkentte siyasi faaliyetler daha da kısıtlanmış ve İTC'de Sadrazam Said Halim Paşa gibi ılımlı sivillere karşı askeri kanadın eli güçlenmişti. Sadrazam da, örfi idare ilan edildiğinden beri kimse'nin kendisini dinlemediğini itiraf etmiş, durumun böyle olacağını bilseydi, sadareti asla kabul etmeyeceğini ifade etmişti.¹⁶

İttihatçılar, uzun bir savaşa hazırlanmaya başlamıştı ama savaşın ne kadar uzun süreceği konusunda hiçbir fikirleri yoktu. Böyle bir savaş, düşmanlar ve müttefikler karşısında birleşik bir cephe görünümü sağlayacak güçlü ve uyumlu bir kabineyi gerekli kılıyordu. Sadrazam Said Halim Paşa, Ekim 1915'e kadar hariciye nazırlığını da yürüttü. Bu tercihin arkasında, kuşkusuz Berlin'e bir uyarı olarak bilinçli bir şekilde oluşturulan, güçlü bir örtük mesaj vardı: Eğer Üçlü İtilaf kabul edilebilir şartlar teklif ederse, kabine-de Said Halim Paşa liderliğinde, uzlaşmaya hazır bir kanat vardı. İttihatçıların bu uzlaşmaya açık tutumu İtilaf Devletleri'nin hiçbir somut adım atmasını sağlamamıştı ama Alman müttefiklerinin İttihatçıların niyetlerine kuşkuyla bakmasına neden olmuştu. Bu yüzden, Berlin'i rahatlatmak amacıyla, Said Halim Paşa yerine hariciye nazırlığına, İtilaf Devletleri'ne sıcak baktığı hiç görülmemiş bir isim, Halil Bey [Menteşe] getirildi.

Said Halim Paşa'nın hariciye nazırlığından ayrılması kolay olmadı. Mutabakat siyasetinin ve hassas bir güç dengesinin korunduğu-

15 *Tanin*, 9 Şubat 1915 ve 19 Ocak 1915.

16 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 8 Ocak 1945.

nu göstermek için, nazırlığı bırakmasının uygun olacağı konusunda ikna edilmesi gerekiyordu. Cavid Bey'e göre, Said Halim Paşa'nın yerine başka birinin hariciye nazırlığını üstlenmesi tartışmaları Haziran 1915 gibi erken bir tarihte başladı. Uzun tartışmalardan sonra bu makama Halil Bey'in getirildiği 25 Ekim'de ilan edildi. O zamana kadar Halil Bey'in yürüttüğü meclis başkanlığına da önde gelen bir başka İttihatçı, Hacı Adil Bey getirildi.¹⁷ Sadrazamın Halil Bey'e söylediği sözlere bakarsak, Said Halim Paşa'nın hariciye nazırlığından istifasından önce hayli büyük bir iç çatışma yaşandığını ve kendisinin bundan dolayı kırgın olduğunu rahatlıkla varsayabiliriz. Said Halim Paşa Halil Bey'e şunları söylemişti: "Senin hariciye nazırı olmağlığı-nı can ve gönülden isterdim. Fakat bu tarzda olmamalıydı."¹⁸

Said Halim Paşa'yı çok rahatsız eden entrikalar hakkında daha berrak bir tablo oluşturmamızı sağlayacak bilgilerden hâlâ yoksunuz. Ama kolektif İttihatçı üst yönetimi, Said Halim Paşa'nın sadrazam olarak kalmasına karar vermişti, gerçi Talat Bey'in bu makama geçeceğine dair söylentiler de ortalıkta dolaşmaya başlamıştı. Said Halim Paşa'nın yerine Arap olmayan bir kişinin sadarete getirilmesi, özellikle Balkan Savaşları'nda yaşanan toprak kayıplarından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çok önemli bir parçası ve imparatorluk ideolojisinin hayati bir unsuru olan Arap vilayetlerini devletten uzaklaştırabilirdi. Bunun için bir süre daha sadaret mührü Said Halim Paşa'da bırakıldı.

Ekim 1915'te bir başka önemli İttihatçının, İsmet Bey'in İstanbul valiliği makamında bulunması, başkentte kötüleşen şartların ve düzeni korumak için güçlü yönetici ihtiyacının bir başka göstergesiydi. Zaten İstanbul emniyet müdürlüğünde, Cemiyet'in güçlü figürlerinden Bedri Bey bulunuyordu. Bu iki kişi, İTC içinde Talat Bey'in başında bulunduğu "Jakoben hizip" denen grubun gücünü artırdı. Bu hizip, başkentte fiyat kontrollerini sağlamak ve temel ihtiyaç maddelerinin dağıtımını güvence altına almak için gerekli tedbirleri alacak güçlü bir devlete inanıyordu. Her iki kişi de, Cemiyet-i Esnaf'ın başında bulunan Kara Kemal'e muarız olarak

17 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 8 Ocak 1945 ve *Tanin*, 26 Ekim 1915.

18 Menteşe, "Hatıralar", *Cumhuriyet*, 24 Kasım 1946.

tanınıyordu. Cemiyet-i Esnaf'ın amacı, Türkler arasında ticareti ve sermaye birikimini teşvik etmektir.¹⁹

1915 yılı Ağustos ayına gelindiğinde, ekmek, şeker, yemeklik yağ ve kahve gibi temel ihtiyaç maddelerinin bulunmasında yaşanan sıkıntı çok artmıştı. Yetkililer, bu temel maddelerin alımını vesika sistemine bağlamıştı. Lokantalara, müşterilerine çok şeker kullanılarak yapılan baklava gibi sevilen tatlılar yerine mevsim meyveleri sunmaları talimatı gönderildi. Savaş yüzünden mevsim meyveleri ihracatı fiilen durmuştu, dolayısıyla yurt içinde bolca meyve vardı.²⁰ İsmet Bey'in valiliği, Kara Kemal ve desteklediği "harp zenginleri" açısından bir yenilgi olarak görülmemelidir. Hükümetin izlemesi gereken ekonomik siyaset konusunda bu hizipler arasında yürütülen mücadele savaş boyunca devam etmiştir.

1915 yılının sonlarında, özellikle İstanbul'da iase meselesi en temel mesele haline gelmişti. 16 Aralık'ta, o sırada maliye nazırlığını da vekâleten yürüten Talat Bey, meclise tahıl ithalatını gümrük vergilerinden muaf tutan bir kanun teklifi sundu. Toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil eden bazı mebuslar rahatsızlıklarını dile getirir de, pek bir muhalefetle karşılaşmadan bu teklif kanunlaştı. Söz konusu mebuslar, savaş zamanında bile (esas olarak Roman-ya'dan) yapılan ithalatın getirdiği rekabet ortamından, fiyatlarını düşürmek zorunda kalmaktan şikâyetçiydi. Talat Bey, onların yaklaşımını saygıyla karşılıyordu, ama Anadolu ile İstanbul arasındaki büyük nakliye sorunlarının yerli buğdayı ithal buğdaydan daha pahalı hale getirdiğini açıklıyordu.²¹

Ocak 1916'da Ahmed Rıza da Ayan Meclisi'nde benzer bir eleştiriyi dile getirdi. Hatta hükümeti halkın onayı veya rızası olmadan savaş ilan ettiği için eleştirmekten çekinmedi.

Hükümet kendi başına ve keyfi olarak harbe iştirake karar vermiştir. Binaenaleyh, hükümetin harbe girmeden önce, evvela temel ihtiyaç

19 *Tanin*, 12 Ekim 1915.

20 "Mühim Bir Mesele: Havaic-i Zaruriye", *Tanin*, 22 Ağustos 1915, 3 ve "Havaic Meselesi", *Tanin*, 23 Ağustos 1915; Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 8 Şubat 1945; *The Near East*, c. 9, 10 Eylül 1915, 516 ve *The Orient*, VI/35, 1 Eylül 1915, 225.

21 *Tanin*, 17 Aralık 1915.

maddelerinin tedarikini düşünmesi icap ederdi diye düşünmeye cüret ediyorum. (...) Milleti düşünmeyen hükümetin ihtiyaç zamanında yardım ve fedakârlık istemeye hakkı yoktur.²²

Ahmed Rıza ayrıca fiyatlardaki olağanüstü artışlardan, temel ihtiyaç maddelerini bulmanın zorluğundan şikâyet ediyor, Hükümeti başkent için yeterince buğday stoku yapmadığı için suçluyordu. “Hükümet, kıtlık yaşanmaması için hangi tedbirleri almıştır?” diye soruyordu. Cemiyet-i Esnaf’ın finanse edilme şekli hakkındaki soruları dillendiriyor, kanunların uygulanmadığını iddia ediyordu. Sonunda da şu değerlendirmeyi yapıyordu: “Hükümet benim de hükümetim ve onun şanını şerefini müdafaa etmek de vazifemdir, fakat ancak kanunlara riayet edilirse bu yapılabilir.”²³

29 Ocak’ta Talat Bey, Ahmed Rıza’nın eleştirilerine cevap verdi ve hükümetin politikalarını savundu. Osmanlı Devleti’nin savaşa dahil olmasının meclisin her iki tarafından onaylandığını belirterek sözlerine başlayan Talat Bey, tartışılan meselenin bu olmadığına işaret etti. Gıda sıkıntılarını tartışmak ve çare bulmak için toplanıldığını ifade etti. Kasım 1914’ten sonra, Çanakkale Boğazı İngilizlerin ablukası altındayken niçin gıda ithal edilemediğini, nakliye sorununun Anadolu’dan hububat getirilmesini nasıl engellediğini ve daha çatışmalar başlamadan Romanya’dan İstanbul’a gönderilen una Rusya’nın Odesa’da nasıl el koyduğunu anlattı. Talat Bey ayrıca, gıda arzını artırmak ve spekülasyonu azaltmak için önlemler aldığını, ucuz ekmek için destek sağladığını, böylece açlık yaşanmasını engellediğini söyledi. Zorlukların savaştan kaynaklandığını vurguladı. Ordunun ihtiyaçlarının karşılanması şarttı, bilhassa nakliye söz konusu olduğunda öncelik ordunun olmalıydı.²⁴

Tartışmalar sırasında mebuslar, yolsuzluklar meselesine işaret ettiler, orduda yaşanan suiistimallere ve usulsüzlüklere dikkat çek-

22 *Tanin*, 26 Ocak 1916; Philips’ten ABD Dışişleri Bakanı’na, İstanbul, 22 Mart 1916, no. 1122, 867.5017/3.

23 Ahmed Rıza’nın savaş sırasında İTC siyasetine yönelik eleştirileri için *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan anılarına ve bunların kitaplaşmış haline bkz. *Anılar*, İstanbul, 2001.

24 *Tanin*, 30 Ocak 1914.

tiler. Başta Levazım Reisi Topal İsmail Hakkı Paşa olmak üzere pek çok subayın yolsuzluğa karıştığı biliniyordu. Askeri hizmete tahsis edilen vagonları ticari amaçlarla kullanıyorlar, böylece kendilerine ve sivil ortaklarına büyük kazanç sağlıyorlardı. Basın bu faaliyetleri “vagon ticareti” diye adlandırıyordu. Konya’da okkası 90 paraya aldığı buğdayı İstanbul’da 14 kuruşa, yani yüzde 1400’den fazla kârla satan tüccarların mallarına ordu trenlerinde yer ayrılırsa büyük servetler elde edilebiliyordu. Kimi subaylar bu kârlardan pay alıyor, böylece savaş zamanında bile rahat içinde yaşayabiliyordu. Dahası ordunun hem yerel hem de ithal ürünlere el koyduğu söyleniyordu; Ayan Meclisi’nden Halil Bey sivil otoritelerin bu tür faaliyetleri engelleyip engellemeyeceğini Talat Bey’e sordu.

Talat Bey, bu sorun hakkında çok sayıda şikâyet olduğunu kabul etti ve ithal mallara el konamayacağına dair kendisine güvence verildiğini söyledi. Ama mallara her zaman el konmadığını, kimi durumlarda bu malları karaborsa fiyatlarıyla tezgâh altından satmak isteyen tüccarların, mallarına el konduğunu, bu sebeple mal kalmadığını ileri sürdüklerini kaydetti.²⁵

Orduya yönelik bu şikâyetlere rağmen meclis, iaşe meselelerinde Harbiye Nezareti’nin yetkilerini artırmaya devam etti. 10 Şubat’ta gıda kıtlığı çekilen bölgelere gıda ulaştırma sorumluluğunu bu nezarete veren kanunlar geçirildi. Maliye Nezareti’nden bu amaçla yarım milyon lira ayırması istendi. Harbiye Nezareti fiyatları sabitledi, gıda maddeleri bu fiyatlara nakliye masrafı eklenerek satıldı.²⁶

Belki de bu kanun İTC’nin askeri ve sivil kanatları arasındaki rekabet bağlamında yorumlanabilir. Askeri kanadın, kâr ve sermaye birikimi konusuna daha az önem verip ürünlerin dağıtımı ve sosyal barışın korunması konularına daha çok ağırlık verdiği düşünülebilir. Ama bu kanatlar arasındaki ayrım çizgileri o kadar net değildi, harp vurgunlarına karşı çıkan ve aynı düşüncedeki subaylarla işbirliği yapan siviller olduğu gibi, harp zenginleriyle ittifak kuran subaylar da vardı.

25 Ibid. Topal Hakkı Paşa hakkında bkz. Mithat Sükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, 1979.

26 *Hilal*, 11 Şubat 1916.

İktidar halkası 1916 yılı boyunca daralmaya devam etti. Eğer “triumvira” çerçevesinde konuşmayı sürdürmemiz şartsa, bu üçlüye Cemal Paşa yerine Halil Bey’i dahil etmemiz yerinde olur. Halil Bey 24 Ekim 1915’te hariciye nazırlığına atanmakla kalmamış, 4 Mayıs 1916’da ilave olarak adliye nazırlığına da getirilmişti: İbrahim Bey adliye nazırlığından istifa etmişti, bunun sebebi hukuk sisteminde reform yapacak komisyonun başına İTC Merkez-i Umumi tarafından kendisinin değil, Halil Bey’in getirilmiş olmasıydı.²⁷ İki gün sonra Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi de istifa etti. İstifası için çeşitli sebepler gösterilmiştir. Cavid Bey’e göre Hayri Efendi’nin istifasının asıl sebebi, din alanında en yetkili makam sahibi olarak karşı çıkmasına rağmen Halil Bey’in adliye nazırlığına getirilmesi, üstelik bu işlemin kabineye bilgi verilmeden yapılmasıydı. Halil Bey ise Hayri Efendi’nin, hukuk sisteminde herhangi bir radikal reformun kendisi şeyhülislamlık makamındayken yapılmasını istemediği için ayrıldığını ileri sürer. Hayri Efendi Halil Bey’e şunları söylemişti: “Bu iş benim zamanımda olmasın. Ben sana Ayan Encümeni’nde yardım ederim. Musa Kâzım yapsın.” Başka yazarlar ise Hayri Efendi’nin yönetici çevrelerde hüküm süren yolsuzluktan çok rahatsız olduğunu ve istifayı bir çıkış yolu olarak gördüğünü kaydeder. Hayri Efendi Ali Fuat Türkgeldi’ye şu sözleri söylemişti: “Evvvelsi gün sen de Enver Paşa’nın yalısının arkasındaki konakta verilen ziyafetteydin. İsrâf ve debdebeyi gördün; artık onlarla beraber olamam.”²⁸

Cavid Bey, Hayri Efendi’nin kendisine aktardığı gerekçeye katılıyordu: İstifayı, önemli kararların öncesinde bile çekirdek kadronun dışındakilere danışılmamasına, “Talat Bey’in *fait accompli*’yi kabul ettirme siyaseti”ne bağlıyordu. Halil Bey adliye nazırlığına

27 Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 15 Şubat 1945. İbrahim Bey geçici olarak evkaf nazırlığına getirildi; kendisi aynı zamanda Şura-yı Devlet reisiydi. Basında istifa ve tayinlere, adeta önemsiz olaylarmış gibi çok kısaca değiniliyordu, bkz. *Tanin*, 8 Mayıs 1916, 3 ve *İkdam*, 10 Mayıs 1916.

28 Menteşe, “Hatıralar”, *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1946; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerimiz*, 122 ve Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, 560. Einstein, 19 Ağustos 1916’da günlüğüne, Hayri Efendi’nin savaş boyunca bazı İttihatçıların yolsuzluklarına tepki duyduğunu ve kabinenin Ermeni siyasetine karşı çıktığını yazmıştır. Bkz. Einstein, *Inside Constantinople*, 247.

atanmadan önce, şeyhülislam danışılan ilk kişi olmalıydı.²⁹ Cavid Bey'in Talat Bey'in yöntemlerini anlatışı, Halil Bey'in kendisinin, adliye nazırlığına atamasının nasıl yapıldığına ilişkin yazdıklarıyla desteklenmektedir. Bir gün Talat Bey Halil Bey'in yanına gelmiş ve şunları söylemiştir: "Halil görüyorsun, Mahakim-i Şeriyenin [Adliye Nezareti'ne] raptı meselesi uzayıp gidiyor. Esasen bu fikri sen ortaya atmıştın, tahakkuku da sana mukaddermiş. Adliye Nezareti'ni de deruhte edip bu işi bitirmelisin." Halil Bey, bunun savaş zamanında atılabilecek bir adım olmadığını söyleyerek itiraz etmişti. Ama Talat Bey bu itirazı dikkate almamış, Halil Bey adliye nazırı tayin edilmiştir.³⁰

Savaş zamanında bazı kararların alınma tarzı buydu. Hukuk sisteminde reform yapıp sekülerleşmeye gidilmesi Talat Bey'in keyfi bir kararı değildi. Bu tür kararlar, İTC Meclis-i Umumisi'nin önüne getirilmeden Merkez-i Umumi'de tartışılıp bir mutabakata varılırdı. Bu tür kararların hayata geçirilmesi, bütün hiziplerin güvenine sahip bir arabulucu olan Talat Bey'e bırakılıyordu. Karar alınmasında ne parlamentonun ne de kabinenin herhangi bir önemli rolü bulunuyordu. Ayan Meclisi başkanı olan Ahmed Rıza Bey, Cavid Bey'e hiçbir şey hakkında kendisine danışılmadığını ve bu işleştikten çok sıkıldığını söyleyince, Cavid Bey'den haksızlık ettiği karşılığını almıştı: Zaten hiç kimseye herhangi bir şey hakkında danışılmıyordu; hükümet, işleri kendi bildiği tarzda kendi başına yürütüyordu.³¹

İTC içinde hizipler dengesine dayanan bu siyaset sistemi, harp vurgunlarının ve yolsuzluğun önlenmesini imkânsız hale getiriyordu. Hiziplerin her biri otonomisini kısıkanlıkla koruyor, önde gelen İttihatçılar veya sorumlu devlet yetkilileri dahil hiç kimsenin müdahalesini kabul etmiyordu. Kara Kemal'in "Cemiyet-i Esnaf"ının yaptığı yolsuzlukların önlenememesi üzerine, İsmail Canbolat Ma-

29 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 15 Şubat 1945; Niyazi Berkes, *Development of Secularism in Turkey*, 415-416.

30 Menteşe, "Hatıralar", *Cumhuriyet*, 26 Kasım 1946.

31 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 8 Mart 1945. Hüseyin Cahit'in meydana gelen bir olayı anlatışına dayanarak, kabine ile İttihatçı hizipleri arasındaki ilişkiler için bkz. aynı kaynak, 25 Mart 1945.

yısı 1916'da İstanbul şehreminliğini bıraktı. Aslında Canbolat Talat Bey'in himayesindeydi ama Talat Bey onu korumak için hiçbir şey yapamadı. Talat Bey'e, Kara Kemal'in "esnafının" ticaret faaliyetlerinde ahlaka aykırı usullere başvurduğu ve yolsuzluklar yapıldığı konusunda daha fazla şikâyet aldığını söylemiş ve meseleyle başa çıkmak için yöntemler önermişti. Ama bütün bunlar bir fayda getirmedi; Talat Bey herhangi bir harekette bulunamayacak kadar güçsüzdü! Canbolat, Talat Bey'in başında bulunduğu Dahiliye Nezareti'ne müsteşar olarak atandı. Canbolat bu makamı gönülsüzce kabul etti. Basında çıkan haberlerde sadece basit bir makam değişikliği yapılmış gibi, İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey'in İstanbul şehremanetine ve valiliğine vekâleten getirildiği bildiriliyordu.³²

Ekonomik ve askeri durum hızla kötüye gidince bu siyaset sistemi sürdürülemez hale geldi. Birleşik bir cephe halinde hareket eden, yalnızca İTC'nin organları olan Merkez-i Umumi'nin ve Meclis-i Umumi'nin değil, ama aynı zamanda parlamentonun iki kanadının da desteğini alan güçlü bir yönetim ihtiyacı iyice kendini gösterdi. İTC'nin çekirdek kadrosu, kendi içinde neredeyse her gün farklılıklar çıkan bir kabinenin barış yapmak şöyle dursun, barış görüşmelerine bile başlayamayacağı düşüncesindeydi. Sadrazam Said Halim Paşa Talat Bey'e, içinde bu kadar çok sayıda nüfuzlu İttihatçı bulunan kabinenin düzgün işleyemeyeceğini söylemişti. Sadrazam, başka nazırların, bilhassa Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın sürekli müdahalesinden bıkmıştı. Enver Paşa, memleket savaştayken vazgeçilmez olabilirdi, ama "bu şekilde hareket etmeye devam ederse, kendisi [Said Halim Paşa] barış müzakereleri yapılırken onunla çalışamazdı". Talat Bey, Cavid Bey'e böyle bir kabine teşkilinden Aralık 1916'da bahsetmişti. Çekirdek kadronun sadaret makamına Said Halim Paşa yerine Halil Bey'i getirmeyi düşündüğünü, ama Enver Paşa'nın Talat Bey'in bu makama geçmesinde ısrarcı olduğunu anlatmıştı. Talat Bey, Cavid Bey'den yeni kabinede maliye nazırı olmasını istedi. Cavid Bey kaçamak cevap verdi ve kurulacak kabine için bazı önerilerde

32 *Tanin*, 16 Mayıs 1916. Cavid Bey'in 27 Ağustos 1916'da Viyana'da İsmail Canbolat'la görüşmeleri için bkz. Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 18 Mart 1945.

bulundu. İsmail Canbolat'ın dahiliye nezaretine, Hüseyin Cahit'in maarif nezaretine getirilmesini, ayrıca sadrazamın başka bir nezareti üstlenmemesini ve kabinenin Merkez-i Umumi'den ve Meclis-i Umumi'den bağımsız olup, yalnızca parlamentoya sorumlu olmasını önerdi.³³

Sadrazam Said Halim Paşa 3 Şubat 1917 Cumartesi günü görevinden istifa etti. İTC umumi kâtibi Mithat Şükrü'yü çağırarak kararını bildirdi. Mithat Şükrü Merkez-i Umumi'ye giderek sadrazamın kararını haber verdi. Konu üzerinde bir süre konuşuldu. Ziya Şakir'e göre, Kara Kemal bu kritik kavşakta İTC'nin bütün sorumluluğu üstlenmesinin uygun olacağını ve İTC'nin fiili lideri Talat Bey'in sadarete geçmesi gerektiğini söyledi. Toplantıda hazır bulunanlar –Dr. Nâzım, Bahattin Şakir, Filibeli Hilmi, Dr. Rusuhi, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü ve Talat Bey– Kara Kemal'in önerisini kabul ettiler ve Enver Paşa'ya haber vermeyi kararlaştırdılar. Toplantıdaki herkes, Mısır kurtarılınca Said Halim Paşa'nın hıdiv tayin edilmesinde uzlaştı. Kimse istifa kararına itiraz etmedi ve böylece istifası yürürlüğe kondu.³⁴ Meşruti idareye göre devletin başı ve başkumandan olan Sultan Mehmed Reşad'a danışma ihtiyacı hissedilmedi, parlamentoya da danışma gereği görülmedi!

Talat Bey sadrazamlığa getirildi, kendisine 4 Şubat 1917'de vezir rütbesi verildi. Ne var ki kabinesini kurarken, istediği gibi beyaz bir sayfa açamadı. Yakın arkadaşı Hüseyin Cahit'i, hariciye ve dahiliye nazırlığı gibi önemli bir makama getiremedi. Enver Paşa, Hüseyin Cahit'in fazla İtilaf yanlısı tavrının yaygın olarak bilindiği için hariciye nazırı yapılamayacağını, Almanların buna itiraz edeceğini söyledi. Dahiliye nazırı olursa, kumandanlarla uğraşması gerekeceğini, bunun da altından kalkamayacağını belirtti. Enver Paşa'ya göre yalnız Talat Bey dahiliye nazırı olarak generallerle bağ kurup işleyen bir ilişki tarzı oluşturabilirdi. Talat Bey bunu Hüseyin Cahit'e şöyle açıkladı: “Harp yüzünden sivil mülki idare-

33 Ibid, 3 Nisan 1945. 18 Aralık 1916'da Said Halim Paşa Cavid Bey'e olayların akışını kendi tarafından anlattı. Bkz. Cavid, *Tanin*, 3 Kasım 1945. Said Halim Paşa'nın sadrazamlık dönemi için bkz. İnal, *Sadrazamlar*, 1893-1932.

34 Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 22 Nisan 1945; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/IV, 325 ff; Ziya Şakir, *Son Posta*, 29 Aralık 1934.

ciler bile onlarla [generallerle] baş edemiyor. Talimatlarını hayata geçiremezsin, istediklerini yaptıramazsın; ezilirsin.”³⁵

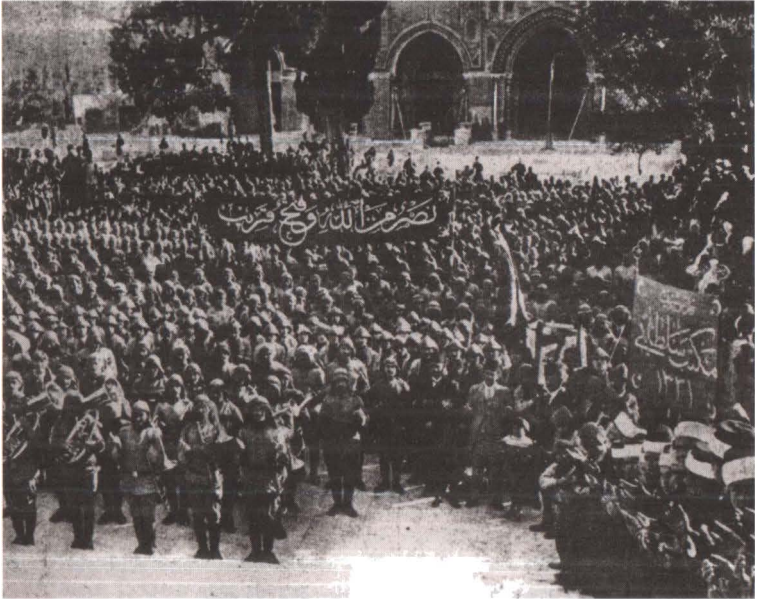
Herhangi bir etkili nazırlık konumunu elde edemeyen Hüseyin Cahit, nafia nazırlığı teklifini geri çevirdi. 5 Şubat'ta kamuoyuna duyurulan kabine renksizdi, içinde hiçbir sürpriz isim yoktu.³⁶ Dr. Nâzım ve Kara Kemal gibi bazı iktidar simsarları kabinenin dışında kalmış, nüfuzlarını perdenin arkasından kullanmayı tercih etmişti. Nihayet kabinenin başına, “paşa” rütbesine yükseltilen, en seçkin İttihatçı Mehmed Talat geçmişti ve yalnızca bu bile karamsarlık dolu bir dönemde bazıları için bir umut kaynağı olmuştu.

35 Hüseyin Cahit Yalçın, *Halkçı*, 28-29 Aralık 1954.

36 4 Şubat Cumartesi günü sadrazam tayin edilen Talat Bey, artık “Talat Paşa” olmuştu. Padişahın iradesi ve Talat Paşa'nın kabinesi 5 Şubat'ta *Tanin*'de ve diğer gazetelerde yayınlandı. İnal, *Son Sadrazamlar*; İhsan Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 1/1, Haziran 1990, 263-264.

V

1917: İMPARATORLUK DİRİLİŞ YOLUNDA

Resim (s. 153) Kudüs'e ulaşan Medine akıncı alayları dua ederken.

Said Halim Paşa'nın istifasının ardından 4 Şubat 1917'de kurulan Talat Paşa kabinesi, Osmanlıların karşılaştığı sorunları çözecek mucizeler yaratamazdı. Talat Paşa sadaret makamına, savaşın kritik bir evresinde oturmuştu. 1 Şubat'ta Almanya sınırsız denizaltı savaşı başlatmıştı. İngilizler 11 Mart'ta Bağdat'ı ele geçirdiler, ayrıca Filistin'de taarruza geçtiler. Bütün Anadolu'da, hatta İstanbul'a yakın yerlerde eşkıyalık ve güvensizlik sorunu göz ardı edilemeyecek kadar ciddi bir seviyeye ulaşmıştı.¹

İmparatorluk iki buçuk yıldır süren topyekûn savaştan bitkin düşmüştü. Boş hazine Almanya'dan gelecek paralara bağımlı hale geldiği için mali açıdan da kritik durum devam ediyordu; 1917 yılına kadar Almanya Babiâli'ye tam üç milyar mark sağlamıştı. Temel ihtiyaç maddeleri sıkıntısı her gün daha da derinleşmeye devam ediyordu. Ama Berlin de aynı ölçüde güç durumdaydı, müttefikleriyle uzlaşmak için taviz vermek zorundaydı. Osmanlı-Alman antlaşmaları 11 Ocak 1917'de gözden geçirilip değiştirildi, yapılan değişiklikler 10 Mayıs'ta Reichstag'da (Almanya parlamentosunda) oybirliğiyle kabul edildi. Antlaşmalar, iki müttefik devlet arasındaki hukuki ilişkileri tam bir düzene oturtuyor, kapitülasyonları kaldırıp yerine modern Avrupa devletler hukukuna uygun yeni düzenlemeler getiriyordu. Kapitülasyonların kaldırılması İTC'nin en önemli savaş hedeflerinden biriydi. Lübnan'a tanınan imtiyazların yanı sıra Paris (1856) ve Berlin (1878) antlaşmalarının şartları da

1 Ziya Şakir Soku, "İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?", *Son Posta*, 12 Ocak 1935.

kaldırıldı.² Osmanlılar açısından bu, yabancı vesayetini bir tarafa atıp Avrupa'nın kamu hukukunda yerlerini alabilecekleri anlamına geliyordu. Şimdilik Almanya, Osmanlı Devleti'nin içişlerinde yabancı müdahalesi olmadan yaşama ve ilişkilerini uluslararası hukuka göre düzenleme hakkını tanımıştı.³

Hariciye Nazırı Halil Bey, 15 Şubat'ta mecliste verdiği beyanatta gururla şu sözleri söylüyordu:

İşte biz de, diğer müstakil devletler ve diğer milletler beyninde [arasında] akdedildiği misillü [benzer] şerait-i mütesaviye ve muamele-i müte-kabile [denklik şartları ve karşılıklılık muamelesi] dairesinde münasebat-ı hukukiyemizi tanzim etmek [hukuki ilişkilerimizi düzenlemek] üzere bugün Konsolosluk İkamet-i Tebaa ve Müzaheret-i Adliyye [adli yardım] Mukaveleleri ile İade-i Mücrimîn Muahedesini [suçluların iadesi sözleşmesini] imza etmiş bulunuyoruz.

Devletimiz harpten evvel Avrupa hukuk-ı umumiyesinin haricinde tutuluyordu. Kapitülasyonları ilga etmekle bu hususta müsavatsızlığı ilan ettiği gibi, bugün, bu mukavelâtı ilk defa olmak üzere şerait-i müte-kabile ile akdetmekle hâkimiyet-i dahiliye ve hariciyesini tamamiyle iktisap etmiş bir vaziyette olarak muvazene-i düveliyede ahz-ı mevki ediyor.⁴

Başkan Wilson'ın notasına İtilaf Devletleri'nin cevabının 18 Ocak'ta basında yayınlanmasına İttihatçılardan sert bir karşılık geldi:

İtilaf Devletlerinin Türkleri Avrupa'dan çıkarma talebi bizi üzmemle kalmadı, aynı zamanda tatmin etti, çünkü gelecekte ne zaman dostlarımızı tayin etmek istesek, bu notayı okuyarak hemen tayin edebiliriz. Garp devletlerinin bize ne kadar düşman olduğunu iki sene evvel fark edemediğimiz için üzüntülüüz. Rusya'ya geleneksel düşmanımız diye bakıyorduk, halbu-

2 "Reichstag'ta Türk-Alman Mukavelatı", *Tanin*, 15 Mayıs 1917; Savaş Bakanlığı (Birleşik Krallık), *Daily Review of the Foreign Press* (bundan sonra DRFP diye geçecek), 11 Aralık 1917, 111-114 ve 18-21.

3 Howard, *Partition*, 414, no. 132.

4 *Frankfurter Zeitung*, 17 Ocak 1917, aktaran Regine Erichsen, "Scoundrels or Gentlemen? The Image of the Turk and the German Cultural Mission in Turkey during World War I", Nedret Kuran Burcoğlu (ed.), *The Image of the Turk in Europe from the Declaration of the Republic in 1923 to the 1990s*, İstanbul, 2000, 114, no. 4 [Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nden alınmıştır -ç.n.].

ki İngiltere ve Fransa da düşmanımızmış. Yarın barış yapılıncı, bu iki devlet delegelerini başkentimize yollarken bize karşı nasıl bir tavır takınacak?

Türkler, Batı medeniyetini özümsemekten aciz olduğu için Avrupa'dan çıkarılmalıymış. Peki niçin özümseyemiyorlar? Türkler Çanakkale'de namus ve şeref savunmasında İngilizlerden ve Fransızlardan üstün olduklarını gösterdikleri için mi? Bu notayı asla unutmayacağız. (...) Bu nota İstanbul kapılarını İngiltere'ye ve Fransa'ya kapatıyor.⁵

Ertesi gün İngiltere savaş kabinesi "Türkler tarafından tabi halklara yapılan kısımlardan ve İtilaf ordularından alınan esirlere yapılan kötü muamelelerden dolayı zehirli gaz bombalarının Türklerle karşı kullanılabileceğine oybirliğiyle karar verdi".⁶

İttihatçıların egemenlik haklarını yeniden elde etme açısından kazanımları, erken bir barış olmadan pek bir anlam ifade etmeyecekti. Böyle bir barışa dayanak oluşturacak tek şey de Rusya'da süregelen iç karışıklıklardı. İstanbul basını Rusya'daki gelişmeleri yakından izliyor, kötüye giden durumun Rusya'yı İttifak Devletleri'yle ayrı bir barış yapmak zorunda bırakacağını umuyordu. Osmanlı Devleti'nin Stockholm Büyükelçisi Hüseyin Cevad Bey de Rusya'daki olayları izliyor, İsveç basınından ve tarafsız meslektaşlarından bu olaylar hakkında bilgi topluyor ve İstanbul'a raporlar gönderiyordu. Öte yandan, Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa bilgi için sadece Alman kaynaklarına dayanıyor ve St. Petersburg'daki durumu İngiliz istihbarat servisinin işi olarak görüyordu.⁷

Birdenbire beklenmeyen bir şey oldu: Mart ayında Rusya'da bir devrim patlak verdi. Artık muharebe meydanlarındaki kilitlenmenin aşılmasına yönelik bir umut ışığı doğmuştu, Petrograd'daki (St. Petersburg) yeni yönetim ayrı barış yapmak isteyip İngiltere ve Fransa'yı zor durumda bırakabilirdi. Osmanlı Devleti ayrı bir

5 "Tard ve İhraç", *Tanin*, 18 Ocak 1917.

6 Savaş Kabinesi Kararı, WC38, 19 Ocak 1917, CAB 23/1, aktaran Yigal Sheffy, "The Introduction of Chemical Weapons in the Middle East", Yigal Sheffy ve Shaul Shai (ed.), *The First World War: Middle Eastern Perspective: Proceedings of the Israeli-Turkish International Colloquy*, 3-6 April 2000, Tel-Aviv, Israel, Tel-Aviv, 2000, 78.

7 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1878-1919)*, Ankara, 1970, 371 ff; Uygur Koca-başoğlu ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Ankara, 1994, 35-36, no. 10.

barış ihtiyacını derinden duyuyordu. Rusya'yla böyle bir barış yapılmazsa, İstanbul'un ayrı barış yapmak için müzakere açmaya çalıştığı yönünde güçlü söylentiler vardı. Bu söylentiler diplomatik çevrelere de yayılmıştı, öyle ki bu nedenle Talat Paşa 16 Mart'ta Enver Paşa'yı Berlin'e gönderdi. Enver Paşa, İstanbul'un müttefiklerinin yanında durduğuna ve onların arkasından Petrograd'la görüşmeler yapmadığına dair Berlin'e güvence verdi.⁸

Rusya'da Mart ayında yaşanan devrimden sonra savaş şiddetinden bir şey kaybetmeden devam edince, İstanbul'da karamsarlık ve hayal kırıklığı havası egemen olmuştu. Günlük basında yer alan yorumlarda da bu tavır yansıtılıyordu. Gazeteci Ahmet Emin'e göre, Nisan 1917'de İngilizlerin Arras'taki ve Fransızların Aisnes'deki saldırılarının başarısızlığa uğramasına rağmen, her iki devlet de savaşı sürdürecekti; barış için tek ümit, iç karışıklıkların hükümeti barış yapmaya zorlayabileceği Rusya'daki istikrarsızlık veya Alman denizaltı savaşının başarıya ulaşmasıydı.⁹ 25 Nisan 1917 tarihli *Le Soir*'da ise şunlar yazıyordu: “Ama Rusya'da kimse henüz ‘müzakere’ kelimesini kullanmadı veya bir konferans toplanmasını önermedi. Barış Rusya'nın Avrupa'nın Büyük Devletlerini, şimdi de ABD'yi nasıl etkileyebileceğine bağlı olsa bile, barış tarihi hâlâ uzakta.”

Enver Paşa'nın Berlin'e verdiği güvencelere rağmen Rusya'yla barış ihtimali 4 Nisan'da kabinede tartışıldı. Cavid Bey'in günlüğü, kabinedeki arkadaşlarının savaş ve barış meseleleri üzerinde kafa yorarken, artık nasıl farklı bir ruh hali içinde olduklarını yansıtıyordu. “Artık harp kahramanları kalmadı. Ne Mısır, ne Kafkasya ne de hariciye nazırının tasavvur ettiği gibi Fransa'dan buraya lup diye hücum edecek milyarlar.” Bunun yerine kabine, Alman işgali

8 Laurence Evans, *United States and the Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore, 1965, 43, no. 50. Dönemin Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Ottocar Czernin (*In the World War*, Londra, 1919, 143) bu konuda şunları yazmıştır: “O sırada [1917 yazının başlarında] İstanbul'dan, o çevredeki düşmanlarımızdan birinin ayrı bir barış yapmak amacıyla birtakım adımlar attığına ilişkin haberler geliyordu. Osmanlı hükümeti, müttefiklerinden ayrı bir barış yapmayacağını, ama toprak ilhakı yapılmaması temelinde genel bir barışı ele almaya hazır olduğu karşılığını verdi. Talat Paşa hemen benî söz konusu talepten ve cevabından haberdar etti. Bundan sonra düşman devletten başka bir haber gelmedi.”

9 Ahmet Emin, “Düşmanlarımız ve Sulh”, *Sabah*, 24 Nisan 1917.

altındaki bütün Rus topraklarının terk edilmesini, böylece geçici hükümetin ikna edilmesini Berlin'e önerdi. Hatta Enver Paşa Almanya'nın Rusya'ya savaş tazminatı vermesini teklif etti. İstanbul ise Boğazlar'da birtakım tavizler vermeyi düşünecekti.¹⁰

Aynı gün *Tanin*'de yayınlanan mülakatında Talat Paşa, Rusya'ya "şerefli bir sulh" teklif ediyordu. Ama Talat Paşa, Rusya'da kurulan geçici hükümet, Milyukov'un "Türkiye meselesinin Rusya lehine halli"ne dair sözlerini bir tarafa bırakmadıkça ve çarlık döneminin yayılcılık emellerini terk etmedikçe barışın mümkün olmadığını kesin bir dille ifade ediyordu. Rusya ile Osmanlı Devleti birkaç yüzyıldır "can düşmanı"ydı, bunun sebebi de Rusların Osmanlı'ya karşı benimsediği istilacı tavidir. Eğer "hürriyetperver" Rusya "eski tecavüz ve husumet düsturlarını" bırakırsa, Rusya'yla iyi komşuluk ilişkileri yaşanmaması için hiçbir sebep kalmamıştı.¹¹

20 Nisan'da Babiâli Washington'la ilişkileri kesmek zorunda kalınca, yönetici çevrelerdeki karamsarlık daha da arttı. ABD 6 Nisan'da Almanya'ya savaş açmış, Berlin de ittifak dayanışması çerçevesinde müttefikinin bu ülkeyle ilişkilerini kesmesini beklemişti. İttihatçılar, ABD'ye yönelik ağırlıkla dostane hisler beslemelerine rağmen, Berlin'e tamamen bağımlı oldukları için, Almanların isteğini yerine getirme kararı almıştı ve ilişkiler koparılmıştı. Kabine içindeki Talat Paşa, Cavid Bey ve Ahmed Nesimi gibi ılımlılar, Robert Kolej gibi Amerikan kurumlarına müdahale edilmemesi, onların normal faaliyetlerini sürdürmesine izin verilmesi konusunda ısrarcı olmuştu.¹²

10 *Tanin*, 27 Nisan 1945; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/IV, 102.

11 "Rusya Ahvali Hakkında Sadrazam Paşa Hazretlerinin Sermuharririmize Beyanatı", *Tanin*, 5 Nisan 1917; Trumpener, *Germany*, 155. İstanbul basını bu politikayı destekledi. Basının tavrını ortaya koyan örnekler için bkz. *Tanin*, 3 Nisan 1917, "Sulh Sözleri"; 4 Nisan 1917, "Harp ve Sosyal Demokrasi"; 6 Nisan 1917, "Sadrazam Paşa'nın Beyanatı" ve *Tasvir-i Efkâr*, 7 Nisan 1917, "Yeni Rusya-Eski Rusya."

12 5 Şubat 1917'de Cavid Bey, ABD Büyükelçisi Elkus'la görüşmüştü. Büyükelçi, kendisine, Almanya ABD'ye savaş açsa bile, Osmanlı Devleti'ne savaş açmayacağını "pek kuvvetli bir surette" söylemişti. Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 3/IV, 101. Ama Büyükelçi Elkus, Hariciye Nazır Ahmed Nesimi'yle görüştüktan sonra merkeze telgrafla şu yorumu göndermişti: "Osmanlı Devleti'nin, kendisi için neyin en iyi olduğuna ilişkin kendi düşüncesine dayanarak değil, Almanya'nın yönlendirmesine göre hareket edeceğini hissediyorum." Elkus'tan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 8 Şubat 1917, *FRUS* 1917, Sup., 148-149.

ABD'yle ilişkilerin kesilmesinin hemen ardından Talat Paşa, ülkesindeki durumun vahameti hakkında Almanlara bilgi vermek ve bu durumun biraz olsun hafifletilmesini istemek amacıyla Berlin'e hareket etti. Avlonyalı Süreyya Bey'in sağladığı bilgilere dayanan bir İngiliz istihbarat raporuna göre, Talat Paşa Almanlara, Osmanlı Devleti'nin mevcut askeri, mali ve ekonomik zayıflığından dolayı artık savaşı uzun süre sürdüremeyeceğini söyledi. Almanlar Temmuz 1917'ye kadar sabretmesini istediler, bu tarihe gelindiğinde Alman denizaltıları İngiltere'yi dize getirebilecek, İttifak Devletleri "şerefli" bir barış, bütün müttefiklere kazanımlar sağlayacak bir barış için müzakerelere girişebilecekti. Berlin'in yaklaşımının bu noktada belli bir geçerliliği olduğu söylenebilir, çünkü 1917 yılının ilk üç ayında Alman denizaltıları 844 gemiyi batırmış, buna karşılık sadece 10 denizaltı kayıp vermişti. Winston Churchill bu konuda şunları yazacaktı: "Bu, kanaatimce, savaşın bütün iniş çıkışları içinde karşılaştığımız en büyük tehlikeydi."¹³ Konvoy sistemi ve ABD'nin savaşa girmesi, İtilaf Devletleri'ni içinde bulundukları zor durumdan kurtardı. Kasım 1916'da Ticaret Kurulu Başkanı Runciman Savaş Komitesi'ne "Haziran 1917'den önce gemiyle ulaşımın tamamen çöküşünün beklendiğini" bildirmişti. Nisan 1917'de rekor sayıda geminin batırılmasının ardından aylık kayıp azaldı. Mayıs ayında getirilen konvoy sistemi bu gelişmeyi sağladı. Konvoy sisteminde bir ticaret gemisi, bir destroyer perdesi tarafından denizaltı saldırısından korunuyordu. Bu önlem, İngiltere'yi kıtlık sonucu mağlup olmaktan kurtarmak gibi çok önemli bir sonuç doğurdu.¹⁴

Talat Paşa'nın Berlin'in savını kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Osmanlı Devleti vahim durumda olabilirdi ama Rusya'nın yaşadığı iç karışıklıklarla karşılaşma tehlikesi söz konusu değildi – oysa Avrupa'nın geri kalanına çok geçmeden böyle bir korku damgasını vuracaktı. Osmanlı Devleti'nde Rusya'daki gibi bir devrim yapacak ne bir parti vardı, ne de o devrimi destekleyecek

13 Steven Weinberg, "What Price Glory?", *New York Review of Books*, 1/17, 6 Kasım 2003, 55.

14 John Williams, *The Other Battleground: The Home Fronts. Britain, France and Germany, 1914-18*, Chicago, 1972, 188 ve 192.

işçi sınıfı veya köylülük. Ama Anadolu köylüleri kendi becerilerini gösteriyor, ordudan gruplar halinde firar ediyordu. Firariler, siyasi eyleme geçmek yerine dağlara çıkıyor, eşkıya oluyorlardı. Kısacası bu kişiler, devrimci değil, tarihçi Eric Hobsbawm'un terimini kullanırsak "ilkel asiler" di.

Talat Paşa Viyana'ya gidince, Berlin'deki iyimserlikten çok farklı bir karamsarlık havasıyla karşılaştı. Avusturyalılar da uzun savaştan bitkin düşmüştü ve barış arayışı yoğunlaşmıştı; sadece Almanya'nın toprak kazanımları olarak gördükleri hedefler için savaşmayı sürdürmek istemiyorlardı. Dışişleri Bakanı Ottokar Czernin'in Talat Paşa'ya söyledikleri, Avusturya'nın da Osmanlılarla aynı derecede zor durumda olduğuna işaret ediyordu; üstelik, devrim korkusu da yaşıyorlardı.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde askeri yenilgiler ve ordudaki yolsuzluk haberlerinden dolayı hem kabinede hem de İTC içinde Enver Paşa'nın ve hizbinin konumu giderek zayıflıyordu. Enver Paşa'nın Irak'ta ve diğer Arap vilayetlerinde savaşın idaresini bizzat üstlenmesinden korkuluyordu. Bundan dolayı Talat Paşa Berlin'deyken, Bağdat ordusunun başına General Erich von Falkenhayn'ın getirilmesi konusunu da müzakere etti. Falkenhayn'ın, Enver Paşa'ya karşı çıkacak kadar yüksek rütbede olduğu düşünülüyordu. Aşağı yukarı aynı tarihlerde, Mustafa Kemal, Ali İhsan, Vehbi, Remzi ve Mahmud Kâmil Paşa gibi kişilerin dahil olduğu, Cemal Paşa çevresindeki bir subay grubu da Enver Paşa'ya karşı bir odak olarak ortaya çıkıyordu. Bu da Enver Paşa'nın savaşın başından itibaren İTC içinde başat konumda olmasını sağlayan itibarını artık kaybettğine işaret ediyordu.¹⁶ Artık asıl iş, savaş yapmak değil, barış müzakeresi yürütmek haline geldiğine göre, İttihatçı hareketin sivil kanadının gücünün restorasyonundan bile bahsedilebilir. Yalnızca Enver Paşa'nın nüfuzunu kaybetmesi söz konusu değildi, "triumvira" denen grubun diğer subay mensubu Cemal Paşa da Ağustos 1917'de Suriye'den başkente geri çağırılmış ve diplomatik misyon-

15 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 7 Mayıs 1945, Cavid Bey'in Talat Paşa'yla sohbetleri.

16 Soku, "İttihat ve Terakki Nasıl", *Son Posta*, 19 Ocak 1935; Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 29 Nisan 1945.

larla Avrupa'ya gönderilmişti.¹⁷ Bu kişilerin bir tasfiye harekâtına tabi tutulması veya marjinalleştirilmesi tabii ki söz konusu değildi. Ama sadık İttihatçılar olarak kendilerine çok farklı ve dinamik koşullarda başka roller verildiğini görüyorlardı.

İngiliz kuvvetleri Arap vilayetlerinde ilerlemeye devam ederken Anadolu'daki baskı büyük ölçüde azalmıştı; çünkü Rus askerleri devrime katılmak üzere gittiği için Rus ordusu hızla kan kaybediyordu. Osmanlıların 1917 yılı başlarında dibe vurmuş olan güvenleri, yıl ilerledikçe artmaya başladı. Artık bütün ümitler Rusya'da devrimle doğan kaosa ve erken bir barış yapılması ihtimaline bağlanmıştı. İstanbul basını, Petrograd'daki olayları yaklaşan bir barış ihtimali çerçevesinde yorumluyordu. Nisan sonlarında, geçici hükümet içinde Dışişleri Bakanı Pavel Milyukov ile Adalet Bakanı Aleksandr Kerenski arasındaki siyasi farkları tahlil eden *Tanin*, Kerenski ve sosyalistlerin siyasi mücadeleyi kazanacağından emindi çünkü onlar barış davasını temsil ediyordu. Ne var ki geçici hükümetin İstanbul üzerindeki hak iddialarını terk etmesi, artık barış yapılması için yeterli bir taviz olarak görülüyordu. Hükümetin görüşlerini yansıtan *Tanin* şu tavrı ortaya koyuyordu: "Biz harbe İstanbul'u muhafaza edip etmemek maksadıyla değil, (...) hal ve istikbalimizi kuvvetle müeyyed [sağlamlaştırılmış] bir emniyet altına almak gayesiyle iştirak ettik."¹⁸ Artık her ne pahasına olursa olsun barış denmiyordu, İttihatçıların daha iddialı savaş hedefleri vardı. Avusturya büyükelçisi Osmanlı Hariciye Nezareti'ne 14 Mayıs'ta Rus cephelerinde bir ateşkes olacağını, Babiâli'nin de Boğazlar meselesiyle ilgili konumunu hazırlaması gerektiğini bildirdiği zaman, Cemiyet'in Meclis-i Umumisi'nin desteğini alan kabine, Osmanlıların elini göstermesi için henüz çok erken olduğu kararını aldı.¹⁹

Savaş döneminde daima hükümetin görüşlerini yansıtan sansür altındaki basın, 19 Temmuz'da Reichstag barış kararı kabul edildikten sonra elverişli barış şartları elde edilmesi konusunda daha

17 Cavid, "Hatıralar," *Tanin*, 15, 16, 24-28 Mayıs 1945; Soku, "İttihat ve Terakki Nasil", *Son Posta*, 17-19 Ocak 1935; Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. 3, 317.

18 "Yeni Rusya ve Biz", *Tanin*, 26 Nisan 1917.

19 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 8 Mayıs 1945.

iyimserdi. Reichstag kararı, zorla yapılan bütün sınır değişikliklerinin, siyasi ve ekonomik tavizlerin geçersiz sayılması ve bütün denizlerde dolaşım serbestliğinin açıkça tanınması temelinde bir barış yapılması çağrısında bulunuyordu. Reichstag, eğer bu şartlar karşılanmazsa, bu hedeflere ulaşana kadar savaşa devam etme kararlılığını ortaya koyuyordu.²⁰ Papanın barış planı da memnuniyetle karşılanmıştı; çünkü bu planın Üçlü İtilaf saflarında daha fazla demoralizasyon yaratacağı düşünülüyordu. Papa XV. Benedictus barış çağrısını savaştan bütün devletlere göndermiş, özellikle Almanya ve Avusturya-Macaristan'da artan barış arzusuna tercüman olmuştu. Hristiyanlık ilkelerine atıfta bulunan papa, savaşa karşı çıkıyor ve "intihar mahiyetindeki çarpışmalara bir son verilmesini istiyordu". Silahsızlanmaya, denizlerde dolaşım serbestliğine, işgal edilen toprakların ve ele geçirilen kolonilerin iadesine dayalı, savaş tazminatı içermeyen bir barış öneriyordu.

İtilaf hükümetlerinin bu çağrıya verdiği karşılık olumsuz oldu, papanın barış planını "Viyana ile Vatikan arasındaki yakın bağlar sayesinde mümkün olan, haklı cezadan kurtulmaya yönelik" bir Alman oyunu olarak gördüler.

"Wilson müşkül duruma düşmüştü, çünkü papanın çağrısı kendi görüş ve ilkelerine benzer görüş ve ilkeleri tekrarlıyordu..." Bu nedenle Washington nasıl karşılık vereceğini bilemedi. Sonunda Wilson verdiği karşılıkta, barış arzusunu paylaştığını belirtti, "ama savaş sonrası istikrarlı ve adil bir dünya için sadece önceki statükoya dönülmesini yetersiz diye niteledi."²¹

Bir yandan Paris'te Joseph Caillaux ve Roma'da Giovanni Giolitti gibi Berlin'le barış ve uzlaşmadan yana olduğu düşünülen ılımlı

20 *Macmillan Dictionary of the First World War*, 358.

21 Daniel Smith, *The Great Departure: The United States and World War I, 1914-1920*, New York, 1965, 89-91; Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I*, Londra ve New York, 1998, 356. Ayrıca bkz. *The Near East*, 17 Ağustos 1917, 310. "Peace Proposals and the Near East." Papanın aslında 1 Ağustos tarihli barış çağrısı, 10 Ağustos'a kadar kamuoyuna duyurulmadı. Isaiah Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism 1897-1918*, Oxford, 1977, 334. Papanın arabuluculuk girişimi 26 Haziran'da başlamıştı ve Bethmann Almanya'nın barışa hazır olduğunu Papalık Elçisi Pacelli'ye bildirmişti. Gerald D. Feldman (ed.), *German Imperialism 1914-1918: The Development of a Historical Debate*, New York, 1972, 81-82.

cumhuriyetçilerin temsil ettiği konumun güçlenmesi, bir yandan da Rusya'da Milyukov ile Kerenski arasında süregelen mücadele, düşman saflarında bir karışıklığa işaret ediyor, elverişli şartlarda bir barış ihtimalini akla getiriyordu. *Tanin* gazetesi, savaşın devam etmesinin sorumluluğunu bütünüyle İtilaf Devletleri'ne yükliyordu:

Harp devam ediyor, çünkü İtilaf bunu istiyor; Alman meclisinin kararı ve Kont Czernin'in beyanları samimi bir sulh teklifinin temelini teşkil etti, ama İtilaf teklifi reddetti. Başkalarının topraklarına ve haklarına tecavüz etmek istemiyoruz; sadece kendi memleketimizde hürriyetimiz ve mevcudiyetimiz için yaşama hakkı istiyoruz. Kuvvetimizin farkındayız ve düşmanlarımızın yan yolda bizi karşılayacakları kanaatindeyiz. Bu arada müttefiklerimizle tam bir ahenk içinde kalacağız ve sulh hakkında tek kelime duymak istemeyenlere silah kuvvetiyle cevap vereceğiz.²²

Osmanlı askerlerinin, Avusturya ordusunun yanında çarpışmak üzere Galiçya'ya gönderilmesi de Osmanlıların moralini yükseltti. İttihatçılar, Çanakkale Muharebeleri'nde ve başka cephelerde ittifaka zaten kritik bir katkı yaptıklarına inanıyorlardı; Avrupa'daki bir cepheye kuvvet gönderilmesi, müzakere masasında Berlin ve Viyana'yla eşitlik iddialarını daha da güçlendirdi.²³ Yine de İttihatçılar, Almanların barış yaparken Osmanlı çıkarlarını feda edebileceklerinden çekiniyordu. Bundan dolayı, bütün savaş boyunca, özellikle Çanakkale'de yaptıkları katkıları ve fedakârlıkları müttefiklerine sürekli olarak hatırlatıyorlardı.

Tasvir-i Efkâr, Osmanlıların katkıları hakkında şunları yazıyordu:

Eğer Çanakkale geçilse, vaziyet tamamen farklı olur ve harp çok önce sona ererdi. Bulgaristan dahil Balkanlar İtilaf Devletlerinin elinde olurdu. Rusya'ya silah ve mühimmat gönderilir, Rus ihtilali hiç yaşanmazdı. Türk ordusunun büyük fedakârlıklarla yürüttüğü bu mücadelede hedef Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve istiklalini korumaktı ve bu hedefle Dörtlü İttifak'ın zaferine iştirak etti. Aramızda mevcut olan tam ahenk şüphesiz

22 "Harp Devam Ediyor", *Tanin*, 6 Ağustos 1917.

23 *İkdam*, 2 Ağustos 1917.

bizi bu hedefe ulaştıracaktır. (...) Papanın teklifine dikkat edilmesinin bu hedefe ulaşmamız hususunda bizi daha da ikna etmesini bekliyoruz.²⁴

Uzun ve pahalı bir savaşın başarıyla sona erdirilmesine yol açacak gibi görünen gelişmelerle hükümetin azmi arttı; Almanların safında savaşa girilmesi, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli anlaşmaların ortaya çıkarıldığı günlerde haklı ve yerinde bir tavır olarak görülüyordu. *Tanin* gazetesi şunları yazıyordu:

Memleketimiz taksim edilecekti. (...) Asırların neticesi olan mevcudiyemiz imha edilecekti. Müttefiklerimizin ve bizim fevkalade gayretimiz sayesinde bütün bunlar meydana gelmedi. Vatanımızın taksimi tehlikesi artık yok. (...) Bu vakıalar düşmanlarımızın mağlup edildiğini ispat ediyor.²⁵

İttihatçılar yakın gelecek hakkında fazla iyimser beklentilere girmişlerdi ama olaylar onların beklediği gibi gelişmedi. Kerenski'nin Milyukov'a karşı iktidar mücadelesini kazanması, ayrı bir barış yapılması gibi bir sonucu beraberinde getirmedi çünkü rakibi gibi Kerenski de gücünü sağlamlaştırdıktan sonra artık barış yapma isteği göstermedi. Aslında Kerenski savaşta daha saldırgan bir politika izlemeye çalıştı. Ordu limanına düzenlenen Rus saldırısı, İttihatçılar üzerinde bir şok etkisi yarattı. Saldırıyı "birkaç ay evvel idealler ve insaniyetçilikle dolu olarak gösterilen devrim üzerinde bir leke" diye niteleyen *Tanin* konu hakkında şunları yazıyordu:

Hürriyet ve adaletten bu kadar çok bahseden bir başka ihtilal hatırlamıyoruz. Ama bu fikirler anlaşılan şimdi tamamen unutulmuş. Kerenskiy bencilik rejimini ne kadar müddet devam ettirirse, Rusya'yı tehdit eden felaketin o kadar büyük olacağına inanıyoruz. Kendisine Napolyon havası veren genç, hırslı hukukçu memleketini mahva sürüklüyor. Ruslar çok geçmeden nereye gittiklerinin farkına varmazsa, felaket, bizim değil, onların olacak.²⁶

24 "Papanın Sulhu", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Eylül 1917.

25 "Kazanılmış Bir Zafer", *Tanin*, 26 Ağustos 1917; Czernin, *World War*, 275-279'da İtilaf Devletleri arasındaki gizli paylaşım planlarına ilişkin, 25 Nisan 1915 tarihli Londra Konferansı'nda alınan kararlar bulunur.

26 "Ordu Vakası", *Tanin*, 28 Ağustos 1917.

Eylül 1917'de General Lavrenti Kornilov'un iktidarı ele geçirme girişimi, Rusya'daki karışıklıklardan yararlanmaya çalışan bir İngiliz oyunu olarak nitelendi, amacın bütünüyle savaş yanlısı bir askeri iktidara getirmek olduğu söylendi. Rusya'daki kaos görünümü Osmanlıların içini rahatlatıyordu; bu kadarı bile Osmanlıların yapmak zorunda kaldıkları bütün fedakârlıkların yeterli bir mükâfatı gibi görülüyordu. Bu bağlamda, Cemal Paşa'nın Berlin dönüşünde basına verdiği bir demeçte dile getirdiği iyimserliği hatırlamak yerinde olacaktır. 22 Eylül 1917 tarihli *Tanin*'de çıkan demecinde şöyle diyordu Cemal Paşa: "Zaman bizim lehimize işliyor, çünkü İtilaf taarruzları savaş üzerinde hiçbir tesir yaratmadı ve denizaltı savaşı dengeyi Almanya ve müttefikleri lehine değiştirdi."²⁷

Bu tür iyimserlik ifadelerine rağmen ülkenin durumu hiç de iç açıcı değildi, nüfusun çoğu savaştan çok bitkin düşmüştü ve büyük bir yoksullukla pençeleşiyordu. Yine de ufukta, yapılan bütün fedakârlıkların boşa gitmediğini düşündürecek bir barış var gibi görünüyordu. Rusya'nın çöküşünün dışında, Düyun-ı Umumiye'ye 50 milyon lira değerinde Alman hazine bonusu verilmesi, bir tür mali ve ekonomik istikrar vaadi getirmişti. Böylece Babıâli, halkın güvenini kaybeden eski banknotların yerini alacak eşit miktarda yeni banknotu tedavüle çıkarabilecekti. Bu şekilde, satın alma gücünde bir parça istikrar sağlanacağı ve her tarafı saran karaborsaya bir darbe indirilebileceği umuluyordu. Ayrıca İttihatçılar yeni bir şey deniyorlardı. Mali ve ekonomik istikrarı sağlamak için kentli nüfusa aktif rol biçen bir denemeye giriştiler. Yeniden maliye nazırlığına geçen Cavid Bey'in *İkdam* muhabirine verdiği bilgiye göre hükümet, Alman markına benzeyen ve Alman borcunun garantisini oluşturduğu 1 liralık hazine bonoları çıkaracaktı.²⁸

Basında halkı yeni bonolara para yatırmaya teşvik için bir kampanya başlatıldı, gazeteler vatanseverlik duygularına hitap etmeye

27 "Cemal Paşa Hazretlerinin Muhabirimize Beyanatı", *Tanin*, 22 Eylül 1917.

28 "Maliye Nazırının Muhabirimize Beyanatı", *İkdam*, 3 Ekim 1917. Söz konusu borçlanma için ayrıca bkz. "Yeni İstikraz: Elli Milyon Lira"; "Yeni İstikrazın Şeraiti", *Tanin*, 3 Ekim 1917; "Paramızın Islahı", *Tanin*, 4 Ekim 1917 ve *Revue de Turquie*, no. 8, Ocak-Şubat 1918, 270-271; Georgeon, François, "Le premier emprunt intérieur ottoman (mai-juin 1918)", *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris, 1980, 101-117.

çalıştılar. Bu bonolara yatırımlar paranın değerini artıracak ve tüketim mallarının maliyetini düşürecekti. Böylece, “Osmanlıların ordu-su kadar güçlü olduğunun ispat edilmesi gereken” iktisadi hayatta canlılığa erişilecek, vatanseverlik ve istenen barışa ulaşma kararlılığı bir kez daha gösterilecekti. “Paramızı bu kadar elverişli şartlarda yatırarak barışın gelişini de hızlandırmış olacağız. Düşman bizi, açlıkla veya mali bir krizle mağlup edemeyeceğini anlamalı.”²⁹

Bu mali deneme, beklentileri karşılamadı çünkü halkın hükümetin vaatlerine güveni yoktu. Mali ve ekonomik kriz devam etti, ne var ki İttihatçılar barış müzakerelerine kadar ülkenin ayakta kalacağına inanıyordu. Bu defa kendilerini bekleyen iş, Almanlardan bağımsız olarak savaş hedeflerini tanımlamaktı. 1917 yılının başında İttihatçılar sadece, savaş meydanlarında kazandıklarını düşündükleri bir hakkın, egemen bir devlet olarak yaşama hakkının tanınmasını istiyordu. Rusya’nın çöküşüyle ve İtilaf Devletleri’nin pek yakında geleceği düşünülen yenilgisiyle savaşın sonuna yaklaşıırken, savaş hedefleri daha iddialı ve yayılmacı bir nitelik kazandı.

Yayılmacı savaş hedeflerinin iki cephesi vardı: Panislamist ve Pantürkist hedefler. Emir Şekip Arslan gibi Arap mebusların liderlik ettiği İslamcılar, Mısır’ın yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmesini talep ediyor, Osmanlıların bu talebini her ne pahasına olursa olsun desteklemenin Almanya’nın görevi olduğunu savunuyordu. Sözcülüğünü Yusuf Akçura ve çoğu Rusya kökenli başka Türklerin üstlendiği Pantürkistler, İttihatçı siyaset içinde aktif değildi. Rusya’nın parçalanmasından cesaret bularak ve Kafkasya halklarından örnek alarak, Rusya, İran ve Afganistan Türk halklarının birliğinden bahsediyordu – ama Osmanlı Türkleri birliğin parçası olarak düşünülmüyordu! Bu duygu, Kazan’da toplanan Rusya Müslümanları kongresinde, fırsattan yararlanıp kendilerini Osmanlı padişahına tabi ilan etmeleri talebinde ifadesini buldu.³⁰

29 *Le Soir*, 9 Ekim 1917.

30 H. Altendorfer, “Kongress der muslimanischen Geistlichen”, *Die Neue Orient*, 5 ve 8 Ekim 1917; Birleşik Krallık, *Daily Review of the Foreign Press (DRFP)*, 3 Ocak 1918, 404.

İttihatçılar bu eğilime karşılık verdi ve kendilerini potansiyel bir bölgesel güç olarak görmeye, 1908 gibi erken bir tarihte yaptıkları gibi yeniden “Ortadoğu’nun Japonyası” olarak hayal etmeye başladılar. Osmanlı Devleti’nin stratejik ve coğrafi konumu değerlendirildiğinde, bölgesel bir güç olmak için büyük, güçlü bir donanmaya sahip olması gerekiyordu.³¹ Bundan dolayı Rusya’nın Karadeniz donanması meselesi 1918 yazında ele alındığında, Berlin ile İstanbul arasında bir anlaşmazlık konusu haline geldi.

Kayserin Ekim 1917’deki İstanbul ziyareti sırasında bir süreliğine Osmanlı-Alman ilişkilerindeki her türlü çatlağın üstü örtüldü. Berlin, İttihatçıları yatıştırmak amacıyla, şartlarını yerine getirme niyeti taşımadığı her türlü tavizi kâğıt üzerinde vermekten çekinmiyordu. Almanya’nın İstanbul Büyükelçisi Bernstorff hatıralarında şunları yazmıştır: “İmparatorluk Hükümeti, her ne pahasına olursa olsun, Osmanlı Devleti’nin ittifaktan ayrılmasını istemiyor, itibar kaygısıyla dörtlü ittifakı barış yapılarına kadar korumak istiyordu. Alman tarafında Osmanlıların bütün taleplerinin kabul edilmesinin sebebi buydu...”³² İttihatçılar ise fırsattan yararlanıp, Osmanlı-Alman antlaşmalarını kendi lehlerine genişletmeye çalışıyordu. 18 Ekim’de Osmanlı ve Alman subaylarının (en azından kâğıt üzerinde) tam eşitliğini öngören askeri bir antlaşma imzalandı.³³

Kayser Wilhelm İstanbul’a 15 Ekim’de trenle geldi. Küçükçekmece İstasyonu’ndan Sirkeci’ye kadar kendisine Enver Paşa ve Şehzade Ziyaeddin Efendi refakat etti. Padişah, ipek halılar serilip bayraklarla ve çiçeklerle süslenen Sirkeci Garı’nda Alman imparatorunu karşıladı. Karşılama merasimine katılanlar arasında, şehzadeler, Mısır hıdivi, kabine üyeleri, ayanlar ve mebuslar da bulunuyordu. Kaysere Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann da refakat ediyordu. Osmanlı ileri gelenleri Alman imparatoruna takdim edildikten sonra tören kfilesi Haliç’i geçip Boğaz kıyısından ilerleyerek Yıldız Sarayı’na gitti.

31 *Osmanischer Lloyd*, 24 Eylül 1917; Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 24-28 Mayıs 1945.

32 Johann Bernstorff, *Memoirs of Count Bernstorff*, New York, 1936, 185-186.

33 Gotthard Jäschke, “Deutsch-Türkische Militärkonvention vom 18. Oktober 1917”, *Die Welt des Islams*, X/3-4, 1966; Bernstorff, *Memoirs*, 185-186; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, 187-188; Trumpener, *Germany*, 99-100.

Enver Paşa'nın tercümanlık görevini üstlenerek refakat ettiği iki hükümdar birlikte yolculuk yaparak Alman kayserinin kalacağı Yıldız Sarayı Şale Köşkü'ne ulaşmıştı. Padişahın Dolmabahçe Sarayı'nda kayser için verdiği ziyafette, iki hükümdar birbirinin şerefine kadeh kaldırdı. Padişah konuşmasında sürekli olarak Osmanlı-Alman ittifak antlaşmasına ve savaşta birlikte başarılanlara atıfta bulundu. Ardından söz alan kayser Osmanlı ordusuna övgüler yağdırdı ve şunları söyledi: "Dün, düşmanın imparatorluğun tam kalbine yaptığı saldırıyı püskürten Osmanlı ordusunun ve donanmasının şanlı ve unutulmaz kahramanlıklar gösterdiği ve ortak davamıza muazzam hizmetlerde bulunduğu yeri [Gelibolu'yu] ziyaret ettim."

Kayserin ziyaretinin amacı, Osmanlıları savaşı sürdürmeleri için teşvik etmek ve böyle kritik bir aşamada ayrı bir barış yapmayı düşünmemelerini sağlamaktı. Kayser şu sözleri sarf etmişti:

Biraz önce Zatı Şahane'den büyük bir memnuniyetle öğrendim ki, Osmanlı halkı ve silahlı kuvvetleri, devletlerimizin haklarını ve çıkarlarını güvence altına alacak tatminkâr bir sonuç elde edilene kadar, Alman halkı ve ordusu gibi aynı kararlılık ve güvenle çarpışmaya devam etmeye karar vermiştir. Müttefiklik antlaşmalarına sadakatleri asla sarsılmayan Almanlar ve Osmanlılar, Avusturyalılarla, Macarlarla ve Bulgarlarla omuz omuza, düşmanları, kan dökmeye devam etmenin beyhudeliğini anlayana kadar mücadele edecektir. Ardından gelecek barış zamanında, halkımız kendini barışçıl medeniyet işine vakfedecektir.³⁴

Ertesi gün iki hükümdar rütbe ve nişan teatisinde bulundu ve Talat Paşa, Enver Paşa, İbrahim Hakkı Paşa ve Baron von Kühlmann'ın da katıldığı bir toplantı yaptılar. Kayser kabineyi kabulünde, Almanya'nın savaştaki konumuna ilişkin çok pembe bir tablo çizdi, düşmanın kritik durumda olduğunu, hem İngiltere'nin hem de Rusya'nın çöküşün eşiğine geldiğini iddia etti.³⁵ Rusya'nın

34 "Umumi Harpte Çanakkale", *Tasvir-i Efkâr*, 17 ve 18 Ekim 1917 ve "Kayser Çanakkale'de", *Tasvir-i Efkâr*, 19 Ekim 1917. Görlitz, *Kaiser and His Court*, 307; Feryal İzer, "Kaiser Wilhelm'in İstanbul'u Ziyareti ve Şale Kaser-i Hümayunu", *Tarih ve Toplum*, Ocak 1990, 11-16.

35 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 8 Haziran 1944; Bernstroff, *Memories*, 186.

Ekim ayındaki durumu gerçekten kritik görünüyordu, İstanbul basını da Rusya'nın buhran içinde olduğu, Kerenski'nin yeni hükümetinin uzun ömürlü olmayacağı yolunda haberler veriyordu. Bolşeviklerin gücü günden güne artıyor ve açlığın pençesindeki kitleler ne pahasına olursa olsun barış istiyordu. Rusya'da Kerenski'nin düşüşüyle bir dağılma ve kargaşa döneminin başlaması kaçınılmazdı.³⁶ Bu haberler o kadar önemliydi ki, kayserin ziyareti sırasında bile ilk sayfalarda yer bulabiliyordu.

Basın, kayserin ziyaretini coşkuyla karşıladı ve Almanya'yla ilişkiler hakkında pek çok yazı yayınladı. Söz konusu yazıların neredeyse hepsinde, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne neler borçlu olduğu vurgulanıyor, Almanya'nın müzakere masasında Irak'ı geri alma yükümlülüğü öne çıkarılıyordu. Müttefikler birbirlerinin çıkarlarını koruma taahhüdünde bulunduğu için, Osmanlı Devleti savaştan, toprak bütünlüğüne zarar gelmeden ve bağımsızlığı güvence altına alınarak çıkmalıydı. Ege Adaları'nda İtalyan işgaline son verilmeli ve Mısır İngilizlerden kurtarılmalıydı. İstanbul basınına bakıldığında Osmanlıların gayri resmi savaş hedefleri bunlardı.

Kayserin Çanakkale'deki muharebe alanlarını ziyaretinden sonra, basın yine bölgede Osmanlı ordusunun oynadığı rolü öne çıkardı. Çanakkale'de İtilaf kuvvetlerini yenilgiye uğratan Osmanlı ordusunun gücü sayesinde, Bulgaristan Almanya'nın ittifakına katılmış, Romanya'nın ve Yunanistan'ın harekete geçmesi engellenmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti Sırbistan'ın işgal edilebilmesinde de pay sahibiydi.³⁷

Tanin gazetesi (15 Ekim 1917) daha resmi bir çizgi benimsemiş ve kayserin ziyaretini büyük puntolu bir manşetle duyurmuştu. 20 Ekim tarihli gazetede kayserin ve padişahın konuşmalarının metinleri yer alıyordu. Padişah söz konusu konuşmada daha önceki savlarını tekrarlıyor ve savaş hedeflerini ortaya koyuyordu:

36 "Rus Buhranı", *Tanin*, 18 Ocak 1917; "Yeni Rus Hükümeti", *Tanin*, 13 ve 15 Kasım 1917.

37 "Umumi Harpte Çanakkale", *Tasvir-i Efşâr*, 17 ve 18 Ekim 1917 ve "Kayser Çanakkale'de", *Tasvir-i Efşâr*, 19 Ekim 1917.

Kahraman ordularımız topraklarımızın müdafaası, istiklalimiz ve hür inkişafımız için çarpşıyorlar ve meşru hedeflerine ulaşana dek harbe devam azim ve kararlılığı içindeler. Daha fazla kan dökülmesinin beyhudedeliği hakkında düşmanlarımızı nasıl ikna edeceklerini biliyorlar ve bu caniyane harbin yarattığı ıstırap ve felaketlerden insanlığı kurtaracaklar.

Kayserin ziyaretine tanıklık eden Amerikalı diplomat Frederick Wirth'e göre ziyaret, kitlelerde herhangi bir coşku yaratmamış, tersine halkta savaş şevki bulunmadığını göstermişti. Yine Wirth'e göre, şehrin ana caddesinin iki tarafı, "asil hareketleri (basının yazdığına bakılırsa) bütün ülkede coşkuyla karşılanan" Alman hükümdarını görmek isteyen bir kalabalıkla dolmuştu. Alman imparatoru caddeden arabasının içinde geçerken, etrafta bir ölüm sessizliği vardı, sadece kalabalığa karışmış birkaç yüz Almanın alkışları ara sıra bu sessizliği bozuyordu. İstanbullular, meraklarını giderdikten sonra, sessiz sedasız evlerine dönmüştü.

Savaş konusu açılınca, bütün sınıflardan insanların ağızından dökülen başlıca söz, "Savaştan bıktık" sözü. Dahası, nüfusun büyük çoğunluğunun fiziksel halinin yanı sıra genel ruhsal çöküntü ve bitkinlik görünümü, dile getirilmemiş olsaydı bile, bu sözün doğruluğunun ispatı için kendi başına yeterli delil olurdu.³⁸

İstanbul basını ziyaret hakkında doğal olarak çok olumlu haber ve yazılar yayınlıyordu ve İTC'nin sözcüsü *Tanin* en coşkulu haber verenlerin başında geliyordu. *Tanin*'e göre belirli devletler (İngiltere kastediliyor) dünyayı tahakküm altına almayı gözlerine kestirince, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ittifak bir zorunluluk haline gelmişti. Boğazlar'ı savunan Osmanlılar, Almanya'nın da haklarını savunmuştu. Düşmanlar bu iki milletin şereflerini ve bağımsızlıklarını sonuna dek koruyacağını anlayana kadar, Almanlar Ren Nehri'nde, Osmanlılar Boğazlar'da kılıç elde direnecekti. Daha bağımsız bir gazete sayılabilecek *Tasvir-i Efkâr*, *Tanin*'in ve

38 Frederick Wirth, İstanbul'dan ayrılmadan önce İsveç diplomatik heyetine katılmıştı. Wirth'den ABD Dışişleri Bakanlığına, Bern, 5 Aralık 1917, 867.00/809.

İttihatçı kadroların görüşlerini esas itibarıyla kabul etmekle birlikte, Berlin'in İstanbul'a neler borçlu olduğunu unutmaması gerektiği konusunda kaygılarını dile getiriyordu. Osmanlı Devleti Çanakkale'de ittifaka sadık bir şekilde hizmet etmişti, Berlin'in de Irak'ta aynı şekilde hizmet etmesi gerekmez miydi? *Tasvir-i Efkâr*, bunu Almanya'nın doğal bir savaş hedefi olarak görüyordu! "Irak Osmanlılara geri verilmeden Antwerp Belçika'ya geri verilecek midir?" diye soruyordu. Osmanlıların Dörtlü İttifak'a yaptığı hizmetleri okurlara tekrar hatırlatan gazete, ittifaktaki her bir devletin, müttefiklerinin çıkarlarını savunma taahhüdünde bulunduğunu kaydediyordu. Osmanlı Devleti'nin savaştan toprak bütünlüğünü koruyarak ve bağımsızlığını güvence altında alarak çıkacağını okurlara kesin bir dille bildiriyordu. "Ege Adaları devlete iade edilecek, Mısır İngiliz boyunduruğundan kurtulacak."

Basın, Bulgaristan'ın İttifak Devletleri'ne katılmasını, böylece Sırbistan'ın hızla işgal edilip Berlin ile İstanbul arasındaki yolun açılmasını sağlayan temel faktörün Osmanlıların Çanakkale'deki başarısı olduğunu vurguluyordu. Düşman Boğazlar'a ikinci bir harekâta bir daha kalkışamamıştı; Osmanlı Devleti yaşama hakkının olduğunu göstermiş, Boğazlar meselesi gündemden düşmüştü.³⁹

Savaş sırasında İstanbul'da ikamet eden Hindistan Müslümanları kaysere bir beyanname sunmuş, kendisine "hoş geldiniz" diyerek, Almanya'nın zaferi için dua ettiklerini bildirmişler, Almanya ile hilafet arasındaki ittifaktan memnuniyet duyduklarını ifade etmişlerdi. Bu beyannamede İngiltere, Hindistan'ın, Mısır'ın, küçük milletlerin ve genel olarak insanlığın zalim ve zorba düşmanı olarak niteleniyordu.⁴⁰ Kayserin ziyareti, kendisine yine Müslümanların dostu rolü verilmesine vesile olmuştu.

İttihatçılar, kayserin ziyaretini basında kendi savaş hedeflerini duyurmak için fırsat olarak kullandı. Kaysere, Osmanlı ordusunun katkıları ve Almanya'nın Babiâli'ye borçlu olduğu hatırlatıldı. Yine Almanlara, Osmanlıların Çanakkale'deki başarısı ve Sofya'ya toprak tavizinde bulunmayı kabul etmesi sayesinde Bul-

39 *Tanin* ve *Tasvir-i Efkâr*, 16 Ekim 1917.

40 *DRFP*, 19 Ocak 1918.

garistan'ın ittifaka katıldığı, Yunanistan ve Romanya'nın ittifaka karşı hasmane harekete girişmesinin engellendiği tezi tekrar ifade edildi. Osmanlı Devleti ayrıca Sırbistan işgaline ve ittifakın Balkanlar'a hâkim olmasına katkıda bulunmuştu. Osmanlı Devleti'nin müzakere masasında Irak'ı geri almasına yardım etmek de şimdi kayserin göreviydi. Müttefik devletler, her birinin çıkarlarını koruma taahhüdünde bulunduğuna göre, Osmanlı İmparatorluğu savaştan toprak bütünlüğünü koruyarak ve bağımsızlığını güvence altına alarak çıkmayı bekliyordu. Bunun için Ege Adaları'nın İstanbul'a iade edilmesi ve Mısır'ın İngiliz boyunduruğundan kurtarılması gerekiyordu.⁴¹

Almanlar bu iddiaların hiçbirini ciddiye almadı. Zaten 1914 yılında ittifak antlaşmasının imzalanmasından beri aynı siyaseti izliyorlardı. Bütün talepleri, İttifak Devletleri'nin zafer kazanması, yani Berlin'in her şeye muktedir olacağı bir ortamın doğması şartına bağlayarak kabul edip İttihatçıları yatıştırmak çok kolaydı. Dahası Ağustos 1917'de dışişleri bakanlığı görevine getirilen Richard von Kühlmann, bütün bunları İttihatçıların maksimalist talepleri diye bir tarafa bırakıyor, "Osmanlı Devleti'nin, kapitülasyonların kaldırılmasının genel kabul görmesi şartıyla bütün meselelerde uzlaşmacı bir tavır sergileyeceğine kesin olarak inanıyordu."⁴²

17 Ekim 1917'de Babiâli, fırsattan yararlanarak Osmanlı-Alman ittifak antlaşmasını yeniden müzakereye açtı. Ertesi gün (18 Ekim) Almanya Savaş Bakanı von Stein ile Enver Paşa arasında bir askeri sözleşme imzalandı, böylece Liman von Sanders ile imzalanan daha önceki sözleşmenin yerine yenisi geçerli hale geldi. Yeni sözleşmeye göre Alman ve Osmanlı subayları arasında tam bir eşitlik olacak, Osmanlı subayları eğitim için Almanya'ya gönderilecek ve Osmanlı ordusu Alman modeline uygun olarak teşkilatlanacak, böylece ordu teşkilatlanmasında ve muharebe nizamında yeknesaklık sağlanacaktı.⁴³

41 *Tasvir-i Efkâr*, 16 Ekim 1917.

42 Bernstorff, *Memoirs*, 186.

43 Friedman, *Germany*, 332-333; Trumpener, *Germany*, 99-100; Jäschke, "Deutsch-Türkische Militärkonvention"; Sanders, *Five Years in Turkey*, 187-188; Bernstorff, *Memoirs*, 185-186.

Büyükelçi Bernstorff'un yazdıklarına bakılırsa, kayserin ziyareti sırasında siyasi meseleler Babıâli'de etraflıca müzakere edildi. Müzakerelerde Alınan tarafını Dışişleri Bakanı Kühlmann, Rosenberg ve Bernstorff, Osmanlı tarafını ise Talat Paşa, Nesimi Bey ve İbrahim Hakkı Paşa temsil ediyordu. Yetenekli ve ehil bir diplomat sayılan, dışişleri bakanlığı için adı geçmiş olan Bernstorff bu konuda şunları yazıyordu:

Osmanlı hükümeti, Osmanlı-Alman ittifak antlaşmalarında kendi lehlerine değişiklikler yapılması için uygun fırsattan yararlanmak istiyordu. Bunlar, zaten bizim aleyhimize birer *societas leonina*'yı* temsil ediyordu, ama imparatorluk hükümeti, prestij kaybetmeme kaygısıyla barış yapılana kadar dörtlü ittifakı sürdürmek istediği için Osmanlı Devleti'nin ittifaktan ayrılmasını her ne pahasına olursa olsun engellemeyi arzu ediyordu. Alman tarafının Osmanlıların bütün taleplerini kabul etme eğilimi işte bu yaklaşıma dayanıyordu.

Kayserin İstanbul'dan ayrılmasından bir gün önce, 19 Ekim'de, kâğıt para ihracı hakkında Berlin'le bir mali antlaşma imzalandı. Almanya, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne 50 milyon lira değerinde hazine bonusu yatıracak, buna karşılık Babıâli de aynı değerde kâğıt para ihraç edecekti. (Bu konuda ayrıntılar için kitabın ekonomiyle ilgili bölümüne bkz.) 20 Ekim akşamı saat 6'da kayser Sofya'ya ulaştı, 21 Ekim'de de Berlin'e döndü.⁴⁴

Rusya'da yeni bir kriz haberine, kayserin ziyareti sırasında yayınlanan gazetelerde tam sayfa ayrıldı. 18 Ekim'de "Rus Buhranı" başlığı altında konuyu ele alan *Tanin* gazetesi, Kerenski hükümetinin fazla uzun ömürlü olmayacağını ileri sürüyordu. İstanbul basını, Rusya'nın çok yakında çökeceği konusuna odaklanmaya devam etti. Örneğin *Le Soir* gazetesinde şu satırlar yer alıyordu:

Geleneksel düşmanımız, daima en heybetli hasmımız sayılan devlet, ihtilalle sırt üstü yere devrildi, şimdi tamamen felç oldu. Artık İtilaf saflarında önemli bir askeri faktör olarak görülüyor.

* "Aslan payı anlaşması"; Roma hukukunda bir tarafın bütün zararları üstlendiği, diğer tarafın kazançların tümünü veya aslan payını aldığı ortaklık anlaşması - ç.n.

44 Bernstorff, *Memoirs*, 185; Görlitz, *The Kaiser*, 307.

Önceleri, Mart 1917'den sonra demokratik unsurların çarlık devri yayılmacılık hırslarını bir tarafa bırakacağını, ilhak veya tazminat olmadan bir barış antlaşması imzalayacağını sandık. Ne var ki Üçlü İtilaf, yeni yönetimi Haziran ayında yeni bir taarruz başlatmaya sevk etti. Sonuç, Rus cephesinin tamamen çökmesi, Baltık'a hâkim adaların yanı sıra Riga'nın kaybedilmesi oldu. Şu anda Rusya'nın başkenti tehdit altında. Üçlü İtilaf'a zaferi sağlayacak devin kendisi artık kurtarılmayı bekliyor.⁴⁵

Bolşeviklerin iktidarı ele geçireceğini gören İngilizler Balfour Bildirgesi'ni hazırladı. 2 Kasım tarihini taşıyan ama 9 Kasım'da kamuoyuna duyurulan bu bildirme, Filistin'de Yahudiler için bir vatan kurma taahhüdünde bulunuyordu. Filistin'de bir Yahudi vatanı vadinin öne sürülmesi, bütün dünyada, ama özellikle ABD ve Rusya'daki Yahudileri İtilaf Devletleri'nin davasına kazanmaya yönelik bir girişimdi. Ayrıca Almanların/Osmanlıların Yahudilerle ve Siyonistlerle dostluğunu zayıflatma hedefi söz konusuydu. Balfour Bildirgesi'nin yayınlanmasının ardından, Rusya'daki durumu da değerlendiren Berlin, Yahudiler yararına kendi karşı-bildirgesi'ni yayınlamakla dünya Siyonistlerini yatıştırmaları için İttihatçılara baskı yaptı. Berlin, Talat Paşa'dan, İngiliz örneğini izlemesini ve bütün dünyadaki Yahudilerin desteğini elde etmek için benzer bir bildirme yayınlamasını talep etti. Arthur Ruppın bu konuda şunları yazmıştır: "Talat gönülsüzce razı oldu ve Yahudilere benzer bir vaatte bulunulması konusunda Alman hükümetiyle düzenlemeler yapıldıktan sonra, Dr. Alfred Nossig, Dr. Julius Becker ve benden oluşan bir heyeti kabul etti. Talat'ın içinden çok öfkeli olduğuna emindim, ama bize karşı nazik olmaya çalıştı ve müphem vaatlerde bulundu." 12 Kasım'da Talat Paşa, İttihatçıların Siyonist siyasetinin gerekçelerini ortaya koydu.⁴⁶

Tanin, Kerenski'nin düşüşüyle Rusya'da parçalanma ve kargaşanın kronik hale geleceği öngörüsünde bulunuyordu. Bolşevikler 6/7 Kasım'da iktidarı nihayet ele geçirince, İstanbul'da erken barış

45 *Le Soir*, 1 Kasım 1917.

46 Arthur Ruppın, *Memoirs, Diaries, Letters*, Londra, 1971, 167; Talat Paşa'nın gerekçelendirmesi için bkz. Friedman, *Germany*, 343-344 ve 379-380.

umutları yeniden yeşerdi; ama Lenin'in iktidarda ne kadar kalıcı olacağı konusunda endişeler de vardı – aslında bu endişeleri Lenin de taşıyordu. Bolşeviklerin barış programı her yerde memnuniyetle karşılandı ve Bolşeviklere verilen tepkide bir sempati söz konusuydu, hatta biraz tepeden bir bakış da vardı. İtilaf Devletleri'nin Lenin'in barış "çılgılığına" kulaklarını tıkaması sert bir dille eleştiriliyordu; bu ülkelerde, Bolşevikler tarafından ortaya konan ve İttifak Devletleri'nin olumlu karşılık verdiği bir barış önerisini reddeden, yani ele geçen barış fırsatını kaçıran İtilaf hükümetlerine karşı öfkeli protestolarla seslerini yükselten sosyalist partilerin göz ardı edilmemesi gerektiği söyleniyordu.⁴⁷

Sabah'a göre Rusya'da herkes barış istediği için Lenin'in iktidara gelmesi gayet tabiiydi. Gazete, Bolşeviklerin iktidara geçmesini "memnuniyetle kayıt" ederken, bu iktidarın uzun sürmeyeceğini inancındaydı. Yine de *Sabah*, onları tebrik etme fırsatını kaçırmıyordu.⁴⁸ 10 Kasım tarihli *Tanin*, Bolşeviklerin İtilaf Devletleri'nden barış yapılmasını talep edecekleri, talepleri geri çevrilirse ayrı bir barış yapacakları öngörülerinde bulunuyordu. Aynı gün Rusya'daki olayları yorumlayan *İkdam* gazetesi, Rus ordusunun artık bir taarruzda bulunamayacağını kaydediyor, Bolşeviklerin (o günkü Türkçe basının kullandığı terimle "Maksimalistlerin") temel amacının barış olduğunu belirtiyordu. Artık İtalya da ayrı bir barış yapmaya çalışacaktı, ABD ise İtalya'nın yerini alamazdı. "Kaldı ki Japonya ve Amerika birbiriyle dostane ilişkiler içinde olmaya başlıyor, artık Avrupa'yla uğraşmak istemiyorlar. Dolaşısıyla barış çok yakındır."⁴⁹ Rusya'da sosyal devrimi ve dönüşümü öne çıkaran Bolşevik ihtilali, İttihatçılara hitap eden bir gelişmeydi. İttihatçılar da zaten kendi tek parti diktatörlüklerini kurmuşlardı. Aradaki farkı ortadan kaldırmak için "proletarya diktatörlüğü" fikrinin yerini "sınıfsız diktatörlük" fikrinin alması yeterliydi.

47 "Rus Hükümet-i Muvakkatinin İflası", *İkdam*, 10 Kasım 1917; "Bir Darbe-i Hükümet Daha", *Sabah*, 10 Kasım 1917.

48 "Bir Darbe-i Hükümet Daha", *Sabah*, 10 Kasım 1917.

49 10 Kasım 1917 tarihli *Tanin* ve *İkdam*

Romanya, İtalya ve Rusya savaşın dışına atılmıştı. 24 Ekim'de başlayıp 17 Kasım'da sona eren Caporetto Muharebesi, Alman birliklerinin takviye ettiği Avusturya kuvvetleri için büyük bir başarı olmuştu. Avusturyalılar bu muharebeyle İtalyan cephesini yarmışlar ve İtalyan ordusunu hezimete uğratmışlardı. Artık yalnızca İngiltere ve Fransa kalmıştı. ABD'nin İtilaf Devletleri safında savaşa girmesi bir endişe kaynağıydı. Ama Alman denizaltılarının Amerikan askerlerinin Atlantik'i geçmesini engelleyeceği, dolayısıyla savaşın sonucunu etkileyecek sayıda Amerikan askerinin Avrupa'da olamayacağı yönünde yaygın bir inanç vardı. Kaldı ki söz konusu askerlerin Avrupa'ya varması altı ay alacaktı; o zamana kadar İttifak Devletleri savaş kazanmış olurdu. Kasım 1917'de İttihatçı çevrelerde böyle bir iyimser hava hâkimdi.⁵⁰

13 Kasım'da *Tanin*'de yayınlanan "Yeni Rus Hükümeti" başlıklı yazı, savaşın yakında sona ereceğine ve İstanbul'un çok olumlu şartlar taşıyan bir barışın tarafı olacağına ilişkin devam eden iyimserliği yansıtıyordu. Bu iyimserlik, Rusya'nın çöküşünden ve Avrupa'da İttifak ordularının taarruzlarının başarılı olmasından kaynaklanıyordu. Bu iyimserliğe rağmen gazete, Rus devriminde daha önce yaşanan tecrübelerden dolayı belirli bir ihtiyat payı da bırakıyordu. Şubat/Mart devriminden sonra da benzer bir umut dile getirilmiş, ama başa geçen iktidar yeni bir azimle savaşı sürdürmüştü. Aynı şey tekrarlanır mıydı? Lenin iktidarda kalabilecek miydi? İktidarda kalacağı umuluyordu. Ama Lenin'in Rusya'da kalıcı bir etki yaratacağına veya kalıcı bir barış getireceğine pek güvenilemiyordu. Ayrıca Rus ordusunun savaştan çekilmesinin tek başına İtilaf Devletleri'nin yenilgisi anlamına gelmediği de biliniyordu. Hatta bu durum, İtilaf Devletleri'ni daha bir gayretle savaşa sarılmaya bile itebilirdi.⁵¹ Ama Fransa'da Başbakan Paul Painlevé'nin 13 Kasım'da istifasıyla yaşanan kabine krizi, İstanbul'da bir parça umut yarattı: Paris'teki politik istikrarsızlık ortamında, belki de Fransızlar müzakereyle barış fikrine ikna edilebilirdi. 20

50 Caporetto Muharebesi hakkında bkz. *Macmillan Dictionary*, 100-101; *Tanin*, 15 Kasım 1917.

51 "Yeni Rus Hükümeti", *Tanin*, 13 Kasım 1917.

Kasım tarihli *Tanin*'de yayınlanan başyazıda Georges Clemenceau'nun daha büyük bir şevkle savaşıacakları yolundaki iddiasıyla alay ediliyor, kendisinin siyasetinin İtalyan ordusuyla aynı halde olduğu söyleniyordu.⁵²

17 Kasım Cumartesi günü meclis, padişahın 1 Kasım'da okunan açılış nutkuna verdiği cevabında (ariza-i cevabiye), devletin savaş hedeflerini ana hatlarıyla ortaya koyuyordu. Papanın planına, müttefik devletlerle birlikte "milli emellere" uygun, güç dengesine dayanan bir barış yapılması yolunda olumlu karşılık verildiği belirtiliyordu. Metinde şöyle deniyordu:

Esasen bizim harpten maksat ve gayemiz, (...) mevcudiyetimizi ve bilcümle aramız üzerindeki hukuk-ı hâkimiyetimizi [hâkimiyet haklarımızı] mutlak ve kati bir istiklal dairesinde muhafaza etmek ve serbestî-yi inkişafımızı [özgürce gelişmemizi] her türlü tesirat ve müdahaleattan azade [her türlü tesir ve müdahalelerden uzak] bir halde temin eylemekten ibaret olmasına göre, bu kuyud ve şerait mahfuz [kayıt ve şartlar saklı] olmak şartıyla sulha amade [barışa hazır] ve hukuk-ı meşruamız [meşru haklarımız] teslim edilinceye kadar cenge azm olmakta berdevamız [savaşı sürdürmekte kararlıyız].⁵³

21 Kasım tarihli *Tanin*'de, bütün imparatorlukta çok derin etkileri görülen ama muhalefet bulunmadığı ve sansürün ağırlığı yüzünden ifade edilemeyen savaş yorgunluğu meselesi ele alınıyordu. Teşkilatlanmadaki aksaklıklar, kitlelerin sıkıntılarını bir kat daha artırıyordu. Gazete, savaşan bütün ülkelerin aynı savaş yorgunluğu hastalığından mustarip olduğunu söyleyerek okurlarını rahatlatmaya çalışıyordu. Ama Osmanlılar açısından, bunun mevcudiyetlerini muhafaza etme mücadelesi olduğu, vatandaşların millet uğruna sıkıntılara katlandığı unutulmamalıydı. Savaşın, getirdiği bütün sıkıntılara rağmen bir olumlu tarafı da vardı: "Yalnızca bütün trajik neticelerine bakabilirsek de, halihazırdaki harp, daha mesut ve

52 "Fransız Buhranı", *Tanin*, 17 Kasım 1917; "Clemenceau", *Tanin*, 18 Kasım 1917; "Clemenceau ve Harp", *Tanin*, 20 Kasım 1917.

53 *Tanin*, 18 Kasım 1917.

paha biçilmez kıymette bir netice de getirdi: Militarizme, harbin zaruri ve faydalı bir iş olduğu inancına ağır bir darbe indirdi. Harp fikri ne derece gözden düştüyse, sulh fikri de o derece yükseldi.”⁵⁴

Yunus Nadi, Bolşeviklerin telgrafla iletilen ateşkes teklifi hakkında yorumda bulunuyor, hatta bu teklifin gerçek olup olmadığını sorguluyordu. Barışa bağlılığı bilinen Lenin'den böyle bir teklifin gelmesinin beklenmedik bir şey olmadığını kabul ediyordu. Lenin hem bir barış programı hem de en geniş anlamıyla bir sosyalist programla çıkmıştı. Lenin'in kabinesinin kalıcı olmasını şüpheli hale getiren de bu programlardı. Eğer Lenin her iki programı da aynı anda hayata geçirmeye kalkarsa, ikisinde de başarısızlığa uğraması yüksek ihtimaldi. Bu iki hedefe aynı anda ulaşamazdı. Barış çok kısa zamanda yapılmalıydı; ama Yunus Nadi'ye göre arazileri ve mülkleri bölmek asırlar alacaktı. Eğer Lenin ve takipçileri makûl insanlarsa yahut son olaylar kendilerine öngörü ve izan kazandırdıysa, eşitlik ve mülkü dağıtma planlarını ertelemeli, kendilerini barış yapmakla sınırlamalıydı. Bütün Rusların desteğini ancak bu yolla kazanırlardı.

Yunus Nadi'nin Rusya'daki duruma ilişkin tahlili, aslında daha ziyade, İttihatçılarda hâkim olan zihniyeti ve reform programlarını yansıtıyordu. İttihatçıların liderliğindeki Osmanlı yönetici eli ti mülkiyet esasına dayanıyordu, dolayısıyla mülkiyet haklarının korunması fikrine bağlıydı. Büyük çoğunluğu için, Bolşeviklerin önerdiği gibi toprak ve mülkleri bölüp dağıtmak tasavvur edilemeyecek bir şeydi: Böyle bir programın hayata geçirilmesi asırlar alırdı! İttihatçılar ve onlardan sonra iktidara gelen Kemalistler, mülk sahibi sınıfların desteğine dayanmak zorundaydı ve rejimleri için başka bir sosyal taban tahayyül edemezlerdi. Yukarıdan reform ve devrimlere inanıyorlar, alt sınıflara tepeden bakıyorlardı.⁵⁵

24 Kasım 1917'de Bolşevikler, İtilaf Devletleri arasında imzalanan gizli antlaşmaları yayınladı, böylece İttihatçılar Almanya safinda savaşa girmekte haklı olduklarını bir anlamda görmüş oldu. Bunun sonucunda İttihatçılar arasında direniş arzusu daha da de-

54 “Dördüncü Kış”, *Tanin*, 22 Kasım 1917.

55 “Lenin Hükümeti ve Sulh”, *Tanin*, 23 Kasım 1917.

rinleşti. İngilizler, Fransızlar ve çarlık yönetimi arasında imzalanan bu gizli antlaşmalar –Mart, Nisan ve Mayıs 1915’te yapılan Boğazlar Antlaşmaları ve 26 Nisan 1915’te İtalya’yla imzalanan Londra Antlaşması– İngiltere ve Fransa’nın Yakınoğu’da ve başka cep-helerde savaş hedeflerine ulaşması halinde, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının ve hinterlandlarının Rusya’ya verilmesini öngörüyordu.⁵⁶ 26 Kasım’da Bolşevikler, “ilhak ve tazminat” içermeyen ayrı bir barışa zemin oluşturulması için ateşkes çağrısında bulundu, iki gün sonra doğu cephesinde silahlar sustu.

2 Aralık’ta Brest-Litovsk’ta görüşmeler başladı. 15 Aralık’ta ateşkes şartlarında anlaşıldı ve 20 Aralık’ta barış müzakerelerine geçildi. *Hilal*, 15 Aralık’ı ilerideki nesillerin hatırlayacağı önemli bir tarih diye niteliyordu. Gazete, bunu, doğuda savaşa son verecek genel bir ateşkesin ilk aşaması olarak yorumluyordu. Görüşmelerin yürütölme hızı, iki tarafın da iyi niyetli olduğunu ortaya koyuyordu. “Lenin, Rusya’nın hasretini çektiği düzen, özgürlük ve refaha kavuşması için şart olan bir şey varsa onun da barış olduğunu anlamıştır.”

“Bugün yöneticilerimiz, temsil ettikleri milletlerin emellerine uygun olarak belirledikleri barış programını hayata geçirmeye başladıkları için övünebilirler.” Osmanlılar, Karadeniz tekrar açıldığı ve Ruslar eski sınırların arkasına çekildiği için memnundu. Doğ u cephesi Berlin’in başlıca meselesiydi, dolayısıyla ateşkes bir rahat-lama ve fırsat olarak görülüyordu.⁵⁷

İmparatorluk ve halkları, uzun ve yıpratıcı üç savaş yılından bitkin düşmüş ve dördüncü kışı büyük bir isteksizlikle karşılamış olabilirdi; ama savaş yanlıları –iş başındaki Enver Paşa– adeta za-fer sarhoşuydu. İmparatorluğun Almanların yanında savaşa gir-mesi semerelerini vermişti veya 1917 yılı sonlarında durum böyle görünüyordu. Çarlık Rusyası toprakları taksim edilirken, İstanbul’un Rusya aleyhine önemli kazanımlar elde edeceği yönünde

56 “Rus Mütarekesi”, *Tanin*, 24 Kasım 1917.

57 15 Aralık 1917 tarihli Brest-Litovsk Ateşkes Antlaşması’nın metni için bkz. John Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918*, Londra, 1966, 379-384; Adam Hochschild, *To End All Wars: A Story of Loyalty and Rebellion, 1914-1918*, Boston ve New York, 2012, 304’te Rus delegasyonunu betimler.

beklentiler vardı. İttihatçılar kendi paylarını almakta kararlıydı, Berlin'in aslan payını alıp konuyu kapatmasına fırsat vermeye niyetleri yoktu. 3 Aralık 1917'de mecliste gene savaş hedefleri konuşuldu. Bu defa Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey için, ülkenin niçin savaşa girdiğini ve bütün zorluklara rağmen niçin çarpışmaya devam ettiğini meclise açıklamak zor değildi; İtilaf Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya yönelik gizli antlaşmaları söz konusuysen, başka bir seçenek düşünülemezdi. Osmanlılar için bu bir savunma savaşıydı, imparatorluğun hayatına kastedenlere karşı bir savaştı. Bundan dolayı savaş hedefleri kamuya duyurulurken, hâlâ yayılmacı hevesler dile getirilmiyordu. Ahmed Nesimi Bey şunları söylüyordu:

Efendiler, biz bu muharebede yalnız milletimizin azim ve ittihadını [birliğini], ordumuzun kuvvet ve salvetini göstermekle kalmadık, aynı zamanda hiçbir emel-i hârisane [açgözlüce emel] takip etmediğimizi, mahza [sadece] istiklal-i tammımızı temin ederek teceddüt ve ıslahat sahasında seri hatvellerle [adımlarla] ilerlemek emelinde olduğumuzu ve bu cidal-i hunrizin [kan dökücü çatışmanın] bütün âlem-i beşeriyete tahmil eylediği âlâm ve ıstrabata [insanlık âlemine yüklediği elemlere ve ısraplara] karşı en samimi bir hisle mütehasis bulunduğumuzu da ispat eyledik. Her iki taraf için şanlı, şerefli ve metin bir sulhun esasatı dairesinde müzakerat-ı sulhiyyeye [barış görüşmelerine] dahi hazır olduğumuzu defaatla bugünkü düşmanlarımıza bildirdik.⁵⁸

İstanbul Mebusu Salah Cimcoz'un ve İzmir Mebusu Nesim Masliyah'ın (her ikisi de kendisini sosyalist olarak adlandırıyordu) dahil olduğu küçük bir mebus grubu, barış müzakerelerine şartsız olarak başlanmasını teklif etti. Ama bu mebuslar azınlıkta kalıyordu; mebusların çoğunluğu 1878'de Rusların eline geçen toprakların geri alınmasından, hatta yeni arazilerin istilasından yanaydı. Söz konusu mebusların görüşlerini Aydın Mebusu Veli [Saltıkçı] Bey şöyle açıklıyordu:

58 "Meclis-i Mebusan'da Sulh Meselesi", *Tasvir-i Efkar*, 4 Aralık 1917 [Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nden alınmıştır -ç.n.].

Biz sulh istiyoruz; fakat öyle bir sulh istiyoruz ki, bütün Vahdet-i İttifa-kiye [İttifak Devletleri], Osmanlılığın vahdet-i siyasiyesini [siyasi birliğini] sulhun bir şart-ı gayri-münfekki [ayrılmaz bir şartı] gibi düşmanlarımıza, hasımlarımıza teklif edecek ve o suretle sulh olacağız ve o suretle sulhu kabul ediyoruz. (Alkışlar) Biz öyle bir sulh istiyoruz ki, Viyana Avusturya'nın, Berlin Almanya'nın ve bütün müttefikinin nazarında ne ise, ittifaka dahil olan her memleketin vahdet-i siyasiyesi ne kadar kıymetli [kıymetli] ise, tekrar ediyorum, Berlin ve Alsace-Lorraine Almanya'nın nazarında ne ise, bütün Heyet-i Müttefika [İttifak Devletleri] için Bağdat'ın da bu surette olmasını arzu ederek sulhu istiyoruz. (Şiddetli ve sürekli alkışlar) Almanlar için Alsace-Lorraine meselesini, nasıl onun nazarında kendisinden vazgeçilemez bir şart-ı hayatı ise, Hicaz da bizim nazarımızda öyledir ve kıymeti bizce ondan kat kat yüksektir. (Şiddetli ve sürekli alkışlar)⁵⁹

Mecliste hâkim olan duygu, Osmanlıcılık ve İslamcılıktı, Pantürkizm/Turancılık değildi, gerçi orduda ve İttihatçı çevrelerde böyle bir hizip oluşmuştu. Kendisi kozmopolit bir Osmanlı olan ve söz konusu yeni hizbe eleştirel yaklaşan Cavid Bey günlüğüne şunları kaydetmişti:

Rusya'nın mütareke teklifinin nasıl bir esas-ı ruhî ve siyasiye müstenit olduğunu [dayandığını] tayinden âciz olan asker diplomatlar şimdi fütuhattan bahsetmeye başladılar. (...) Enver Paşa geçen gün şube halinde içtima eden Âyan'da zan kabilinden olarak bugün de Meclis-i Vükelâ'da Batum'u, Kars'ı, daha bilmem neleri alacağımızdan, çünkü Almanlar da tevs-i arazi edeceklerinden [topraklarını genişleteceklerinden], Almanların kazanacakları topraklara mukabil bizim borçlarımızdan kurtulmaklığımız imkânına karşı da bunun ehemmiyeti olmadığından, çünkü borçları başka şeylere karşılık tutabileceğimizden bahsediyordu. Enver gibi düşünenler, Merkez-i Umumi'de bilhassa, elbette eksik değildir.⁶⁰

İngilizlerin Suriye'de ilerleyişi devam ederken ve Kudüs 9 Aralık 1917'de düşmüşken, bu Pantürkist emeller ne ölçüde gerçek-

59 Bayuz, *Türk İnkılabı*, c. 3/IV, 104-108 [Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nden alınmıştır -ç.n.].

60 Cavid Bey'in günlüğüne 5 Aralık 1917 tarihinde yazdıkları, *Tanin*, 15 Haziran 1945.

çiydi? Enver Paşa, Kudüs'ün düşmesinin ardından, bu kutsal şehrin geri alınmasının savaş hedeflerinden biri olması konusunda ısrar ediyordu.⁶¹

Bu aşamada Enver Paşa'nın siyasi konumu üzerinde biraz durmamız yerinde olur. Yukarıda, Enver Paşa'nın nüfuzunun, imparatorluğun bütün gücünü cephelerde savaşı sürdürmeye hasrettiği dönemdeki kadar büyük olmadığını belirtmiştim. İttihatçıların zihinlerinde barış meselesi en üst sıraya yükseldiği için, Enver Paşa'nın nüfuzu geriliyordu. 11 Aralık 1917'de Ali Fethi'nin [Okyar] İstanbul mebusu seçilmesi, İTC içinde bir başka güç merkezinin oluşumunu simgeliyordu, üstelik bu grubun orduda Enver Paşa'ya muarız hiziplerle güçlü bağları bulunuyordu.⁶² Fethi Bey, "memleketi yolsuzluktan" kurtaracak kişi olarak gösteriliyordu; bu da, Enver Paşa'nın himayesinde olduğu bilinen Topal İsmail Hakkı Paşa gibi kişilerin hedef alınması anlamına geliyordu. Tam da bu tarihte (15 Aralık), Cavid Bey, Talat Paşa'dan, hedefi askeri bir hükümet kurmak olan İsmail Hakkı Paşa'nın liderliğinde bir darbe girişimi olabileceği dedikodularını öğrendi.⁶³ 10 Aralık ile 21 Aralık arasında basın, Babiâli'nin Rusya'yla ateşkesten en fazla yararı elde etmesi gerektiği görüşünü ortaya attı. 15 Aralık'tan sonra basın büyük ölçüde Rusya'yla ateşkese odaklandı. İstanbul basınına göre, özellikle İtalya'nın yenilgisinden sonra artık genel bir barış yapılmalıydı. Fransa savaştan ayrılmanın eşliğindeydi, Portekiz de barış istiyordu. Herkes –Sırbistan, Ukrayna, Romanya– barış istiyordu; bu da Londra'da endişe yaratıyordu. İşte bu sırada basın da çizilen tablo buydu. Hatta 15 Aralık tarihli *Sabah*, İngiltere'de pasifizm eğiliminden bahsediyor, bakanların konuşmalarında bu eğilimin etkisini gösterdiğini yazıyordu. 17 Aralık tarihli *Le Soir*'ın "İngiltere ve Sulh" başlıklı başyazısında ateşkesin genel bir barış yapılması veya Rusya'yla ayrı barış yapılması ihtimali yaratıp ya-

61 Frank Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918*, Ithaca ve Londra, 1970, 240.

62 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 15 Haziran 1945; Bernstorff, *Memoirs*, 188-189. Fethi Okyar'ın hatıraları için bkz. *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, 1980, 229-230; burada Okyar Sofya'dan dönüşünü anlatır.

63 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 16 Haziran 1945.

ratmadığı soruluyordu. Ama yazara göre, İngiliz hükümetinin başında Lloyd George, Fransız hükümetinin başında da Clemenceau bulunduğu için, genel bir barış yapılması ihtimali yoktu.⁶⁴

Basın –ve muhtemelen Babiâli– çok yakında bir genel barış olacağı fikrine ihtiyatla yaklaşıyordu. 21 Aralık tarihli *Sabah*, Almanların ve İngilizlerin savaş konusuna tamamen farklı baktığını yazıyordu. Osmanlı Devleti gibi Almanya da egemenlik haklarını ve bağımsızlığını savunmak için çarpışıyordu. Ama İngiltere, Almanya'yı topyekûn mahvetmek için savaşıyordu. İngilizler bu hedefe ulaşana kadar savaşa devam etme niyetindeydiler. Ayrıca Lloyd George ve Clemenceau iktidarda olduğu sürece, genel bir barış yapılması çok düşük bir ihtimaldi. Lloyd George, Rusya'nın yerini alması için ABD'ye bel bağlamıştı ve bunun için uygun gelişmeleri bekliyordu. İki gün sonra *Le Soir*, İngiltere'nin dilinin daha saldırgan hale geldiğini kaydedecekti. "Cecil, Almanları suçlarından dolayı cezalandırmayı arzu ediyor; Churchill, zincirleri gevşetilmiş leoparların Almanların boğazına atılmasından bahsediyor; Lloyd George, suçlulardan ve canilerden söz açıyor."⁶⁵

Babiâli, Rusya'yla ayrı bir müzakere yapmak için Brest-Litovsk'a gitmek üzere hazırlık yaptı ve Ahmed Nesimi Bey liderliğinde bir heyet İstanbul'dan hareket edip 18 Aralık 1917'de Berlin'e ulaştı. İTC'nin Pantürkist savaş hedefleri mitine rağmen Brest-Litovsk'a giden heyetteki Pantürkist kanadın zayıflığı tartışma götürmez niteliktedir. Heyetin başında önce, Talat Paşa hizbine mensup bir İttihatçı, dolayısıyla Osmanlıcı olan Ahmed Nesimi Bey bulunuyordu. Ama Almanya ve Avusturya-Macaristan heyetlerinin ağırlığı karşısında, Ocak 1918'de Talat Paşa onun yerine geçmeyi gerekli gördü. Heyetin diğer üyelerinden, eski sadrazamlardan Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, tavrını hiç değiştirmemiş bir Osmanlıcıydı. Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşad Hikmet Bey, işbaşındaki hükümete hizmet eden apolitik bir uzman, profesyonel bir bürokrattı. Askeri delege Halepli Zeki Paşa ise eski ekolden bir

64 "İngiltere ve Sulh", *Le Soir*, 17 Aralık 1917.

65 "İngiltere-Almanya", *Sabah*, 21 Aralık 1917 ve "İngiltere ve Sulh", *Le Soir*, 17 Aralık 1917.

Osmanlı subayıydı. Kendisi Enver Paşa'nın seçtiği kişi değildi; Enver Paşa, Cemal Paşa'nın heyette yer almasını istemişti ama Ahmed Nesimi Bey, Talat Paşa'nın da desteğiyle bu öneriyi geri çevirmişti.⁶⁶

Osmanlıların karşılaştığı temel sorun, kendi savaş hedefleri ile Almanların savaş hedeflerini bağdaştırmaktı, zaten bunun imkânsız olduğu ortaya çıktı. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Czernin hatıralarında şu bilgiyi verir: 23 Aralık'ta Osmanlı heyeti "tek bir konuda ısrarcı olunması gerektiğini ileri sürdü, o da, Rus ordularının barış imzalanır imzalanmaz Kafkasya'dan geri çekilmesi idi. Almanlar bu öneriye hiç sıcak bakmadılar, çünkü bunun, kendilerinin de aynı zamanda Polonya'dan, Kurland'dan ve Litvanya'dan çekilmek zorunda kalmaları anlamına geleceği açıktı – Almanların da böyle bir şeye razı olmaları söz konusu değildi. Konu hakkında defalarca görüştüğümüz Osmanlıları, taleplerinden vazgeçmeleri için zorlu bir mücadelenin ardından sonunda ikna ettik."⁶⁷ Kısacası, Osmanlı delegeleri, Almanların Rusya topraklarındaki işgalini sürdürebilmesi için, Doğu Anadolu topraklarındaki Rus işgalini kabul etmek zorunda bırakıldı. Müzakerelerde Alman çıkarlarına her zaman öncelik tanınıyordu; bu, İstanbul'un acilen ihtiyaç duyduğu barış antlaşmasının gecikmesi anlamına gelse de öncelik değişmiyordu. Ahmed Nesimi Bey, 23 Şubat 1918'de Büyükelçi Johann Bernstorff'a bu durumdan şikâyet etti ama Berlin'in tavrında herhangi bir değişiklik olmadı. Bernstorff, Müsteşar Bussche'ye şunları yazıyordu: "Burada Osmanlı barış müzakerecileri, Rusya'yla barış antlaşmasında sona gelinememesinin bizim askeri kanadımızın hatası olduğunu ima ediyorlar."⁶⁸

İstanbul ikincil, hatta bağımlı konumdaki bir ortaktı; rolü, her zaman Berlin'in stratejik ve siyasi çıkarlarını genişletmekten ibaretti. Alman Yüksek Komuta Heyeti Rusya'nın aleyhine yayılmacı siyasetini izlemek istediği zaman, Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya ilerlemesi teşvik edildi. Daha sonra geri çekilmesi emredildi. Osmanlılar bu şekilde manipülasyon konusu olmaya itiraz ediyorlar-

66 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 17 ve 19 Haziran 1945.

67 Czernin, *World War*, 223.

68 Bernstorff, *Memoirs*, 226-227.

dı ve İstanbul'da Büyükelçi Bernstorff'a yeniden protestoda bulundular. Bernstorff konu hakkında şunları yazıyordu: "Osmanlılarla müttefik olduğumuz için, onları siyasi açıdan aşağı gördüğümüzü, herhangi bir toprak kazanımına layık bulmadığımızı kendilerine söylememiz bizim açımızdan kolay değil."⁶⁹

69 Bernstorff, *Memoirs*, 233.

VI

1918: UMUT VE UMUTSUZLUK YILI

Resim (s. 187) General Allenby komutasındaki İngiliz birlikleri 9 Aralık 1917'de Kudüs'e girmeden önce Yafa kapısının önünde.

İttihatçılar artık savaşın sonucuna olduğu kadar barış müzakerelerinin sonucuna da umutla bakıyordu. Lloyd George'un 5 Ocak 1918'de Caxton Hall'da yaptığı konuşmadan açıkça anlaşıldığı gibi, İngiltere eskiden olduğu gibi kendinden emin görünmüyordu. Söz konusu konuşma ılımlı bir hava taşıyordu. Lloyd George'a göre İtilaf Devletleri Alman halkına karşı bir saldırı savaşı yürütmüyordu; Avusturya-Macaristan'ı mahvetmek veya "Osmanlı Devleti'ni başkentinden veya nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Küçük Asya ve Trakya'daki varlıklı ve meşhur topraklarından mahrum bırakmak" gibi bir amaçları da yoktu. Ama Osmanlı'ya tabi topraklarda –Ermenistan'da, Arabistan'da, Suriye'de, Filistin'de ve Mezopotamya'da– yaşayanların "ayrı ulusal koşullarının tanınması hakları" idi.¹ İtilaf Devletleri Türkleri İstanbul'dan kovma fikrini terk etmişti, 8 Ocak'ta da Başkan Wilson bu yaklaşımı onayladı.

Lloyd George'un ortaya koyduğu görüşler ile Wilson Prensipleri arasındaki fark şu noktadan kaynaklanıyordu: Lloyd George "Osmanlı toprakları söz konusu olduğunda kendi geleceğini belirleme hakkı terimini kullanmamaya özen gösteriyordu" oysa Wilson bu açıdan o kadar ihtiyatlı değildi. Gelgelelim bu, temel bir görüş ayrılığı anlamına gelmiyordu. Balfour'un değerlendirmesine göre "Başkan Wilson, 'kendi geleceğini belirleme hakkı' formülasyonunu Avrupa dışında geçerli kılmayı ciddi olarak amaçlamıyordu. Bu formülasyonla hiçbir 'medeni' topluluğun başka 'medeni' toplu-

1 A. N. Wilson, *The Victorians*, Londra, 2002, 195; Howard, *Partition*.

lukların boyunduruğu altında kalmaması gerektiğini kastediyordu. Siyasi açıdan kendini ifade edemeyen halklara gelince, gerçek çıkarlarının istilacıların sömürüsüne karşı hükümlerini geçirmesi olduğunu muhtemelen söylemeyecekti.”² Yunus Nadi’nin 4 Ocak 1918 tarihli *Tasvir-i Efkâr*’da yayınlanan yazısından anlaşılaçağı üzere, bazı gazeteciler Brest-Litovsk’ta süren görüşmelerin, özellikle halkların kendi geleceklerini belirleme hakkına ilişkin tartışmaların önemini görmüştü. Bu terim Osmanlı İmparatorluğu için kullanılacak olursa bunun ciddi sonuçları olurdu.

Rusya Azerbaycanı’ndan İstanbul’a gelmiş bir Azeri olan Ahmet Ağaoğlu, Brest-Litovsk’taki gelişmelerin yorumlanmasına öncülük etti. Kendisi müzakereleri yakından izliyordu ve yakın zamanda bir genel barış olmayacaksa da Rusya’yla ayrı bir barışın peşinden gidilmesi gerektiğini savunuyordu. Pan-Cermen hareketine büyük bir kuşkuyla bakıyordu çünkü bu hareket kendi emellerine erişmek için Osmanlı çıkarlarını göz ardı edecek, hatta savaşın devamına yönelip müzakereleri tehlikeye sokabilecek nitelikteydi. Bu tür gazeteciler, eğer Rus delegasyonu isterse, müzakerelerin işgal edilmiş topraklar yerine Stockholm veya Kopenhag gibi tarafsız bir şehirde yürütülmesinden yanaydılar.

İstanbul basını, Osmanlı İmparatorluğu’nda halkların kendi geleceklerini belirlemesi fikrine karşıydı; bu ilkenin geçerli olabilmesi için İngiltere’nin de Mısır’dan, Hindistan’dan ve Afrika’daki sömürgelerinden vazgeçmeye hazır olması gerekiyordu.

Hilal gazetesinin 6 Ocak’taki haberine göre Rusya İtilaf temsilcilerini de davet etmek istediğı için görüşmeler kesintiye uğramıştı. İttifak Devletleri bu fikri kabul ederken İtilaf Devletleri teklife sıcak bakmamıştı. Ahmet Ağaoğlu, Sovyet Rusya’nın Üçlü İtilaf’taki müttefiklerini barış şartlarını tartışmak üzere nasıl masaya çağıracağı ama İngiltere ve Fransa’nın bu teklife nasıl olumsuz karşılık verdiği üzerinde duruyordu. İki ülke de, ama özellikle Fransa, sosyalistlerinin Stockholm’e gidip konferansa katılmasını yasaklamıştı. Halil [Menteşe] Bey, Rusya ile İttifak Devletleri arasında barış antlaşmasının kısa zaman içinde imzalanacağı ve “İtilaf Dev-

2 Howard, *Partition*, 202; Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk*, 144-147.

letleri'ndeki krize rağmen evrensel barışa giden yolun çok geçmeden açılacağı" konusunda umutluydu. Ağaoğlu'ya göre Rusya'yla barış, Üçlü İtilaf'ı temellerinden sarsacak ve Lloyd George'un ve Clemenceau'nun gayretleri barışın ilerleyişini durduramayacaktı.

Hilal gazetesi 7 ve 8 Ocak tarihlerinde de Rusya'nın barış görüşmelerinin yerinin tarafsız Stockholm'e kaydırılması önerisini ele almaya devam etti. Ama Ağaoğlu, Stockholm'ün İtilaf entrikalarından dolayı tehlikeli olacağını ileri sürerek bu öneriye karşı çıkıyor, Bolşevikleri iktidardan devrilmeden barış yapmaya çağırıyordu.

8 Ocak'ta, müzakerelerin kesilmesini sevinçle karşılayan muhafazakârlar ve Pan-Cermenler sert bir dille eleştiriliyordu. "Kont Herling ve diğerleri, Dörtlü İttifak'ın çıkarlarının parti çıkarlarının üzerinde olduğunu ve öyle kalacağını asla unutmamalıdır. Belirli sınıfların çıkarları üzerinde İttifak Devletleri'ni oluşturan bütün halkların ortak çıkarları bulunduğunu görmeliler."

Ağaoğlu 9 Ocak'ta, Kopenhag'ın müzakerelerin yürütülmesi için Brest-Litovsk'tan daha iyi bir yer olabileceğini söylüyordu. Babiâli'nin, Sovyetler'le barış önerilerini görüşürken belirli çekinceleri olduğuna işaret ediyordu. Osmanlı delegeleri, bazı ilkelerin [halkların kendi geleceğini belirlemesi hakkının] kabulü için, başka muharip devletlerin, yani İtilaf Devletleri'nin de aynı ilkeleri benimsemesi şartını öne sürüyordu. İtilaf Devletleri'nin Rusya'nın barış konferansına davetini reddetmesi durumu değiştirmiş, Babiâli'yi herhangi bir taahhüt altına girmekten kurtarmıştı.

Sovyet Rusya, artık Osmanlı Devleti'yle iki taraflı bir barış antlaşması yapabilirdi ve belirlediği ilkeleri İtilaf Devletleri'ne kabul ettirmek için İttifak Devletleri'yle birlikte çalışmaya ihtiyaç duyuyordu. Halkların kendi geleceklerini belirlemesi ilkesi, İttifak Devletleri'nden ziyade İngiltere ve Fransa'yı tehdit ediyordu. Sabrını yitiren Almanlar bir ultimatoom yayınladı, müzakerelerin ya Brest-Litovsk'ta yapılacağını ya da hiç yapılmayacağını duyurdu. Talat Paşa ise görüşmeler sırasında çıkan krize fazla önem vermediğini bildirdi. Müzakerelerde böyle şeyler yaşanmasının beklenebileceğini söyledi.³

Bu dönemde İstanbul basınının Rusya'ya yönelik tavrı gün gün değişiyordu. 1917 yılının Kasım ve Aralık aylarında Bolşevikler, aklını kaçırmış bir dünyada bir sağduyu unsuru sayılıp yüceltiliyordu. Ocak 1918'de Bolşevikler idealizmlerinden dolayı küçümseyen bakışlara hedef oluyor, hatta kimi zaman akıl dışı nitelmesine maruz kalıyordu. Kerenski'yi ve Kurucu Meclis'i iktidardan devirdikleri için övülüyorlardı, ama yararlılıkları bundan öteye geçmiyordu. Eski Rusya'dan yeni devletler çıkıyordu ve Bolşevikler hiçbir şekilde onları temsil etmiyordu. Osmanlı Devleti'ni, Almanya'yı ve Avusturya'yı tehdit eden Rus imparatorluğunu parçaladıkları için tebrike layıktılar. Başkalarının ulusal haklarına saygı duyacak bu yeni devletlerle barış yapmak, Osmanlı Devleti açısından daha önemliydi.

Şubat 1918'in başlarında, Rusya'yla barışa hızla yaklaşıırken, İstanbul basını Bolşeviklere karşı yeniden dostane bir yaklaşım benimsedi. Savundukları görüş şuydu: Kendilerine yönelik çeşitli eleştiriler getirilebilirse de Bolşevikler, savaşa bir son vermek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Şubat ayında *Tanin*, Bolşeviklerin iç sorunlarına bile anlayışla yaklaşıyordu:

Bolşeviklerin bizimle barış yapması kolaydı, ama iç barışı tesis etmeleri o kadar kolay değil; Rusya'da iç savaş uzun müddet devam edecek. Bu problemler bizim üzerimizde reaksiyon yaratacak; ama barış ve savaş meselelerinde olduğumuz gibi Rusya'nın iç meselesinde de sabırlı olmalıyız.⁴

Aynı gün *Hilal*, barış yapılması konusunda Sovyet yaklaşımına ilişkin şaşkınlığını dile getiriyordu. Bolşeviklerin yaklaşımının samimi olduğunu, çünkü terhis emirlerini verdiklerini, barış antlaşmasının sadece bir teknik meseleden başka anlam taşımadığını yazıyordu.

18 Ocak'ta görüşmeler askıya alınınca, Troçki Lenin'le görüşmek üzere Petrograd'a gitmiş ve müzakereler de 29 Ocak'a kadar ertelenmişti. Troçki, Kurucu Meclis'in dağıtıldığını, böylece Bolşev-

4 "İkinci Sulh", *Tanin*, 12 Şubat 1918.

viklerin demokratik meşruiyetlerini yitirdiklerini öğrenmişti. Troçki Lenin'e, Almanların şartlarıyla barış mümkün olmadığı için, "ne savaş ne barış" formülünü önerdiğini yazmıştı. 21 Ocak'ta Troçki bu tezini ortaya atmış, Lenin de Troçki'nin tezinin bir denemesine onay vermişti.⁵

Müzakereler askıya alınınca Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da Ruslar geri çekilirken Osmanlı ordusu ilerlemesini sürdürmüştü. 1918 yılı Mart ayına gelindiğinde, Osmanlı kuvvetleri, 1914 sınırlarına kadar ilerlemişti. Brest-Litovsk Antlaşması, 3 Mart 1918'de imzalandı, 1878'de Rusya'ya geçen Kars, Ardahan ve Batum sancakları Osmanlılara iade edildi. Ama Osmanlı ordusu Bakü'ye ve Erivan'a doğru ilerleyişini sürdürdü. Bu ilerleyişten cesaret alan Ahmet Ağaoğlu gibi Pantürkist mebuslar, Sovyetler'den bağımsızlıklarını ilan eden yeni Türki devletler üzerinde İstanbul'un otorite kurmasını sağlamak için fırsattan faydalanmak istiyorlardı. Mecliste, hükümetin bu yeni kurulan devletlere yardım için pek adım atmadığından şikâyet ediyorlardı. Buna karşılık, çoğu zaman Pantürkist nitelemesiyle anılan Enver Paşa, hükümetin siyasetini şaşırtıcı derecede ılımlı bir tavırla savunmuştu:

Ahmet Beyefendi bir noktada hükümetin vazifesini yapmamış olduğunu ihtar buyuruyorlar. Halbuki hükümet bu hususta zaten yapılmış olan bir iş için tekrar teşebbüste bulunmaya lüzum görmemiştir. Zaten "Bolşeviki" Hükümeti, bütün milletlerin mukadderatının [kaderlerini] kendileri tarafından tayin edilmeleri esasını kabul ettiği için Kafkasya'da bulunan muhtelif milletler müstakilen [bağımsız olarak] bir hükümet teşkil ederek bize müracaat ettikleri halde tabiatıyla biz onları tanımakta bir mahzur görmüyoruz ve bu suretle hem-ırkımız, hem-dinimiz olan milletlerden maada [başka] bize kurbiyyeti [yakınlığı] dolayısıyla teşekkül edecek olan ve bizimle iyi yaşamak isteyen diğer hükümetlere de her suretle yardım etmekten ve onları tanımaktan geri durmayacağız.

Ufa, Kazan ve Orenburg'da teşekkül eden hükümetlerden bahis etmişlerdi. Bunlar bugün mevcuttur. "Cenubî Ural" nâmı altında teşekkül

5 Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk*, 171 vd., özellikle 183 ve 185 vd.; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/IV, 122-123.

eden Hükümet-i Cumhuriyyenin ordusu vardır. Hatta Rusya dahilinde bugün en mükemmel ordusu olan o Tatar ve İslam hükümetidir. (...) Binaenaleyh, zannedersem Ahmet Beyefendi'nin bu suretle tasavvur eyledikleri mahzur da bertaraf edilmiş demektir.⁶

İttihatçılar arasındaki savaş yanlısı grup açısından, Almanya'nın yanında savaşa girme kararı semeresini vermiş görünüyordu. İstanbul'a artık bir tehdit oluşturmayan Rusya'ya ağır şartlarda bir barış kabul ettirilmişti. Hatta yeni topraklar kazanılmıştı ve Babîâlî de Kafkasya'nın geleceğini belirlemeye hazır bir konum almıştı. Bağımsızlığını yeni elde eden devletlerle birleşme muhtemel görünmüyordu ama bu konuda aktif siyaset yanlılarının sözcüsü olan Ağaoğlu Ahmet, Osmanlıların bölgedeki misyonunun, bazı arazilerin ele geçirilmesinden öteye gitmesi gerektiğini düşünüyordu. Ona göre, bölgenin geleceği bir bütün olarak görülmeliydi ve Rusya'dan ayrı, bağımsız bir Kafkasya'nın yaratılması teşvik edilmeliydi; böyle bir devlet, "bizimle kuzeydeki Rus vilayetleri arasında bir set teşkil eder"di. "Kafkaslar, Rusya'yla birleşmeyi bertaraf ettiği müddetçe, istediği gibi hür olmalıdır."⁷

Brest-Litovsk'tan sonra İttihatçı yönetim, imparatorluğun görkemli günlerini hatırlatan bir şekilde önemli bir bölgesel güç gibi hareket etmeye başladı. Kafkaslar'dan gelen heyetler İstanbul'da kabul edildi, geleceklerine ilişkin kararın İstanbul'da alındığı havası doğdu. Payitaht basını, Türki halkların, haklarının korunması ve bağımsızlıklarının güvence altına alınması için gözlerini nasıl İstanbul'a çevirdiğini yazdı.⁸ Ne var ki çok geçmeden Osmanlıların kendilerine biçtikleri yeni rolün, hamileri Almanya'nın planlarına ters düştüğü ortaya çıktı. Hem Rusya'nın Karadeniz donanması hem de Ukrayna ve Kırım'ın geleceği konusunda Almanya farklı bir yaklaşıma sahipti. İttihatçıların iddiasına göre düşman elindeki Kırım her zaman İstanbul'a bir tehdit teşkil ederdi ve geçmişte "halihazırdaki düşmanlarımızla yan yana" Kırım Savaşı'nın yapıl-

6 *Tanin*, 5 Mart 1918 [Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nden alınmıştır -ç.n.].

7 *Hilal*, 21 Nisan 1918.

8 *Tanin*, 26 Nisan 1918.

masının sebebi de buydu. Yine İttihatçılar açısından, Karadeniz’de kontrolü sağlamak için, ele geçirilen Rus donanmasının kendilerine verilmesi de şarttı.⁹

Osmanlı Devleti’nin Berlin’e tamamen bağımlı olduğu koşullarda, bu iddialar pek bir önem taşımıyordu. Almanlar, Osmanlı tezlerine ve protestolarına kulaklarını tıkadı ve müttefiklerine herhangi bir taviz vermeye yanaşmadı. Nitekim Ağustos 1918’de Babiâli’ye danışmadan Brest-Litovsk Antlaşması’na Ek Antlaşma’yı imzaladılar. Bu, İttihatçılar üzerinde tam bir şok etkisi yarattı.

Söz konusu ek antlaşmaya göre Almanya, Bakü’de çıkarılacak petrolün yüzde 25’inin kendisine verilmesi şartıyla Bakü’yü Rusya’ya bırakıyordu. Almanya, Bakü petrol yataklarını korumak amacıyla, Gürcistan ve Kars, Ardahan, Batum sancakları dışında Kafkaslar’da harekât yürüten üçüncü bir güce –yani Osmanlı Devleti’ne– herhangi bir yardım vermemeye razı olmuştu. Berlin, herhangi bir üçüncü gücün Bakü civarındaki bölgede askeri operasyona girişmesine karşı koyma taahhüdünde bulunuyordu. 29 Ağustos’ta Alman basınında, antlaşmanın hükümlerini özetleyen bir yazı yayınlandı. Kafkasya’daki üç cumhuriyetten, yalnızca Gürcistan’ın bağımsızlığı tanınıyor, Ermenistan ve Azerbaycan Rus toprağı sayılıyordu. 2 Eylül tarihli *Sabah*’ta bu gelişmeler yorumlanarak şunlar söyleniyordu: “Bugün biraz neft ve gazyağına satıldık, yarın neye satılacağız?” Gazete, Talat Paşa’nın yakındaki Berlin ziyaretinin duruma açıklık getirmesinin umulduğunu belirtiyordu.¹⁰

Almanya konu hakkında müttefiklerine danışmamıştı ve İstanbul basını, sansürün kaldırılmasından beri en büyük tepkiyi bu olay üzerine gösterdi. Öyle bir öfke söz konusuydu ki, Alman diplomasisi için “beceriksiz”, “nezaketsiz” ve “hata” gibi sözler sıkça kullanılıyordu. Babiâli kendisini aldatılmış hissediyordu; ama yalnızca basın hayal kırıklığını halka duyuruyordu. Babiâli, Kafkas devletlerinin işlerini İstanbul konferansında düzenlemeyi umuyordu ama Berlin, delegelerin ve Babiâli’nin arkasından dola-

9 “Ukrayna Harekâtı”, *Tanin*, 6 Mayıs 1918; Yunus Nadi, “Karadeniz Meselesi”, *Tasvir-i Efkar*, 7 Mayıs 1918.

10 “Bakü’nün Âtisi Meselesi”, *Sabah*, 2 Eylül 1918.

nıp konferansı boşa çıkarmıştı. Basın, bunun İstanbul için bir zaaf anı olarak görülebileceğini ama böylesine kararlılıkla çarpışan bir gücün yeniden kendini göstereceğini ileri sürüyordu.

Ahmet Emin, ek antlaşmayı hayatında uğradığı en büyük hayal kırıklıklarından biri olarak niteliyordu.

Almanya'nın sadık müttefikine ihanet edip böyle garip bir tarzda ittifak vazifelerini yanlış tefsir edeceğine hiç ihtimal vermezdim. Fert olarak alındıklarında Almanlar samimi olabilir, ama memleketlerinin harici siyasetleri üzerinde tesirleri mevcut değil. Bu siyasete sadece, ne kadar kısa vadeli olursa olsun Alman menfaatlerini gözetme fikri rehberlik ediyor.

Ahmet Emin Babiâli'nin Kafkaslar'daki politikası hakkında ise şunları yazıyordu:

Daima tekrar ettiğimiz gibi bizim Kafkas cihetinde başlıca gayemiz, hududumuzun emniyetini ve Rusya ile bizim aramızda daimî bir hatt-ı fâsıl [ayırıcı hat] hizmetini görecek olan yeni hükümetlerin istiklalini temin etmektir. Almanya umumî ahval-i siyasiye ilcaatıyla [genel siyasi durumun zorlamasıyla] Rusları memnun etmek ve dost tutmak ihtiyacını duymuşsa, Kurland, Litvanya, Estonya'yı hatıra getirebilirdi. Bu arazi, Rusya'nın en mamur ve en kıymetli yerlerinden olduğuna göre, Rusların oralarını elde etmeğe bilhassa ehemmiyet verdikleri şüphesizdir. Halbuki sırf Kafkasya'da, bizim müttefiklerimize, hatta mevcudiyetimize taalluk eden hususlarda fedakârlıklar icra etmek ihtiyacı duyulması ve bu "fedakârlıkların" bizim fikrimize danışmağa lüzum görülmeksizin yapılması, işin içinde gayri samimi cihetler bulunduğu işaretir.¹¹

Rusya'yla barış imzalanmıştı ve Rusya savaşın dışında kalmıştı. Ama 1918 yazına geldiği halde, Berlin'in söz verdiği genel barıştan hâlâ eser yoktu. Kısa bir coşku döneminin ardından gene savaş

11 Ek antlaşmanın metni için bkz. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk*, 427-434 ve 445. Ayrıca bkz. Ahmet Emin, "Almanya'nın Kafkas Siyaseti", *Vakit*, 2 Eylül 1918 ve Antoine Poidebard, "Rôle militaire des Arméniens sur le front du Caucase après la défection de l'armée russe (décembre 1917-novembre 1919)", *Revue des Études Arméniennes*, 1/2, 1920, 71.

yorgunluğu ve moral bozukluğu kendini gösteriyordu. Başkentte bile nüfusu beslemeye ilgili had safhadaki problemler çözülmeden kalmıştı, bu durum İttihatçılar arasında bile hoşnutsuzluk ve muhalefet yaratıyordu. Dahası başkent Temmuz ayında hava bombardımanıyla tanışınca, moral bozukluğu bir kat daha artmıştı – hava bombardımanları yaz boyunca düzensiz olarak devam edecekti. 27 ve 28 Ağustos'ta *İkdam* gazetesi, bir hava akınında bir düşman uçağının düşürüldüğünü ve İngiliz pilotun ele geçirildiğini haber veriyordu. Ahali bu hava akınlarını seyirlik bir olay gibi yorumluyor ve olan biteni görmek için sokaklara çıkıyordu, oysa yetkililer içerde kalmalarını istiyordu. Hava akınları, Osmanlı ordularının bütün cephelerde konumunun kötüye gittiği bir zamana denk gelmiş, moraller daha da bozulmuştu. Havadan atılan bombalar fazla kayba yol açmadıysa da, barış özlemini artırmıştı.¹²

1918'de ülkenin süregelen güçsüzlüğü karşısında, bazı İttihatçı hiziplerin dile getirdiği Pantürkist veya Panislamist yayılmacılık emellerini ciddiye almak zordu. İTC üyelerinin çoğunluğu aciz halde olduklarının farkındaydı ve savaştan sonra imparatorluk ayakta kalırsa, modern bir ekonomi ve toplum yaratmak için örtük bir Alman 'manda' yönetimine razı olmak zorunda kalınacağını kabul ediyordu. Alman sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin birçoğunun Osmanlılardan temin edileceğini ve ülkenin Alman malları için bir pazar olacağını düşünüyorlardı, ayrıca kalkınma için gerekli teknik *know-how* ve sermaye yatırımını da Almanya'nın sağlayacağına inanıyorlardı. Bu ilişkiyi, Almanya'nın büyük ortak olduğu bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi olarak tasavvur ediyorlardı. Kafkasya'daki yeni devletlerle ilişkilere bakışları da benzerlik taşıyordu: Söz konusu devletler, Almanya'nın egemen güç olduğu bir hiyerarşik düzende, Osmanlı Devleti'nin küçük ortakları olacaktı.

İttihatçılara göre Rusya, etrafı çevrelenmesi gereken bir devdi ve Almanya da Osmanlı Devleti de bu işin üstesinden tek başına gele-

12 *Tanin*, 8 Temmuz 1918; "İstanbul Semalarında Düşman Tayyareleri", *Tanin*, 21 Ağustos 1918, s. 3. Hava akınlarına fazla önem atfedilmemesi için, konuyla ilgili haberler gazetelerin genellikle iç sayfalarına atlıyordu. Frank Gates (*Not to Me Alone*, Princeton, 1940, 241-242) de, İstanbul'a yapılan hava akınlarından bahseder ve özellikle İstinye'de demirli olan *Goeben*'in hedef alındığını söyler.

mezdi. Dolayısıyla misyonlarını beraberce hayata geçirmek için nüfuz alanları üzerinde anlaşmaya varmaları gerekiyordu. İttihatçılar, Karadeniz'i ve Türk-Müslüman bölgesini (yani ahalisiyle etnik-dinsel bağlarının bulunduğu yerleri) kendi nüfuz alanları olarak görüyordu. Oysa Alman siyaset yapıcılarını aynı fikri paylaşıyorlardı: Onlar bölgede tam bir hegemonya kurmak istiyor ve Osmanlı Devleti'ne ne kadar küçük olursa olsun bir ortak statüsü kazanmasını sağlayacak herhangi bir şey verme niyeti taşıyorlardı – bu bakımdan diğer Büyük Devletlerden farkları yoktu. Osmanlı Devleti bağımlı bir devlet [*client state*] olacaktı. Dolayısıyla Pantürkizm ve Panislamizm bazı İttihatçıların kafasındaki fantezilerden ibaretti. İttifak Devletleri savaşı kazansa bile Almanya savaş sonrasında bu ülkeyi kendi Mısır'ına dönüştürme eğilimi taşıyordu.¹³

Siyasi Liberalleşme ve İTC'de Dönüşüm

Şubat 1917'de Talat Paşa sadrazamlığa tayin edilip yeni kabineyi kurduktan sonra, İTC barış görüşmelerine zemin hazırlamak için rejimin karakterini değiştirmeye başladı. Barış özlemi hayatta karşılık bulmasa da yeni rejimin özelliklerinden biri sivil unsurun güçlendirilmesi oldu. Sivil İttihatçılar liberalleşme için baskıda bulundular ve 1918 yazında, 11 Haziran'da siyasi sansürü kaldırdılar – gerçi askeri sansür devam ediyordu. Baskılara direnişin daha bir görünür olduğu bu ortam içinde bazı gazeteler, sansürden geçmeyen savaş haberlerinin yer aldığı sütunlarını boş bırakarak askeri sansüre karşı bir tavır sergiledi. 23 Haziran'da *İkdam* askeri sansürün yakında kaldırılacağını, ama basının sorumlu davranıp askeri mahiyetteki haberleri otosansüre tabi tutmasının beklendiğini duyuruyordu. Temmuz ayında posta hizmetlerinde sansür kaldırıldı ve 1916'da hakkında yayın yasağı getirilen muhafazakâr-İslamcı *Sebilürreşad*, adeta değişimin bir simgesi gibi yeniden yayın iznine kavuştu.

Sultan Mehmed Reşad'ın ölümü (3 Temmuz 1918), rejim içinde siyasi mücadelenin kritik bir evresine denk geldi. 1909'dan iti-

13 Bernstorff, *Memoirs*, 54.

baren Osmanlı tahtında oturan Sultan Reşad'ı, meşrutiyet devri padişah/halifesi rolüne ideal ölçüde uygun, apolitik bir hükümdar olarak nitelemek yerinde olur. *Tanin*, ilk meşrutiyet hükümdarı olarak ülkenin meşrutiyet idaresini güçlendirdiğini belirterek kendisini övüyordu. Hükümdarlık ettiği on yıl içinde meşrutiyetin bütün kural ve düzenlemeleri düzgün bir şekilde hayata geçirilememiş de olsa, meşrutiyet idaresi ülkede kök salmıştı. Eğer şikâyetler varsa, bunlar meşrutî sisteme değil, bu sistemin gereklerinin tam anlamıyla hayata geçirilememesine yönelikti. “Merhum padişahın devrinde halk tarafından bu kadar benimsenen meşrutiyetin yeni padişahımız devrinde daha da gelişeceğinden ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu’nun güçlü, modern ve medeni bir devlet olarak Düvel-i Muazzama arasında yerini alacağından hiç şüphemiz yok.”¹⁴

Sultan Reşad'ın yerine VI. Sultan Mehmed unvanıyla tahta çıkan Vahdeddin, tamamen farklı karakterde bir şahsiyetti. Siyasi hırsları vardı ve İTC'nin amansız düşmanıydı; Cemiyet'in gücünü kırıp iktidar dizginlerini tekrar sarayın eline geçirmekte kararlıydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından Damat Ferit Paşa'nın etkisi altında kalan, onun tavsiyelerini dinleyen Vahdeddin, Hürriyet ve İtilafçılarla temaslarını kesmemeyi başarmıştı. Bu temasları tahta çıktıktan sonra daha da artırdı. Ayrıca Ahmed Rıza Bey gibi muhalif İttihatçılarla da görüş alışverişinde bulunmaya başladı ve sarayda gözü padişahın üzerinde olan İttihatçıları saray çevresinden uzaklaştırarak konumunu güçlendirdi. Bu olayların tanığı, yabancı bir gözlemci şu satırları yazmıştır: “Vahdeddin'in ilk işlerinden biri Cemiyet'in saraydaki etkisini zayıflatmak oldu. Bunun için Ahmed İzzet Paşa'yı, Cemal Zeki Paşa'yı ve Vehip Paşa'yı yaver-i şehriyari olarak tayin etti.” Ayrıca Ahmed Rıza'yı Ayan Meclisi reisliğine getirdi.¹⁵

14 “Bir Saltanat”, *Tanin*, 5 Temmuz 1918.

15 Rafael de Nogales Mendez, *Four Years Beneath the Crescent*, New York, 1926, 400; “Ahmed Rıza Bey Ayan Reisi”, *Tasvir-i Efkâr*, 12 Ekim 1918; Ziya Şakir Soku, “İttihat ve Terakki”, *Son Posta*, 27 ve 28 Ocak, 3, 4, 6, 7 ve 17 Şubat ve 1 ve 2 Mart 1935; Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 1 Ağustos 1945; Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, 193-195.

Sultan Reşad'ın ölümü, İTC içinde siyasi mücadelenin kritik bir aşamasında geldiği için önemlidir. İttihatçılar, Vahdeddin'in şahsında Cemiyet'in amansız bir düşmanı ile karşılaşmışlardır. Aradaki ilk sıkıntı Vahdeddin'in tahta çıkış merasimi sırasında meydana geldi: Bu sırada Vahdeddin, Talat Paşa'dan Ermeni patriğine cemaatinin geleceğinin güvence altında olduğunu söylemesini istedi. Bu istek Talat Paşa açısından kuşkusuz rahatsız ediciydi.¹⁶

Savaşın bu kritik aşamasında İttihatçılar, yeni hükümdarlar ile hesaplaşmaya girişmekten kaçınmak istiyordu. Hasmâne hareketlerini görmezden geldiler ve uzlaşmacı tavırlarının yüksek dozda yaltaklanmayla birlikte Vahdeddin'i kendi çizgilerine çekeceğini umuyorlardı. Sultan Reşad'ın yası tutulurken, 4 Temmuz'da yeni padişah için Topkapı Sarayı'nda şatafatlı bir biat merasimi düzenlendi. Ertesi gün İttihatçıların duygularını yansıtan *Tanin*, Sultan Reşad'ı halkının gönlüne giren ilk modern Osmanlı padişahı olarak tasvir ediyor ve ardından aslında İttihatçıların yeni padişaha dair taşıdığı umutlara işaret eden noktalara değiniyordu.

Ağustosta Eyüp Sultan Camii'nde padişahın yeni kılıç kuşanma merasimi yapılırken, basın Şeyh Ahmed Sünusi'nin Viyana'dan İstanbul'a gelişi üzerinde duruyordu. 31 Ağustos 1918 tarihli *Tanin* gazetesi şunları yazıyordu:

Gerek Mısır ve Sudan Mısır'ı muharebelerinde, gerek Trablusgarp harplerinde büyük ve faal bir vazife ifa eden Sünusilerin muhterem ve büyük reisi, uğrunda dövüştüğü din-i mübînin [apaçık dinin] en büyük mümessili olan halife-i Resûlullah efendimizi ziyaret ediyor. Bu, içinde bulunduğumuz büyük muharebenin İslamiyet âleminde yeniden uyandırdığı ümitler için parlak bir müjde hükmündedir.

Bugün Şeyh Sünusi hazretlerinin mümtaz şahsiyetlerinde taht-ı hilâfete arz-ı sadâkat eyleyen Afrika İslâmlığının ahd-ı hümayûnlarında [saltanat devrinde] istila-i ecânibden [ecnebinlerin istilasından] kurtularak kendi mukadderatına hâkim olmasını o teyid-i rabbâniyeden ümit ve temenni ederiz.

Tanin, Vahdeddin'in padişah unvanıyla taşıdığı dünyevi gücünden ziyade, halife unvanıyla sahip olduğu dini ve manevi kudretini öne çıkarıyordu.

Oysa Vahdeddin'in başka fikirleri vardı. Meşrutiyetin ilanıyla gücünü kaybeden saltanata yeniden güç kazandırma niyeti taşıyordu. Anayasal otoritesini kullanacağını göstermeye, orduya bir beyannameyle "başkumandanları" olduğunu hatırlatarak başladı. Yani, Enver Paşa'nın son dört yıldır gayri meşru bir surette kullandığı başkumandanlık yetkisini geri alıyordu.¹⁷ Vahdeddin, 8 Temmuz 1918'de yayınladığı hatt-ı hümayunla, Talat Paşa'yı sadrazamlığa ve Musa Kâzım Efendi'yi şeyhülislamlığa yeniden getirdi. Ama bu hatt-ı hümayunun en önemli tarafı, siyasi suçlarla hüküm giyenlerden ve sürgüne gönderilenlerden "ıslah" eyleyenler ile adi suçlardan hüküm giyip cezalarının dörtte üçünü çekmiş olanların listesinin kendisine sunulmasını kabineden istemesiydi.¹⁸ Padişahın iradesi, İttihatçılara, 1913 yazında Mahmud Şevket Paşa suikastından ve başarısız darbe girişiminden sonra sürgüne gönderdikleri muhalifleri ülkeye geri getirme niyetini gösteriyordu.¹⁹ İTC bir kez daha siyasi muhalefetle karşı karşıya gelecekti.

Talat Paşa, Vahdeddin'in meydan okuması karşısında kabinesini nüfuzlu İttihatçılarla güçlendirerek karşılık vermeye çalıştı. Bu kişilerden bazıları o güne kadar sahnenin arkasından etkili olmak için kabinde herhangi bir makam üstlenmemişti. Mayıs 1917'den beri İsveç'te büyükelçi olarak bulunan İsmail Canbolat, Talat Paşa'nın çok yakını olarak tanınırdı ve dahiliye nazırı yapıldı.

İsmail Canbolat'ın, esas olarak asker kaçakları yüzünden adeta bir patlama yaşayan eşkıyalık olaylarının hayata damgasını vurduğu vilayetlerde kanun ve nizamı yeniden tesis etmesi bekleniyordu. Yaz boyunca basın bütün Anadolu'da, özellikle Bursa vilayetinde, eşkıyalık olaylarında ciddi artışa dair haberler yayınlamıştı. Büyükçe şehir ve kasabalarda bile emniyetsizlik baş göstermişti,

17 *Tanin*, 8 Temmuz 1918; Ziya Şakir Soku, "İttihat ve Terakki", *Son Posta*, 6 Ağustos 1935.

18 *Tanin*, 9 Temmuz 1918; hatt-ı hümayunun metni için bkz. Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c. 3, İstanbul, 1940, 1940-1941.

19 Mahmud Şevket Paşa cinayeti dönemi için bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, 129 vd.

kamu hayatı tehlike altındaydı. Devlet harekete geçmek zorundaydı. Basında çıkan haberlere göre, çapulcu çeteleri köylülerin can ve mal güvenliklerine karşı sürekli bir tehdit oluşturduğu için, ürünlerin hasadı gibi hayati bir iş aksıyordu.²⁰ Sorunu çözmek için gerekli kaynak ve otoriteden yoksun olan İsmail Canbolat, hükümetin kötüye giden vaziyetle başa çıkamayacak kadar güçlü olmamasından yakınıyordu. 30 Eylül'de, eşkıya çetelerinin Bandırma'da yolcu trenine ikinci defa saldırması üzerine nezaretten istifa etti.²¹

Talat Paşa, kabinesinde başka değişiklikler de yaptı, başka görevlerde hizmet veren önde gelen İttihatçıları kabineye aldı. Aydın vilayetinin valisi, nüfuzlu bir kimse olan Rahmi Bey nafia nazırlığına, Dr. Nâzım maarif nazırlığına ve Cemiyet-i Esnaf'ın lideri Kara Kemal iâşe nazırlığına getirildi. Kara Kemal'e, kronik gıda sıkıntısıyla başa çıkmak gibi acil bir görev verilmişti – bazılarına göre, hırsızları yakalama işinin altından kalkması bir hırsızdan bekleniyordu.²²

Enver Paşa; kolladığı kişilerden, adı yolsuzluklarla anılan ama nüfuzlu bir konumda bulunan Topal İsmail Hakkı Paşa levazım dairesi reisliğinden alınıp denetim altında tutulabileceği bir makama, Harbiye Nezareti'nde müsteşarlığa getirilince, bir kez daha itibar kaybetmiş oldu.²³ Hakkında çığ gibi yükselen şikâyetlerden dolayı Topal İsmail Hakkı Paşa daha önce de birçok kez İTC'nin ılımlı, sivil kanadı tarafından görevinden alınmaya çalışılmış ama Enver Paşa'nın himayesinden dolayı başarı sağlanamamıştı. İsmail Hakkı Paşa'nın Ekim sonlarında Harbiye Nezareti'ndeki görevinden de alınması (yerine Miralay İsmet [İnönü] Bey getirilmişti), Enver Paşa'nın siyasi nüfuzuna indirilen bir başka darbeydi.²⁴

20 *Takvim-i Vekayi*, 14 ve 18 Temmuz 1918; Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 10 Temmuz 1945. Ziya Şakir Soku'ya göre, Canbolat, kabineye girmek için Enver ve Cemal paşaların görevlerinden uzaklaşmasını şart koşmuştu ama Talat Paşa kendisini bu şarttan vazgeçmesi konusunda ikna etmişti. Bkz. *Son Posta*, 11 Şubat 1935.

21 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 2 Ağustos 1945.

22 "62. Kabinede Tadilat", *Sabah*, 16 Temmuz 1918. Burada yeni nazırlar hakkında kısa biyografik bilgiler sunulmuştur. Rahmi Bey, teklif edilen nazırlık makamını geri çevirerek Aydın valiliğinde kalmayı tercih etmiştir.

23 *İkdam*, 30 Temmuz 1918.

24 *İkdam*, 25 Ekim 1918; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*.

İTC içindeki bütün siyasi mücadeleler, devleti fiilen felce uğratan şiddetli mali kaynak sıkıntısının gölgesinde kalıyordu. Eylül ayının başında Cavid Bey, yeni bir borç istemek için bir kez daha Berlin'e gönderilmişti. Henüz görüşmelerini tamamlamadan, nezaretinden acil bir telgraf almıştı: Ordunun ve başkent halkının ekmek ihtiyacının karşılanmasında kullanılacak 70.000 liranın serbest bırakılması için izin isteniyordu. O sırada Sadrazam Talat Paşa da belli başlı meseleleri müzakere etmek üzere Berlin'deydi. Ülkesinin içinde bulunduğu vahim mali ve ekonomik durum göz önüne alınınca, müzakere etmek için elinde hangi kozun bulunduğu doğrusu merak konusudur.²⁵ Talat Paşa ve Cavid Bey Almanlara yardım için başvururken, Enver Paşa ordunun Bakü üzerine ilerlemesi emrini vermiş ve şehir 5 Ağustos'ta düşmüştü.²⁶ Mevcut şartlar altında Bakü'nün ele geçirilmesi anlamsızdı. Bu, Enver Paşa'nın hızla gerileyen itibarını yeniden kazanmaya yönelik son bir girişimi, göz boyama amaçlı beyhude bir hareketi olarak yorumlanabilir.

Bu arada basın Almanya'nın son taarruzu hakkında haberler veriyordu. 1918 baharında Ludendorff'un başlattığı taarruzun, İngiltere ve Fransa'yı yenilgiye uğratacak nihai hamle olması bekleniyordu. Önce Fransızlar açısından cepheden gelen haberler daha iyiydi. Foch, Clemenceau'ya şunları yazmıştı: "Şu anda düşmanın inisiyatifi bloke edilmiş, felce uğratılmış görünüyor." Ama bu soluklanma dönemi kısa sürdü. Almanlar, Amiens'i almak amacıyla bahar taarruzuna yeniden başladı. Ne var ki şehri alamadılar ve taarruz 5 Nisan'da sona erdi. Geniş araziler ve çok sayıda esir ele

25 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 11 ve 16 Temmuz 1945; *La Revue de Turquie* (Lozan, Ağustos 1918). Cavid Bey, 28 Şubat 1919'a dek uzanan dönemi kapsayacak bir borç almak ve geleceğe ilişkin planlarını değerlendirmek amacıyla görüşmeler yürüttüğünü söylüyordu. Almanya'ya olan bütün borçları konsolide edebileceğini umduğunu ve Osmanlı Devleti'nin mali şartlarını daha güçlü bir zemine oturtmak istediğini belirtiyordu. 1918 yılında konan yeni vergiler, eski vergilerde yapılan artış ve aşar alımında getirilen değişiklik, mali reorganizasyona yönelik kapsamlı bir planın yalnızca başlangıç noktasını oluşturuyordu. *DRFP*, Ekim 1917, 747.

26 *Le Soir*, Azerbaycan heyetiyle bir mülakat yapmıştı. Heyetkiler şunları söylemişti: "Birliklerimiz Bakü'yü 5 Ağustos'ta ele geçirdi. Bolşevikler şu anda kesin olarak yenilgiye uğratılmıştır, 3000 kayıp verdiler. Başkentimizin geri alınmasından duyduğumuz mutluluk, şehrin tahrip olmadan alınmış olmasıyla artıyor."

geçirmişlerdi ama savunma hattını yarma girişimi başarısız olmuştu: İtilaf ordularının savunma hattı bozulmamıştı.

Ludendorff, ikinci taarruzunu planlamaya başladı. Rusya'nın çöküşüyle batı cephesine yarım milyon asker veya 44 tümen ilave olduğu için, kuvvetleri İtilaf ordusundan çok daha fazlaydı.²⁷ Taarruz yaz aylarında da devam etti ve İtilaf ordusu yine taarruza direndi. Batı cephesindeki *Tanin* muhabiri, Berlin'den 22 Temmuz'da gönderdiği bir haberde, taarruz hakkında bilgi vererek Fismes'in alındığını duyuruyordu. Esir alınan Fransız askerlerini tasvir ederken iyi donanımlı ve iyi beslenmiş olduklarını belirtiyor, Fismes'de tıka basa dolu bir gıda mağazasını ziyaret etmiş olduklarını yazıyordu. "Yeterli gıda ve giysileri var, oysa Almanya'nın hiçbir yerinde yıllardır çikolata görmemiş olan Alman askerleri burada bir ganimet bulmuş gibiler."²⁸ 30 Temmuz'da *Osmanischer Lloyd*, batı cephesinde geri çekilmeyi kabul eden ilk haberi yayınladı: Alman taarruzu durmuştu.

Amiens üzerine İtilaf kuvvetlerinin 8 Ağustos'taki taarruzu dengeyi kökten değiştiren son adım oldu; General Erich Ludendorff bunu, savaşın tarihinde Alman ordusunun kara günü olarak niteleyecekti: "Yaşadığım en kötü deneyimdi bu." "Muharip gücümüzün gerileyişi kuşku götürmez bir şekilde açığa çıkmıştı... Savaş sona erdirilmeliydi."²⁹ Almanların 27.000 kaybı vardı, 12.000 asker teslim olmuştu. Bunun üzerine Ludendorff sinir krizi geçirdi.

İstanbul basını, Alman taarruzu ve batı cephesindeki durum hakkında genellikle sessiz kalmıştı. Sadece, Alman ajanslarından gelen "Tank Fiyaskosu" veya "Foch Taarruzunun Çöküşü" gibi başlıklar taşıyan haberleri yayınlıyordu. Ludendorff'un "8 Ağustos Kara Günü"nden sonra basın artık Alman taarruzunun başarısız olduğunu haber vermemelik edemezdi. Ağustos ayının ikinci haftasında basında "Almanların geri çekilişi"nden bahsediliyor

27 Son Alman taarruzu hakkında bkz. Hochschild, *To End All Wars*, 316 ff; Toland, *No Man's Land*, 113, 118-121 ve 144 vd.

28 DFRP, Eylül 1918; "Summary of the Turkish Press", 22-30 Temmuz.

29 Aktaran John Terraine, *Impacts of War: 1914 and 1918*, Londra, 1993, 193-194. Liddell Hart, *The Real War*, 375.

ama bu, stratejik bir hamle olarak sunuluyordu. 11 Ağustos tarihli *Hilal*'de İngilizlerin resmi basın bildirisine atıf bile vardı.

İstanbul'a hava akınları genellikle başarısız girişimler olarak niteleniyordu. 10 Ağustos tarihli *Hilal*, İngiliz uçaklarından 4 Ağustos'ta İzmir'e, daha sonra İstanbul'a *Hakikat* adlı resimli broşürlerin atıldığı haberini veriyordu. Amaç propagandayla halkın moralini bozmaktı. Savaşın beşinci yılı da herhangi bir ciddi yorum sunulmaksızın geçilmişti; ama artık erken bir barış ihtimaline ilişkin bir iyimserlik söz konusu değildi. 10 Ağustos tarihli *Le Soir*, İstanbul basınının genel görüşünü yansıtarak, İngiltere'yi barış masasından kaçmakla suçluyordu. Yakındaki genel seçimleri düşünen Lloyd George için savaş mükemmel bir seçim manevrasıydı ve barış söz konusu bile değildi. "Lansdowne Mektubu"nun* da kamuoyunda herhangi bir etkisi olmamıştı. İkinci bir mektup yazan Lansdowne bile zamanın İngiltere'nin yanında olduğu değerlendirmesini yapmıştı. Ama Alman Büyükelçiliği'nin mali desteğiyle yayınlanan *Osmanischer Lloyd* (16 Ağustos), askeri durumu gözden geçirerek Almanların batı cephesindeki konumunun 1916'dan daha kötü olmadığını ileri sürüyordu!

Cavid Bey 26 Temmuz'da Berlin'de Frederic Hans von Rosenberg'le görüştü. Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda görevli olan Rosenberg, Rusya'daki duruma ilişkin çok karamsar görüşler taşıyordu. Rosenberg, İngilizlerin Murmansk'ta hazırlıklar yaptığını ve Bolşeviklerin çok geçmeden iktidarı kaybedeceğine inandığını söylüyordu. 9 Ağustos günü Cavid Bey, Rusya'dan dönen Karl Helfferich'in de çok karamsar bir ruh hali içinde olduğunu yazıyordu.³⁰ 13 Ağustos 1918 tarihli *Tanin*, İtilaf Devletleri'nin Rusya'ya müdahalesini haber veriyor, Çek Lejyonu'nun Batı Sibirya'yı kontrol ettiğini, Doğu Sibirya'daki durumun da Moskova açısından iç açıcı olmadığını kaydediyordu. Hazar Denizi'nin güney kıyılarında İngiliz birliklerinin görülmesi de Bolşevikler için yeni ve

* İngiliz devlet adamlarından Lansdowne Markisi Henry Petty-Fitzmaurice'in, Almanya'ya barış görüşmeleri çağrısı yapan ve bir Londra gazetesinde 29 Kasım 1917'de yayınlanan mektubu. Bu çağrı İngiliz kamuoyunda olumlu bir karşılık görmemişti - ç.n.

30 Cavid, "Haturalar", *Tanin*, 11 ve 16 Kasım 1945.

dehşet verici bir tehlikeydi. Moskova, Murmansk Limanı'na müdahaleyi de çok ciddiye almıştı ve söz konusu müdahaleye karşı çok sıkı tedbirler alıyordu. Sovyetler kendilerini kuşkusuz sonuna dek savunacaktı. *Tanin* bu vahim şartlarda bir tavsiyede bulunuyor, Rusya için tek kurtuluş yolunun İttifak Devletleri'ne katılmak olduğunu söylüyordu.

Alman Yüksek Komuta Heyeti'nin 11 Ağustos 1918'de Avesnes'de yaptığı toplantıdan İstanbul basınının, hatta İttihatçı liderlerin haberdar olduğu kuşku götürür. Yakında savaş yenilgisiyle yüz yüze geleceklerini gören Alman yöneticiler, kayserin huzurunda bir toplantı yaptılar. Kayser, ordunun uğradığı bozgunları dinledi ve Ludendorff istifasını sundu ama kayser bu istifayı kabul etmedi. Kayser de kararını vermişti: "Savaş sona erdirilmeli" dedi. Üç gün sonra Dışişleri Bakanı von Hitze'ye barış görüşmelerine başlanması talimatını verdi.³¹

Askeri sansür yüzünden, İstanbul basını da halk da Alman taarruzunun başarısız olduğundan hâlâ haberdar değildi. Örneğin *Le Soir*'daki haberlere dayanan 4 Eylül 1918 tarihli *Yeni Gün*, Alman geri çekilmesinin Hindenburg'un oluşturduğu stratejinin bir parçası olduğunu iddia ediyordu. Amaç, geri çekilmeye devam edip düşmanın gücünü tüketmek, ardından 1919 ilkbaharında taarruza geçmekti. General Foch, Hindenburg'u Almanya'nın mükemmel şekilde tahkim edilmiş hatlarına kadar takip etmek zorunda kalacaktı. Bu hatlardan yeni bir taarruz başlatılacak, savaş böylece sona erecekti.

Almanya'nın son taarruzunun başarısızlığından haberdar olmayan Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin büyük müttefikleriyle ilişkilerini görüşmek üzere 3 Eylül'de Berlin'e hareket etti. 2 Eylül tarihli *Tanin*'in haberine göre, Talat Paşa görüşmelerinde Almanya'nın Rusya'yla imzaladığı ek antlaşmayı ele alacaktı. Ama Almanya, 6 Eylül'de, yani Talat Paşa'nın Berlin'e ulaşmasından iki gün önce antlaşmayı onaylamış, Osmanlı'nın çıkarlarını çoktan feda etmişti.

Talat Paşa Berlin'deyken 15 Eylül'de İtilaf Devletleri'nin Selenik'ten başlattığı bir saldırıyla Bulgaristan cephesi çöktü. Savaş

31 Terraine, *Impacts of War*, 194.

yorgunu Bulgarlar, barış müzakerelerine başladılar ve 29 Eylül'de ateşkes antlaşması imzaladılar.³² 15 Eylül 1918'de Viyana barış isteyen notasını göndermişti. 16 Eylül'de bu nota basında yayınlandı ve İstanbul'da önemli bir tartışma konusu oldu. Ne var ki İtilaf Devletleri'nin verdiği karşılık bir ret olarak yorumlandı.

Viyana'da Cavid Bey, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumla ilgili iyimser görünmeye çalışıyordu. 16 Eylül 1918 tarihli *Osmannischer Lloyd*'da Cavid Bey'in daha önce *Neue Freie Presse*'ye (tarih belirtilmemiş) verdiği mülakatı yayınlandı. Cavid Bey, diğer bütün ülkeler gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da savaştan olumsuz etkilendiğini belirtiyordu. Ama memleket ahalisinin büyük kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraştığı için, kendi kendine yeter durumda olduğunu söylüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu bazı yönlerden diğer muharip ülkelerden daha iyiydi. "Tarımımızın emek sıkıntısından zarar gördüğü doğrudur. Nüfus yoğunluğumuz nispeten düşük ve halkın büyük bir kısmı da silah altında. İstanbul gibi büyük bir şehir tabii ki kendi kendine yetecek durumda değil, başka büyük şehirlere benzer sıkıntılar yaşıyor."

Osmanlı'dan tarım ürünlerinin niçin Avusturya'ya gelmediği sorusuna Cavid Bey bunun nedenini anlayamadığını söyleyerek cevap veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu, incir, kuru üzüm, tütün, afyon ve başka ürünlerden bolca üretebilecek konumdaydı ama bu ürünleri kimse almak istemiyordu. Viyana'da incirin kilogramının 10 krona satıldığını, oysa İstanbul'da bu parayla istendiği kadar incir alınabileceğini belirtiyordu. Almanlar Osmanlılardan pamuk ve yün ithal ediyordu. Ne yazık ki pirinç ihraç edecek durumda değildiler. Cavid Bey, uzun Avrupa seyahatinden İstanbul'a 20 Eylül'de döndü. Faizsiz 45 milyon liralık yeni bir borç anlaşması yapmıştı. Bu miktar, ülkenin altı ay boyunca ihtiyaçlarını karşılayabilecekti. Ne var ki savaş çok daha kısa sürede sona erdi.

Talat Paşa, Berlin'den İstanbul'a 24 Eylül'de hareket etti. Almanya'da yaptığı konuşmalarda dört müttefik devlet arasında bütün temel konularda tam bir görüş birliği olduğundan bahsetmişti. Vi-

yana'nın barış yapılmasına yönelik adımlarını destekliyordu. Talat Paşa, İtilaf Devletleri'nin barış görüşmesi yapılması teklifini reddetmesi ihtimaline karşılık şunları söylüyordu: "Düşmanın, hakkında hiçbir şey bilmediği kaynaklara sahibiz. Mevcudiyetimizin müdafaa-sı için her şeyimizi ortaya koyarsak, düşman asla mağlup edilemeyeceğimizi anlayana kadar azimle, yiğitçe savaşımaya devam ederiz."³³

Talat Paşa İstanbul'a dönüş yolunda Bulgaristan başbakanıyla görüşmek için Sofya İstasyonu'nda mola verdi. Çar Ferdinand tarafından kabulünün iptal edildiğini öğrenince sona gelindiğini anladı. Sofya İstasyonu'nda yalnızca Başbakan Aleksandr Malinov'la görüştü. Malinov Talat Paşa'ya şunları söyledi: "Her şey sona erdi, 11. Tümen bozuldu, Bulgaristan'ın işi bitti, ateşkes için başvurduk." Talat Paşa ise yalnızca şu karşılığı verebilmişti: "Böyle yapmakla hata ettiniz; ateşkes için hep beraber başvurmalıydık. Şimdi hangi şartlar karşımıza çıkarılacak?"³⁴

Babiâli, Sofya'daki krizi ve yapılan ateşkesi az çok anlayışla karşıladı. Basına göre Malinov, ordusu dağıldığı için belki de başka türlü hareket edemezdi ama ateşkes talebinde bulunma hamlesini gerekli olandan daha çabuk yapmıştı. Egemen yaklaşım, Bulgaristan'ın ayrı bir barış yaparak en fazla kaybeden taraf olacağı yönündeydi. Berlin ve Viyana ortak bir cephe oluşturmali ve İstanbul'la irtibatı koparmamalıydı.³⁵

Talat Paşa 27 Eylül'de İstanbul'a döndü ve mevcut durumu görüşmek üzere kabineye acil toplantı çağrısı yaptı. Kabin 29 Eylül'de toplandı. İyimser bir değerlendirme sunan Talat Paşa, Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki meselelerin tatmin edici bir şekilde ele alındığını, Bulgar meselesiyle ilgili müzakerelerin sürdüğünü ve devletin çıkarlarının korunduğunu söyledi. Enver Paşa ve Dr. Nâzım gibi şahin kanat mensupları, ayrı bir barış yapmak yerine hâlâ Almanya'nın yanında savaşa devam etmekten yanaydı.³⁶

33 Talat Paşa'nın Prof. Stein'la görüşmesi, *Vossische Zeitung* (tarih yok) aktaran *Hilal*, 27 Eylül 1918; Ziya Şakir Soku, "İttihat ve Terakki", *Son Posta*, 9 Şubat 1935.

34 Aubrey Herbert, *Ben Kendim, A Record of Eastern Travel*, Londra, 1924, 315, Talat Paşa Berlin'de sürgündeyken bu görüşmeyi Aubrey Herbert'e aktarmıştır.

35 *Tanin* gazetesinde çıkan yazılar: "Bulgar Hadisesi", 2 Ekim; "Malinov'un Hatası", 3 Ekim; "Bulgar Mütarekesi", 4 Ekim, "Kral Ferdinand'ın İstifası", 5 Ekim.

36 *Tanin*, 30 Eylül ve 1 Ekim 1918.

29 Eylül tarihli kabine toplantısından bir sonuç çıkmadı, izleyen günlerde yapılan kabine toplantılarında da savaşa devam veya barış yapma konusunda bir mutabakat sağlanamadı. Nihayet 3 Ekim'de, kabine içindeki barış yapma yanlılarının örtük onayıyla, Rahmi Bey, gemileri limanın açıklarında demirlemiş olan İngilizlere özel şartlar teklif etmek üzere İzmir'e hareket etti. İzmir'in önde gelen Levantenlerinden ve Rahmi Bey'in yakın arkadaşı Charles Giraud, İngiltere'nin Atina Büyükelçisi Granville'e, Rahmi Bey'in 4 Ekim'de İzmir'e döndüğünü, 10 Ekim'de meclis toplandığı zaman mevcut hükümeti devirmek için bütün hazırlıkları tamamladığını bildirdi. Eğer Rahmi Bey 10 Ekim'den önce İngilizlerden tatmin edici bir cevap alırsa, Talat Paşa ortadan kaybolmaya hazır. Rahmi Bey, o gün meclistekilerle buluşacaktı ve başarılı olacağından emindi. Rahmi Bey, ayrıca Almanlar kendisine engel olacak şekilde hareket ederlerse, İngilizlerin gemilerini (belki askerlerini de) Çanakkale Boğazı'ndan geçirmeleri gerektiğini söylüyordu.³⁷

Lloyd George, "Osmanlı hükümetinde gerçekten yer almayanlarla herhangi bir görüşme" konusunu dikkate almayacağını bildirdi. Rahmi Bey'e iletilen mesaj buydu. Lloyd George'un mesajında şunlar da yazıyordu: "Eğer önerilen Osmanlı hükümeti gerçekten işbaşına geçerse, o zaman müzakereler kabul edilebilir. Herhangi bir ateşkes isteniyorsa, General Allenby'ye başvurulmalı. Burada teklif edilen şartlar söz konusu bile olamaz." İttihatçılar çok geç bir tarihte çok az şey sunmuştu, gerçi İngilizlerin de tam anlamıyla teslim olma dışında herhangi bir seçeneği kabul edeceğini düşünmek kolay değil. İstanbul'daki yönetimin bir parçası olarak padişah tarafından İsviçre kanalıyla başka barış girişimleri de yapıldı. Ama İngiltere Dışişleri Bakanlığı bunları ciddiye almadı.³⁸

6 Ekim 1918'de İttihat ve Terakki Fırkası meclis grubu toplandığı sırada, Talat Paşa, İttihatçı olarak tanınmamış, düşmandan

37 Granville'den FO'ya, telgraf, no. 927, 6 Ekim 1918, FO 371/3448/167738. Aktaran Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 1-The Turkish Decision for a Separate Peace, Autumn, 1918", *Middle Eastern Studies*, VIII/2, Mayıs 1972, 148, no. 66.

38 Chabor'dan Dışişleri Bakanına, telgraf, Atina, 9 Ekim 1918, *FRUS 1918*, 1/1, 352-353; ayrıca bkz. Laughlin'den Dışişleri Bakanına, Londra, 7 Ekim 1918, *ibid.*, 340-341.

daha iyi şartlar elde edebilecek birine görevi bırakmak üzere istifaya hazırды. Ne var ki İttihatçılar siyasi iktidarı tamamen teslim etmeye hazır değildi; 1912'de olduğu gibi, parlamentoyu kontrollerinde tutarak nüfuz kullanmak istiyorlardı. Meclis grubu 8 Ekim'de yeniden toplandı ve padişah tarafından görev verilecek her hükümete destekte bulunmayı taahhüt ettiklerini bildiren bir karar aldı. Ulusal birlik çağrısı yapılıyordu ve artık çok yakında görevi bırakacağı düşünülen Talat Paşa, ülkenin yönetildiği idari ilkelerin savaşın getirdiği değişiklikler sebebiyle günün gerisinde kaldığını duyuruyordu. Yönetimin merkezde toplanması sisteminin terk edilip yerine esnek bir sisteme geçilmesini öneriyordu. Bu da İTC teşkilatında büyük değişiklikler yapılması demekti. Konu, yakında toplanacak kongrede ele alınmalıydı.³⁹

Talat Paşa, Başkan Wilson'a ayrı bir barış yapılması önerisini ilettikten sonra 8 Ekim'de istifasını sundu. İstifa kamuoyuna duyurulmadı çünkü İTC içindeki hizipler Talat Paşa'nın yerini kimin alacağı konusunda bir mutabakata varamamıştı, bu yüzden problemler çıkabilirdi. İttihatçılar, sadaret makamı için adı geçen Ahmed Tevfik Paşa'ya destek vermediler, çünkü kendisinin hem İTC düşmanı hem de eski düzene çok bağlı bir kişi olduğunu düşünüyorlardı. Ahmed Tevfik Paşa çok uzun süre Londra büyükelçiliğinde bulunduğu için İngilizler kendisinin sadarete tayinini olumlu karşılayabilir, dolayısıyla Babiâli'ye daha hafif barış şartları teklif edebilirdi. Ahmed Tevfik Paşa ayrıca padişahın Babiâli'de isteyeceği tipte bir devlet adamıydı, İttihatçı bürokrasiye değil, saraya sadakatiyle tanınıyordu. Cemiyet içinde bütün hizipler uzlaşana kadar bir tıkanma yaşandı. Sonunda İttihatçı olmamasına rağmen sarayın da adamı olmadığı bilinen Ahmed İzzet Paşa üzerinde bütün hizipler uzlaştı. Kendisi eski ekolden bir asker olarak herkesin saygısını kazanmış bir kişiydi. Ahmed İzzet Paşa'nın sadrazam tayin edildiği 13 Ekim'de basında duyuruldu.⁴⁰

39 *Tanin*, 7 Ekim 1918, 3; *İkdam*, 8 Ekim, 2; Ziya Şakir Soku, "İttihat ve Terakki", *Son Posta*, 22 Şubat 1935.

40 *Tanin*, 7-11 Ekim 1918; İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, 1983.

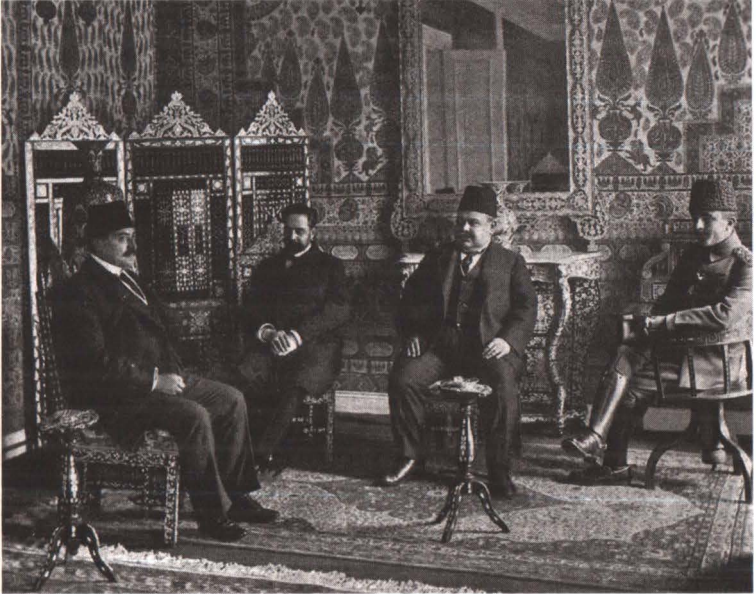
Bu arada 10 Ekim’de meclis yeni yasama yılına başladı. İttihat ve Terakki Fırkası’nın meclis kanadında hiziplerin varlığı iyice gün yüzüne çıktı. Mebusan Meclisi Başkanı Halil Bey hâkim İttihatçı kanadı temsil ederken, Fethi Bey de muhalif kanadı temsil ediyordu. Ahmed Rıza Bey’in Ayan Meclisi başkanı olmasında ısrar eden padişah, kendi amaçlarına uygun düşen bu hizip mücadelesini memnuniyetle karşılamıştı ve teşvik ediyordu. Ayrıca parlamento da ayrı bir barış girişiminde bulundu ama önceki girişimler gibi bu da başarısız oldu. 16 Ekim 1918’de bir kurmay subay olan Nuri Bey, meclise genel askeri durum hakkında bilgi verdi. Söyledikleri büyük bir şaşkınlık ve hayal kırıklığı yarattı. Mebuslar, silah altındaki bir buçuk milyon kişiden ancak yetmiş iki binde tüfek bulunduğunu öğrendiler, tabii ki bu sayı ülke savunması için yeterli değildi. Nuri Bey birkaç gün içinde Halep, Adana ve Musul’un işgal edilmesini bekliyordu, ayrıca Boğazlar, İzmir ve İstanbul da saldırı altında kalacaktı.

Nuri Bey’in sözlerini ve Cavid Bey’in vahim mali tabloya ilişkin açıklamalarını dinledikten sonra, derhal ayrı bir barış yapılması dışında bir seçenek olmadığı konusunda görüş birliği doğmuştu. Sonunda ayrı barış fikrini kabul eden Enver Paşa bile 18 Ekim’de genelkurmaydaki görevinden istifa etti.⁴¹ Gelgelelim, İngiltere ve Fransa ayrı bir barış yapmaya yanaşmıyordu, aşılması gereken temel mesele de buydu. İzzet Paşa barış dönemi için reformları duyururken, Osmanlılar birkaç gün daha oyalandı. Nihayet Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Antlaşması’nı imzalamak zorunda kaldı. Böylece Osmanlılar için Birinci Dünya Savaşı sona ermiş ve yeni Türkiye için yeni bir sayfa açılmış oldu.

41 Tanin, 19 Ekim 1918; Dyer, “Turkish Armistice”, çeş. yer.

VII

EKONOMİ VE TOPLUM: 1914-1918

Resim (s. 213) Savaş sırasında İttihad ve Terakki'nin önemli isimleri, Talat Paşa, Halil Bey (Menteşe) ve Enver Paşa.

1914 yılına girildiğinde Babiâli ağır bir mali krizle karşı karşıyaydı. Hükümet, memur maaşlarını ödeyebilmek için 100.000 lira borç almak amacıyla Osmanlı Bankası'na başvurdu. Daha önceki Perrier borcu bir dretnot için harcanmıştı. Yeni borçla yalnız bir aylık maaşlar ödenebilecekti, oysa memurların üç aylık alacakları için de kaynağa ihtiyaç vardı. Babiâli ABD'ye de kredi için başvurdu ama sonuç alamadı. Osmanlı Bankası olumlu karşılık verince, 12 Ocak'ta *Takvim-i Vekayi*'de geçici bir kanun yayınlandı: Hükümet, donanmayı güçlendirmek için bütün memurların maaşlarına bu kanunla el koyuyordu.

Babiâli'ye mali danışmanlık hizmeti veren Richard Crawford, 5 Şubat'ta İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Sir William Tyrrell'e yazdığı mektupta, krizin ne kadar ağır olduğunu anlatıyordu. Memurların beş aylık maaş alacakları, 2.500.000 liraya, askeri borçlar 3.000.000 liraya ulaşmıştı; ordunun el koyduğu mallar için de 500.000 lira kaynak gerekiyordu. "Başka herhangi bir ülkede mali sıkıntı çoktan kopma noktasını getirmiş olurdu. Osmanlı İmparatorluğu idarecilerini aç bırakarak kamunun iflasından kaçınmaya çalışıyor, ama onların dayanma gücü de her an tükenebilir."¹

Babiâli, 1914 yılına 360 milyon liralık borçla girmişti ve bu miktar, Berlin'den alınan kredilerle artmaya devam etti; askeri ve

1 Richard Crawford'dan Sir William Tyrrell'e, FO 371/2114/6089; ayrıca bkz. Mallet'den Grey'e, no. 82C, 9 Şubat 1914, 2114/6858. Babiâli'nin Washington'a kredi başvurusu Aralık 1913'te yapılmıştı. Mallet'den Grey'e, 1038C, 26 Aralık 1913; 2114/335.

sivil personelin maaşlarının ödenmesi, Avrupa'da savaşın çıkmasından sonra ilan edilen umumi seferberliğin masraflarının karşılanması ve nihayet savaşın yürütülmesi için paraya ihtiyaç duyuluyordu. Ocak 1914'te Enver Paşa harbiye nazırı tayin edildi. Sir Richard Crawford, Babîâlî'nin askeri bütçeyi beş milyon liraya indirmek istediğini öğrenmişti. Enver Paşa da, Harbiye Nezareti'nin hesaplarını Maliye Nezareti'nin sivil görevlilerinin teftişine açmayı kabul etmişti. 8 Ocak 1914 tarihli *The Times*, İngiltere'nin askeri ataşesi Cunliffe-Owens'in ortaya attığı meselenin yerinde olup olmadığını soruyordu: Acaba ordunun reorganizasyonu için gerekli kaynaklar sağlanacak mıydı? Alfred Vagts, ülkenin mali durumunun bütün reform çalışmalarının çok dar sınırlar içinde kalmasına yol açtığını yazıyordu. Ordu personeline doğru dürüst kıyafet verilemiyordu; başkentten ayrılan askerler adeta çaputlar içindeydi.²

10 Ocak 1914 tarihli *Tanin*'de yayınlanan bir mülakatta Enver Paşa, askeri bütçede 4,5 milyon lira tasarruf yapılacağı haberini doğruluyor ve şunları söylüyordu:

Harbiye [Nezareti] bütçesinin daha tenzili kabil olacağı [azaltılabileceği] ümidindeyim. Memleketten tahammülü fevkinde [üstünde] fedakârlıklar istemek, altından kalkamayacağımız faizler tesviyesi deruhte [faiz ödeme yükümlülüğü] ile borca girmek ve o suretle teşkilat ve ıslahat yapmak memlekete zarar verir itikadındayım. İşe mütevazıyane [mütevazı bir şekilde] başlayacağız, kemiyetten ziyade keyfiyete [nicelikten çok niteliğe] ehemmiyet vereceğiz ve çalışacağız. Cenab-ı Hakk'ın bu mesaimizi mazhar-ı tevfik buyuracağına [başarılı kılacağına] imanım vardır.

1914-1915 bütçesi kamu harcamalarında ciddi tasarruflar yapılmasını öngörüyordu. Alınan tasarruf tedbirlerine rağmen, Büyükelçi Louis Mallet, bütçe açığının yine beş milyon lira olacağını öğrenmişti. Oysa resmi bütçede 1.600.000 lira açık verileceği hesaplanmıştı. Harbiye Nezareti'nin bütçesi, İtalyanlarla savaş öncesi büyüklük olan 8 milyon liradan (nominal değer) 6 milyon liraya

indirilecekti. Buna karşılık, iki savaş gemisine yapılacak harcamalar nedeniyle Bahriye Nezareti'nin bütçesinde artış öngörülüyordu.³

Odesa'dan bildiren *The Near East* muhabiri Ocak 1914 gibi erken bir tarihte şu haberi yazmıştı: Rus basını, finansçılarına Osmanlı Devleti'nin boş hazinesini dolduracak kredi sağlama izni verdiği için Fransa'ya ateş püskürüyordu – üstelik bu izin, Rusya'nın müttefiki olan Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni boykot etmesi gereken bir zamanda verilmişti. Üçlü İtilaf'ın diğer ülkesi İngiltere de öfkeli Rus gazete yazarlarının gözünde şüpheli duruma düşmüştü. *Novoye Vremya*'da Menşikov, Osmanlı kara ordusu Alman denetimindeyken, Osmanlı donanmasının İngilizlerin denetiminde olmasını güvenli bir denge unsuru sayan yazarlarla alay ediyordu.⁴

Fransa, Rusya'nın ısrarı üzerine Osmanlı Devleti'ne mali boykot uyguladı. Bu da Babiâli'de büyük bir kaygıya neden olmuştu çünkü hükümet memur maaşlarını ödeyemiyordu. O güne kadar orduda disiplinin bozulmaması için personelin maaş ödemeleri yapılabilmişti ama ordunun levazım ihtiyaçlarını krediyle sağlayacak şirket bulmakta güçlük çekiliyordu.⁵

Gelgelelim Nisan ayında Fransız hükümetinin tavrı değişti, pek uygun sayılamayacak koşullarda borç verme önerisinde bulundu. *The Orient* konu hakkında şunları yazıyordu:

Fransız bankerlerden bir konsorsiyumun imparatorluğun geleceğine güven duyması önemliydi. Bu fonları sağlayan konsorsiyum doğal olarak başka fonların aktarılmasından yana tavır koyacaktır. Liman ve demiryollarının inşasıyla iç kesimlerin ticarete açılması, ülkeyi kuşkusuz daha üretken hale getirecektir.

Fransa, söz konusu borcun şartı olarak, Sivas-Samsun, Harput-Ergani, Bitlis-Van, Erzurum-Trabzon ve Erzincan-Erzurum demiryolu hatlarının inşası imtiyazını istemişti. Paris ayrıca, Sivas-Samsun hattının bir noktasından Kastamonu'ya kadar uzatı-

3 Mallet'den Grey'e, 154C, İstanbul 10 Mart 1914, FO 371/2111/11483.

4 *The Near East*, 16 Ocak 1914, 353.

5 "Constantinople Letter", 6 Şubat 1914, *The Near East*, 13 Şubat 1914, 467.

lacak hattın, Rayak ve Ramle arasında, daha sonra Hicaz demiryolunun Kudüs-Yafa hattıyla birleşecek hattın yapım imtiyazını da istiyordu. Dahası Fransa, Akdeniz’de Yafa, Hayfa ve Trablusşam ile Karadeniz’de İnebolu ve Ereğli liman inşası imtiyazlarını da talep ediyordu. 25 Nisan’da bu imtiyazları elde eden Fransa, 500 milyon franklık kredinin ilk taksitini Osmanlı Bankası’na verdi; böylece Paris ile İstanbul arasındaki ilişkilerde bir iyileşme kendini göstermiş oluyordu.⁶

Mecliste 4 Temmuz’da söz alan Cavid Bey, 1914 borçlanması hakkında konuşmuştu. Normal şartlarda 1911 kredisinin imparatorluğun son büyük borçlanması olmasının beklendiğini, ondan sonra bütçede gelir-gider dengesinin sağlanacağını hesaplandığını söyledi. Ne var ki Trablusgarp Savaşı’nın bütçeye getirdiği aylık 140 bin lira yük yüzünden sekiz milyon liralık kredi yüzdürülmek zorunda kalınmıştı. Balkan Savaşları durumu daha da ağırlaştırmış, hazine yabancı kredi bulma zorunluluğuyla karşılaşmıştı. Cavid Bey 6 Temmuz’daki meclis konuşmasında da devletin toplam borcunun 139 milyon lira olduğunu bildiriyordu.

7 Temmuz’da eleştirilere cevap veren Cavid Bey, 80.000 devlet memurundan 70.000’inin aylık maaşının 10 liradan az olduğunu, maaşı 100 liradan fazla olanların sayısının sadece 69 olduğunu belirtiyordu. Babîlî’nin ilk hukuk müşaviri Kont Ostrorog aylık 150 lira alıyordu.⁷ Ertesi gün meclise 35.200.000 liralık Fransız kredisinin alındığı açıklandı ama vilayetlerde aşar vergisine ilave edilen eğitim payı (“aşar hisse-i ianesi”) karşılık olarak gösterilmişti. Bu karşılık yüzünden pek çok okul kapanmak zorunda kalacaktı. Cavid Bey, başka bir yolla borç almanın mümkün olmadığını söylüyordu, ülkenin borç ihtiyacı bu kadar yüksekti.⁸

1914 bütçesinden görülüyordu ki, Harbiye Nezareti’ne eğitimden on kat daha fazla para harcanıyordu, ayrıca savaş hazırlıkları için beş milyon liralık özel bir bütçe geçmişti. Üstelik, buna bir

6 *The Orient*, V/16, 22 Nisan 1914, 155.

7 *Tanin*, 5 ve 8 Temmuz 1914; *The Orient*, 15 Temmuz 1914, v/28, 272-275; *The Near East*, 17 Temmuz 1914, 393. O sırada bir ABD doları 4,4 liraya karşılık geliyordu.

8 *Tanin*, 9 Mart 1914; *The Orient*, V/28, 15 Temmuz 1914, 272.

de jandarma ve donanma için harcanan miktarlar ilave edilecekti. 3 Ağustos'ta Cavid Bey, devletin hazinesinde sadece 92.000 lira nakit para olduğunu söylüyordu, ayrıca Almanya ya da Avusturya'dan veya İngiltere ya da Fransa'dan borç almak da imkânsızdı.

Ordunun mali ihtiyaçları bir başka kabine toplantısında ele alındı; bütçede, seferberliğin devamı için gerekli olağanüstü askeri harcamaların sürdürülmesini sağlayacak maddi imkân olmadığı açıktı. Ya seferberlik durdurulacak ya da devlet iflas edecekti. Tek çare Berlin'den borç istemektir ama bu da Üçlü İtilaf'a karşı savaşa girmek anlamına geliyordu. Cavid Bey, 27 Eylül 1914'te günlüğüne şu cümleyi yazarken haklıydı: "Biz harbe iştirak etmeksizin Almanya'nın bize katiben para vermeyeceğinden eminim."⁹

Seferberliğin durdurulması tabii ki söz konusu olamazdı; bu, yalnız İtilaf Devletleri'ne teslim olmak anlamına gelmezdi, aynı zamanda İTC'nin devlet işlerini idare etmeyi beceremediğini gösterirdi. 10 Eylül'de Almanya Savaş Bakanı Erich von Falkenhayn, "Osmanlı Devleti Almanya'nın düşmanlarıyla savaşa girmedikçe" İstanbul'a artık askeri yardım yapılmayacağını, subay, top ve mühimmat desteğinin de kesileceğini bildirdi. "Osmanlılar savaşa girer girmez, talepleri mümkün olan en kapsamlı şekilde karşılanacak"tı.¹⁰

Nihayet 27 Eylül'de kabine içindeki çekirdek kadro sadrazamın yalısında toplandı ve Almanlardan borç istenmesine karar verdi. Doğrudan Büyükelçi Wangenheim'a başvurdular, ayrıca Berlin Büyükelçisi Mahmud Muhtar Paşa'ya da konuyla ilgili mesaj gönderildi. Beş milyon liralık borç istiyorlardı. Berlin, önce Babiâli'nin savaşa girmesi şartıyla borç vermeyi kabul etti. Şu var ki İstanbul'da savaş yanlılarının elini güçlendirmek için Berlin'in cevabı olumlu bir hava taşıyordu. Berlin'in cevabı 7 Ekim'de gelmişti. Berlin, uzun görüşmelerden sonra, yarım milyon lira verme vaa-dinde bulundu ve konu hakkında bankerlerle görüşüleceğini bildirdi. Bankerler bu işlemin iki devlet arasında yapılmasının daha

9 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 12 Kasım 1944.

10 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, New York, 2008, 149.

uygun olacağını belirtti. Cavid Bey günlüğüne şu notu düşmüştü: “Zannettiğim gibi bu teşebbüs hiçbir netice vermeyecektir.”¹¹

Durum o kadar vahimdi ki Talat Bey ve Enver Paşa Alman Büyükelçiliği’ne görüşmeye gitti ve Osmanlı Devleti’nin “Almanya’dan mali yardım alınması karşılığında” savaşa gireceğini bildirdi. Enver Paşa, Talat Bey, Cemal Paşa ve Halil Bey, “Almanların iki milyon liranın ilk taksitini İstanbul’a yatırması halinde Amiral Souchon’a Karadeniz’deki Rus donanmasına saldırma yetkisi vermeye razı oldular.”¹² İlk taksit 16 Ekim’de, ikinci taksit de 21 Ekim’de geldi. İngiltere’nin Büyükelçisi Louis Mallet, Babıâli’nin bir milyon sterlin aldığını ve alınan miktar dört milyona ulaşınca Osmanlıların savaşa gireceğini anlamıştı.¹³ Berlin söz konusu paranın bir kısmını daha, yeni görüşmeler yapmadan göndermeye karar verdi. 16 ve 21 Ekim’de gelen iki milyon lira, mali krizi hafifletmiş ve Osmanlıların savaşa girmesinin önündeki engellerden birini ortadan kaldırmıştı.¹⁴

12 Ekim’de Büyükelçi Mahmud Muhtar Paşa kredi anlaşması konusunda bir telgraf gönderdi. Alman hükümeti 1915’ten başlayarak her yılın 31 Aralık’ında yüzde 6 faizle beş milyon lira kredi vermeyi öneriyordu. 250.000 lira anlaşmanın imzalanmasının ardından verilecek, 750.000 lira ise Osmanlılar ya Rusya’yla ya da İngiltere’yle savaşa girdikten on gün sonra teslim edilecekti. Geri kalanı ise, savaş ilanı üzerinden 30 gün geçtikten sonra aylık 400.000 liralık taksitler halinde gönderilecekti. Savaş sona erince ödemeler de duracaktı. İlk ödemeyi İstanbul’daki Deutsche Bank yapacaktı; öteki ödemelerin yapılma şekli daha sonra kararlaştırılacaktı. Anaparanın ve faizlerin geri ödemesi barıştan sonra on iki ay içinde karara bağlanacaktı. Cavid Bey günlüğüne şunları yazıyordu: “Ne güzel alışveriş! Mamafih Almanlardan bundan iyi bir teklif de intizar etmiyordum [beklemiyordum]. Bizi belki bu derece müzayakada [sıkıntıda] zannediyor.” Muhtar Paşa’nın telgrafından sonra, yeni görüşmeler yapılmadı.¹⁵

11 Cavid, “Hatıralar,” *Tanin*, 12 Kasım 1944.

12 Strachan, *The First World War*, c. 1: *To Arms*, 676. Trumpener, *Germany*, 48-49 ve 51’den aktarıyor.

13 Howard, *Partition*, 1966, 109-110.

14 Cavid, “Hatıralar,” *Tanin*, 12 Kasım 1944; Strachan, *World War*, 676.

15 Cavid, “Hatıralar,” *Tanin*, 15-16 Kasım 1944.

Fritz Fischer, Berlin'de savaştan önce yapılan planların "savaş boyunca hiç aksatılmadan hayata geçirildi"ğini yazmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'yla kurulan ittifak, kuşkusuz Almanya'yı, savaştan önce planlanandan daha doğrudan bir tahakküm yöntemi kullanmaya yöneltti.

Bu doğrudan tahakküm yöntemi, muazzam savaş kredileri karşılığında güvence olarak imparatorlukta madencilikte ve başka alanlarda geniş imtiyazlar şekline aldı. Böylece Almanlar, savaş öncesinde İngiltere, Fransa ve Belçika'dan gelen rekabeti bertaraf etmiş oluyordu.¹⁶

Osmanlıların savaşa girişinden kısa bir süre sonra, 4 Kasım 1914'te kredi müzakerelerini Halil Bey üstlendi, gerçi kabinedeki görevinden istifa eden Cavid Bey dışarıdan tavsiye vermeye devam ediyordu:

Halil Bey Almanya'yla akdedilecek istikraz mukavelesi suretini getirdi. Faizi kaldırmalarını evvelce söylemiştim, mukaveleyi faizsiz olarak tanzim etmişler. Mukaveleye iki milyonun şimdi, bakisinin şehri [kalanının aylık] 500.000 lira olarak 5 milyon ikraz edileceğini [verileceğini] ve diğer beş milyon için ileride şerait [şartlar] tayin olunacağını dercetmişler [koymuşlar].¹⁷

Büyükelçi Henry Morgenthau, bir yıl sonra, 1 Aralık 1915 tarihli raporunda Osmanlı'nın ekonomik durumunu değerlendiriyordu. Mali durumun her zamankinden daha kötü olduğunu ve hükümetin iflas tehlikesinin farkına vardığını yazıyordu. Daha önce 28 milyon liraya ulaşan gelirler, yaklaşık 15 milyon liraya gerilemişti. Yalnızca ithalat vergilerinden elde edilen gelirlerde dört milyon lira kayıp vardı; çünkü 1915'te limanlar abluka altındaydı ve çok az sayıda yabancı ürün Dedeoğaç'tan geçirilmişti.

16 Fritz Fischer, *World Power or Decline: The Controversy over Germany's Aims in the First World War*, New York, 1974, 53.

17 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 30 Kasım 1944. Babıâli savaşa 360 milyon liralık bir borç yüküyle girmişti ve Berlin'den alınan her krediyle bu yük daha da arttı. Türkiye Cumhuriyeti, imparatorluktan kalan borçların geri ödemesini ancak 1954 yılında bitirebildi.

Osmanlı İmparatorluğu'na normalde ithal edilen 45 milyon lira değerindeki malın 24 milyonluk kısmı, o anda savaş halinde bulunan ülkelerden geliyordu. Ayrıca ABD, İsviçre, Hollanda ve başka tarafsız ülkelerden yapılan 21 milyon liralık ithalat da artık büyük ölçüde azalmıştı.

Ülke içinde toplanan vergiler de Ermeni cemaatinin uğradığı yıkımdan dolayı ciddi ölçüde gerilemişti. Ayrıca ahalinin azalan gelirleri de toplanan gelir vergisi miktarında önemli düşüslere yol açmıştı. Askeri amaçlarla çok sayıda hayvana ordu tarafından el konduğu için koyun, deve, manda, at gibi hayvanlardan alınan vergilerde büyük gerilemeler söz konusuydu.

Bütün limanlar kapalı olduğu için ihracat fiilen durmuştu. Bundan dolayı ihracat ürünleri üreten insanların durumu çok kötüydü; satabildikleri çok az şey de, değerinin üçte birine, üretim maliyetinin altında gidiyordu. Yün ve tiftik gibi malları yalnız Alman ve Avusturyalı tüccarlar alıyordu.

Demiryolları neredeyse yalnızca silahlı kuvvetler tarafından kullanıldığı için tarımsal ürünleri pazara getirmek güçleşmişti, bu yüzden şehirlerde fiyat artışları yaşanıyordu. İstanbul'da fiyatlar üç ila on kat artmıştı. Varili önceden 2 kuruş (70 sent) olan petrol, artık 140 kuruşa (5,60 dolara) satılıyordu. Şekerin okkası 10 sentten 80 sente, hatta bir dolara çıkmıştı – tabii o da bulunabilirse. Köylüler askere alındığı ve tarlalarda çalışacak işgücü olmadığı için sebze fiyatları bile yüzde 100-200 artmıştı.

Ermeni tehirci de büyük ekonomik hasara yol açmıştı; işbölümü alt üst olmuş, Ermeni zanaatkârların yeri doldurulamamıştı. İstanbul'da tüccarlar sermayelerini üretime yatırmak yerine tüketiyordu. Bu arada İtilaf Devletleri'nin uyuğu olan yabancı tüccarlar ülkeyi terk etmişti, tarafsız ülkelerden tüccarlar da onlara katılmıştı. Söz konusu tüccarlar gidince, mağazalar, lokantalar ve terziler gibi lüks sayılabilecek mal ve hizmet sunan işletmelerin müşterisi kalmadığı için piyasada dolaşan para büyük ölçüde azalmıştı.

Piyasadan altın da kaybolmuştu, Babıâli kâğıt para veya hazine bonoları ihraç etmeye başlamıştı. İnsanlar altın saklıyordu, genellikle kâğıt para kullanılıyordu. Muharip ülke yurttaşlarının

işletme hakkına sahip olduğu pek çok hizmeti devlet devralmıştı. Söz konusu hizmetler arasında su işleri, rıhtım, telefon, demiryolları ve deniz fenerleri vardı. Yabancılar ülkeden ayrılınca, bu işleri Müslümanlar üstlenmişti ve ekonomide tam bir Türkleştirme yaşanıyordu. Yabancı dillerdeki tabelalar kaldırılmıştı, Osmanlı şirketlerinden kayıtlarını ve hesaplarını Türkçe tutmaları isteniyordu.¹⁸

Bir İngilizden aldığı mektuba dayanarak İstanbul'daki durumu aktaran *The Near East*, şehrin sakin olduğunu ve İngilizlerin işlerine devam ettiğini bildiriyordu. Balık, özellikle uskumru ve palamut ucuz ve boldu. İzmir'den gönderilen, 1 Ocak 1915 tarihli bir mektupta asayiş içinde bir şehir anlatılıyordu. Türkler İngilizlere karşı dostça davranıyordu: "Askeri ve sivil kişiler, müttefiklerinden ziyade hasımlarının lehinde görünüyor." Ama şehirde kömür sıkıntısı vardı ve tren seferleri azalmıştı. Karadeniz'de kömür bulunana kadar İzmir'de İngiliz kömürü kullanılıyordu. Yunanistan'la 1897'de ve 1912-1913'te yaşanan savaşlar Türk kömürünün kullanılmasına yol açmıştı, çünkü Yunan ablukası yüzünden İngiltere'den kömür ithalatı yapılamamıştı. Ama savaş patlak verdiğinden beri Karadeniz kömürü de sağlanamıyordu; çünkü Rus donanması Karadeniz'i kontrolü altında tutuyor ve Zonguldak'ı düzenli olarak bombalıyordu.¹⁹

Meclis 14 Mart'ta başlayan 1331 (1915) mali yılı bütçe görüşmelerini tamamlamıştı. Bütçede gider 3.558.060.932 lira, gelir 2.683.643.808 liraydı, yani 874.417.124 lira bütçe açığı öngörü-lüyordu, bu da Almanya'dan alınan kredilerle kapatılacaktı. En büyük gider kalemi Düyun-ı Umumiye ödemeleri-ydi, ardından Harbiye Nezareti'nin giderleri geliyordu. Cavid Bey, Almanya'dan daha fazla borç almak için 21 Şubat'ta Berlin seyahatine çıkmış, 23 Nisan'da dönmüştü.²⁰ Bağdat'tan gönderilen bir Amerikan ra-

18 Morgenthau'dan ABD Dışişleri Bakanı Lansing'e, 1 Aralık 1915, ABD Dışişleri Bakanlığı, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers, 1914-1920*, c. 1, 771-773, Washington, DC, 1939.

19 *The Near East*, 22 Ocak 1915, 381.

20 *The Orient*, VI/2, 13 Ocak 1915, 14. Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 19, 30 ve 31 Aralık 1944.

poru, Almanya'dan getirilen altınla 54.000 lira piyasaya sürülmesi sayesinde şehirde mali durumun rahatladığını bildiriyordu.²¹

Savaş şartlarında altın standardıyla ekonomiyi sürdürmek imkânsızdı. 12 Nisan 1915'te hükümet kâğıt para ihracı için geçici bir kanun çıkardı.

i) Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ödenen 150.000.000 frank karşılığında 6.583.094 lira değerinde kâğıt para ("evrak-ı nakdiye") basılacaktı.

ii) Kanuna uymayanlara 1-15 lira para cezası ve 24 saatten bir aya kadar hapis cezası öngörülüyordu.

iii) Düyun-ı Umumiye İdaresi barış yapıldıktan 6 ay sonra bu kâğıt paraların karşılığını altın olarak ödeyecekti.

Kâğıt paraya güven o kadar düşük seviyedeydi ki, hükümet kâğıt para ihraç ederken, aynı değerde altın karşılık göstermek zorunda kalıyordu. Oysa çoğu ülkede basılan kâğıt paranın üçte biri değerinde altın karşılık göstermek yeterli sayılıyordu. Osmanlı Devleti'nde buna rağmen "evrak-ı nakdiye"ye güven tam sağlanamıyordu.²²

12 Nisan 1913 tarihli kanuna uygun olarak 1 liralık banknotlar halinde 150 milyon lira tedavüle sokuldu. Altın karşılığı bulunan bu para, Avusturya ve Almanya bankaları aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne aktarılmıştı.²³ Morgenthau'nun bildirdiğine göre, Babiâli 1 ve 5 liralıklar halinde banknotlar piyasaya sürmüştü. 6.583.904 liralık banknotun karşılığı olan 150 milyon frank değerinde altın Reichsbank (Berlin) ve Creditanstalt (Viyana) aracılığıyla Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne yatırılmıştı. Ama nakliye güçlüklerinden dolayı bu altın İstanbul'a gönderilmeyecekti.²⁴

Morgenthau, 4 Kasım 1915 tarihli raporunda, mali durumun (pekâlâ "ekonomik durum" da diyebilirdi) her zamankinden kötü

21 Brissel'den Morgenthau'ya, Bağdat, 24 Şubat 1915, 867.00/751.

22 Tanin, 15 ve 16 Aralık 1915; *The Orient*, VI/16, 21 Nisan 1915, 114; *The Near East*, 4 Haziran 1915, 120.

23 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 12 Temmuz 1915, aktaran DFRP, 17 Temmuz 1919.

24 ABD Büyükelçisinden Dışişleri Bakanlığı'na, telgraf, İstanbul, 12 Temmuz 1915, 867.51/101. Einstein, 7 Temmuz 1915 tarihinde günlüğüne (*Inside Constantinople*, 167), Babiâli'nin Almanya'nın Eylül ayı için taahhüt ettiği borç sayesinde savaşın başından beri ilk kez maaşları ödediğini yazmıştı.

olduğunu, çünkü artık bir iflas tehlikesi bulunduğunu yazıyordu. Büyükelçiye göre tarımsal üretim alanları ihmal ediliyordu çünkü üreticiler silah altındaydı ve 1916'da şartlar daha da kötü olacaktı. "Ekonomik durumu Osmanlı İmparatorluğu'nun şu andaki durumu kadar kötü başka bir ülke olduğundan kuşkuluyum. (...) Son birkaç haftadır altın piyasadan tamamen çekildi."²⁵

Talat Bey (14 Mart 1916-13 Mart 1917 dönemini kapsayan) 1916 mali yılı bütçesine ilişkin mecliste 16 Aralık 1915 tarihinde bir konuşma yaptı. Bu konuşmada, savaşa girildiği sırada hazineye seferber edilen ordunun iâşesi için gereken paranın bulunmadığını kaydetti. Bundan dolayı dış borçlanmaya gidilmişti. Ama dış borçlar da ordunun iâşesini, devletin sivil ve asker personelinin maaşlarını ödemek için yeterli değildi. "Binaenaleyh, biz memleketin hayat ve istikbalini kurtarmak için girdiğimiz bu muharebeye sıkıntı çekeceğimizi bilerek girmiş olduğumuz için hükümet, biraz halkın fedakârlığına müracaat etmeye mecburdur." Seferberlikte ve savaşın başında bazı mallara el konmuştu ve "hiçbir vakit inkâr" edilemezdi ki "bazı yolsuzluklar" olmuştu. "Hükümet bu yolsuzluklardan o kadar müteessir oldu ki, menafi-i şahsiyyesini menafi-i ammeye tercihan istimal edenleri [şahsi çıkarlarını kamu çıkarından üstün tutanları] idam cezası tehdidi altına aldı." Talat Bey, ordunun mevcudu "milyonları" geçmesine, masrafların artmasına rağmen gelecek yıl her yükümlülüğün altından kalkabileceklerini umuyordu.²⁶

Meclis aynı gün "savaşın sonuna kadar yabancı ülkelerden ithal edilecek un, buğday vesairenin gümrük resminden istisnasına dair geçici kanun"u da görüştü. Bu kanunun meclisten geçmesi için toprak sahiplerinin muhalefetine aşılmaması gerekiyordu. Savaş sırasında, Aralık 1915'te bile, Balkanlar'dan ucuz buğday ithaline, kârlarını azaltacağı için karşı çıkıyorlardı. Ne var ki sonunda Talat Bey'in istediği oldu, kanun kabul edildi.²⁷

25 ABD Büyükelçisinden Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 4 Kasım 1915, aktaran *Lansing Papers*, c. 2, 769-773.

26 *Tanin*, 17 Aralık 1915 [Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nden yararlanılmıştır -ç.n.].

27 *Tanin*, 17 Aralık 1915.

Aralık 1915'te İtilaf orduları Gelibolu Yarımadası'nı terk etmiş, böylece Osmanlıların morali yükselmışti, buna karşılık ekonomik durum vahametini koruyordu. İTC yönetimine eleştirel bakan Ahmed Rıza Bey, bütün ülkede, özellikle başkentte yaşanan gıda sıkıntısı hakkında 25 Ocak 1916'da Ayan Meclisi'nde bir konuşma yaptı. Sıkıntıyı önlemek için ne gibi tedbirler alındığını sordu, altı kişi için bir somun ekmeğin kesinlikle yetersiz olduğunu belirterek insanların bunu bile bulmakta güçlük çektiğini söyledi. İstanbul şehremaneti gereken miktarda tahıl stoku yapamamıştı ve gıda fiyatlarında muazzam artışlar vardı.²⁸ 1915 yılında ekmek vesikaya bağlandı, kişi başına günde çeyrek okka ekmek verilme-ye başlandı (1 okka=1283 gram).²⁹

Hükümet savaşa devam edebilmek için ekonomiyi iyileştirecek tedbirler almak zorundaydı. *Welt-Wirtschafts-Archiv*'in Şubat 1916 sayısında Gustav Herlt bu tedbirler hakkında bir yazı yayınladı. Babiâli, çalışmalarını tarımın geliştirilmesi üzerinde yoğunlaştırmış ve Dr. Albert Hahl'i Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde üretimi artırmak için kurulan komisyonun başına getirmişti. Söz konusu yazıda, alınan tedbirler şöyle sıralanıyordu:

1. Savaşın başında getirilen tarımda zorunlu çalışma şartının sıkı bir şekilde uygulanması. Köylüler tarlada düzenli çalışmaları için evlerinde tutuluyordu. Çiftçiler, tarım işçilerine iş sağlamakla yükümlüydü. Hedef üretimi artırmaktı.

2. Çiftçilerin tarlalarını istedikleri gibi kullanma hakkı kısıtlanmıştı. İstanbul'da Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesinde kurulan bir komisyon, nereye ne kadar tahıl ekileceğini belirliyordu. Komisyonun kararlarını vilayetlerde valiler hayata geçiriyordu.

3. Hükümet, elinde bulunan bütün tarım makinelerini, araç-ge-reçlerini ve tohumları çiftçilerin kullanımına sunmuştu, Almanya'dan daha fazla makine ithali için sipariş vermişti.

4. Hükümet, daha kolay tarımsal kredi sağlaması için Ziraat Bankası'nda reform yapma kararı almıştı. Reform işini yürütmek üzere Emil Kautz Ziraat Bankası genel müdürlüğüne getirildi.

28 Philips'den ABD Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 22 Mart 1916, no. 1122, 867, 5017/3.

29 Kasım 1915'te İstanbul'da geçim şartları için bkz. *The Near East*, 24 Aralık 1915, 200 ve 11 Şubat 1916.

5. Konya vilayetinde Raiffeisen sistemi örnek alınarak kredi bankaları kuruldu ve köylülere dayanışma fikri aşılanmaya çalışıldı. Osmanlı Çiftçiler Derneği daha aktif hale geldi ve sergiler, çiftçilik hakkında konuşmalar düzenledi, tarım alanında denemeleri tanıttı. Üyeleri arasında eşraf ve ayan da bulunuyordu.

6. Ortak girişimleri desteklemek amacıyla bir Osmanlı-Alman ziraat şirketi kuruldu.

7. Özellikle İstanbul'da iş hayatında yer alan binlerce Müslüman kadının çıkarlarını savunmak için bir Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kuruldu.

8. Hükümet sulama projelerini de desteklemeye başladı. 1916 sonbaharında ve 1917 ilkbaharında, Adana'da planları yıllardır hazır olan sulama çalışmaları hayata geçirilmeye başlanacaktı. Yörede nehirler kurak toprakları sulamak için kullanılacaktı. Ayrıca bataklıklar kurutulacak, böylece beş milyon ziraat arazisi kazanılacaktı. Bu arazi şeker pancarı, susam, portakal, limon ve başka ürünlerin yanı sıra pamuk üretiminde kullanılabilecekti.

9. Eskişehir Ovası'nın sulanması ihtimali de inceleniyordu. Suriye'de sulama çalışmalarının başına Alman mühendis Weid getirilmişti.

10. Hükümet, "milli bir vazife" sayılan ağaçlandırma çalışmalarını da destekliyordu. Ormansızlaşma iklim üzerinde etkili olmuş, büyük sıkıntılara yol açmıştı. Ağaçlandırma çalışmaları Aydın ve Kastamonu vilayetlerinde başlayacaktı. Avusturyalı uzman ormancı Hermann Veith bu projenin başına getirildi, ayrıca üç Avusturyalı uzman daha projeye katıldı. Daha önce Almanya İmparatorluğu Koloni Ofisi için Togoland'da orman müfettişi olarak çalışan Dr. Metzger, Suriye'de ormancılık çalışmalarını denetleyecekti. Orman Mektebi'nin başına da Dr. Bauer getirildi.³⁰

Savaş, çeşitli açılardan sanayinin gelişmesinde bir itici güç olmuştu. Yeni üretim kollarında faaliyetlerin başlamasının yanı sıra yeni fabrika ve imalathaneler de açılmıştı. Hükümet, hâlâ emekleme aşamasında olan teknik eğitime destek sağladı. Makinist, şoför,

elektrikçi, kunduracı ve zirai makine tamircisi yetiştirmek üzere İstanbul'da beş yeni bölüm açıldı. 20 Aralık 1916 tarihli *Nieuwe Courant*'ın haberine göre, Babiâli ülkede vasıflı eleman sayısını artırmak amacıyla, 12-18 yaşları arasında on bin kadar öğrenciyi mesleki ve teknik öğretim görmek üzere Alman fabrikalarına göndermeyi teklif etti. Bu gençler üç-dört sene çıraklık yapacak, daha sonra bir ila üç sene de kalfa olarak çalışacaktı.³¹

Dr. Ernst Jäckh, Alman-Türk Derneği'nin Berlin'de toplanan üçüncü genel kurulunda derneğin 1916 yılı faaliyet raporunu sunmuştu. Rapora göre, derneğin üye sayısı 2200'den 4500'e yükselmiş ve dernek pratik faaliyetleri için 100.000 dolar harcamıştı. Adana'da Alman okullarında 300 Türk öğrenci eğitim görüyordu, ayrıca Halep, Bağdat, Kudüs ve İstanbul'daki okullara ve kütüphanelere hatırı sayılır meblağlar harcanıyordu. Şam Sanayi Mektebi'nin başında bir Alman müdür vardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman ikinci derece öğrenim kurumlarında 250 öğrenci okuyordu, ayrıca Türk zanaatkârlar ve işçiler Alman fabrikalarında istihdam ediliyordu. Çoğu yetim olan, binlerce çırak yetiştiriliyordu. Ayrıca Almanlar Berlin'deki ve başka şehirlerdeki Türkçe kurslarına gidiyordu.³²

Elektrik enerjisi Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınması açısından kritik önemde sayılıyordu. Gaz yağı sıkıntısı yaşandığı için elektriğin önemi daha da artmıştı ve bir Alman uzman, Derat yakınlarındaki Tel-Cehab şelalelerinden yararlanarak elektrik üretmeyi önermişti, böylece Filistin şehirlerinde elektrikle aydınlatma sağlanacak, ayrıca el-Afute ile Nâsıra arasında tramvay hattı da işletilebilecekti. Kömür sıkıntısını telafi etmek için dağlardaki şelalelerden yararlanılabilirdi.

1916 yılında İstanbul gıda arzı iyileşti ve hasat mevsiminden sonra ekmek kalitesi daha iyi hale geldi, artık ekmek üretiminde buğday unu ile mısır unu karışımı kullanılabiliyordu. 23 Temmuz 1916'da yoksulların ve ordunun iâşesini temin için bir geçici ka-

31 Ibid.

32 *The Levant Trade Review*, VII/1, Haziran 1917, 37'de Dr. Jäckh'in 1916 yılı faaliyet raporunun özeti yer alır.

nun (“İşe Kanun-ı Muvakkatı”) çıkarılarak ülke toprakları işe bölgelerine ayrıldı ve bir bölgeden diğer bölgeye gıda maddesi gönderilmesi yasaklandı. Gıda ticaretini tamamen kontrol edecek bir Merkez İşe Heyeti kuruldu, ayrıca bu heyete bağlı çeşitli alt-komisyonlar oluşturuldu.

Almanya avans sağlamaya devam etti, Babıâli de bu avanslardaki artış ölçüsünde kâğıt para ihraç edebiliyordu. 19 Ağustos 1916 tarihli bir kanunla 30 milyon lira değerinde kâğıt para basıldı. Buna karşılık Almanya, barış yapılmasından sonra beş yıl içinde altına çevrilebilecek aynı miktarda hazine bonusu sağlamıştı. Bu noktada madeni –bakır ve bronz– ufak paralar piyasada bulunmuyordu, piyasayı rahatlatmak için beş ve on kuruşluk banknotlar tedavüle sokulmuştu. Spekülatörler bu durumdan faydalıyor, banknotları değerinin yarısına bozuyorlardı. İki sarraf, bir altın liraya karşılık 100 kuruş yerine 173 kuruş verdiği için tutuklanmış ve mahkeme önüne çıkarılmıştı.

Eylül 1916’da ihracatı devlet kontrolü altına almak üzere İstanbul’da bir İhracat Heyeti kuruldu. Ziraat ve ticaret nazırının başkanlığını yaptığı heyetin üyelerinin yarısı çeşitli nezaretlerin belirlediği devlet görevlilerinden, yarısı da iş camiası mensuplarından oluşuyordu. İhracat Heyeti’nin vilayet ve müstakil sancaklarda kendisine bağlı tali birimleri teşkil edildi. Artık ihracat bu heyetin vereceği izinlere bağlı hale gelmişti. İhracatçılar yurtdışına satmak istedikleri malları İhracat Heyeti’ne bildirecek, ihracat sözleşmelerini ve fiyatları heyet belirleyecekti.

Savaş döneminin bir başka özelliği de “milli iktisat” yaratma çabasıydı. *İktisadiyat Mecmuası*’nın yayın hayatına başlaması bu eğilimin bir yansımasıydı. Mecmua imparatorluğun çeşitli yerlerinde, örneğin Lazkiye’de, İzmir’de ve Lübnan’da anonim şirketlerin kurulmasıyla ilgili haberler yayınlıyordu. Lazkiye’deki şirket üreticiden tütün alıyor, Avrupa’da satıyor, böylece Avrupa şirketlerini aradan çıkarıyordu. “İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi” ise İzmir’in en önde gelen tüccarları tarafından 100.000 lira sermayeyle kurulmuştu. Şirketin idarecileri Harsazade Bekir Bey ve Balcıade Hakkı Bey’di. İzmir’de ayrıca 8000 lira sermaye-

le bir İstihlak-ı Milli Cemiyeti kurulmuştu. Lübnan'da da bütün zengin işadamlarının katılımıyla bir anonim şirket kurulmuştu. Ortaklarının her birinin 250 lira hissesi bulunan şirketin toplam sermayesi 20.000 liraydı.³³

Bu tür şirketler Avrupa şirketlerini aracı konumundan çıkarabiliyordu – tabii ki Osmanlıların müttefiki Almanya'nın şirketleri bu kapsamda değildi. 4 Ocak 1917'de Halil, Talat, Nesimi ve Cavid beyler bir araya gelerek bu meseleyi ele aldılar, Alman şirketlerinin faaliyetlerinin nasıl kontrol altına alınabileceğini değerlendirdiler. Alman şirketleri Osmanlı ürünlerini ucuza alıp Almanya'ya ihraç ediyordu.³⁴ Babiâli, ekonomide Osmanlılaştırma veya Türkleştirme politikasını destekliyordu ve Şubat 1916'da ülkede yabancı şirketlerin çalışma şartlarına dair bir kanun çıkarmıştı. Bu kanunla ticaret hayatında Türkçe kullanımı zorunlu hale gelmişti, kapitülasyonların kaldırılmasının ardından bunun kaçınılmaz bir adım olduğu ileri sürülüyordu.³⁵

Savaş döneminde yerli pirinç üretimi de kârlı hale gelmişti. İstanbul her yıl yaklaşık 20 milyon kilogram pirinç ithal ediyordu. Bu ithalatın yüzde 50'si İngiliz kolonisi Hindistan'dan geliyordu. Hollanda, Mısır ve İtalya da pirinç ithal edilen ülkeler arasındaydı. Yerli pirinç yüksek üretim maliyeti ve düşük kalitesinden dolayı ithal ürünle rekabet edemiyordu. Yine de ülkenin iç kesimlerinde yerli pirinç tüketiliyordu. En iyi pirinç Sinop'ta üretiliyordu. Bursa, Mudanya ve Ankara da önemli pirinç üretim merkezleriydi.

Bu savaş döneminde yerli pirinç hasadı tüccarlarında büyük bir şaşkınlık yarattı. Kimse, Anadolu'nun bugün ürettiği kadar pirinç üretebileceğini düşünmemişti. İthal pirinç fiyatı yükselir yükselmez, Anadolu köylüleri pirinçlerini büyük şehirlere gönderdi ve ekimlerini artırdı. 1914'ten 1915'e yerli üretim yüzde 100 arttı; toplam üretimin 20.000 torbaya ulaştığı tahmin ediliyor. Bu gelişme aslında nelerin başarılabilirliğine işaret ediyor. Yine de yerli üretim, ithalatla başa çıkacak kadar ciddi bir

33 *İktisadiyat Mecmuası*, 1/3, 8 ve 14, 25 Mayıs 1916 ve 1/16, 15 Haziran 1916, 7.

34 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 4 Nisan 1945.

35 *Revue de Turquie*, 2 Haziran 1917, 52-54.

tehdit değil. Ülkenin daha fazla kalkınması ve modern tarım yöntemlerinin devreye sokulmasıyla üretim maliyetleri düşerse, Anadolu'nun pirinç ekilen alanları da başka ürünlerin üretimi için daha kârlı bir şekilde kullanılabileceği düşünülebilir.³⁶

Babîâli yeni gümrük tarifeleriyle yerli ürünleri ve malları korumaya başladı, oysa geçmişte bu tür tarifelerin konmasında amaç endüstriyi korumaktan ziyade devletin gelirlerini yükseltmekti. Örneğin Eylül 1916'da ülkenin süt endüstrisini korumak için gümrük tarifelerini değiştiren bir kanun çıkarılmıştı.³⁷

Talat Bey, 1916 kongresindeki konuşmasında ekonomi konusuna bir bölüm ayırdı ve "milli iktisat" siyasetini öne çıkardı. Hükümetin, İstanbul'un iâşe meselelerinin çözümüne, daha çok sayıda "milli şirket" kurulmasına, yeni demiryolları yapımına, liman ve rıhtımların millileştirilmesine, para reformuna, teknik eğitime, bir iktisadiyat meclisi kurulmasına, madencilik, tarım ve ormancılık alanlarında ıslahat yapılmasına yönelik planlarını anlattı.³⁸

İstanbul, ayakta kalabilmek için hâlâ Alman borçlarına bağımlıydı, üstelik 1916 yılı ortalarına gelindiğinde Almanya artık daha sert şartlar öne sürüyordu. Haziran 1916'da Cavid Bey yeni bir borç görüşmesi yaparken Almanlar net bir tavır koydu: Kâğıt para ihracında destek olmaya razıydılar ama artık altın göndermek istemiyorlardı. Cavid Bey, ayrıca, artık Babîâli'ye hiçbir mali taviz vermek istemediklerini de kaydediyordu.³⁹

Gerek İstanbul'da gerekse imparatorluğun başka yerlerinde günlük hayat çoğu insan için son derece güç hale gelmişti. 6 Temmuz 1916'da Atina'dan gönderilen Osmanlı hakkındaki bir habere göre, hayat pahalılığı muazzam derecede artmıştı. Alacak

36 Bie Ravndal, "Turkey's Trade in Foreign Rice", *Levant Trade Review*, VI/1, Haziran 1916, 30-36.

37 J. Behar, "Dairy Industry in the Turkish Empire", *Levant Trade Review*, VI/11, Eylül 1916, 182-187. Ayrıca bkz. E. G. Mears, "Foreign and Domestic Commerce", Mears, *Modern Turkey*, 1924, 340 ve 328-353.

38 *Tanin*, 29 Eylül-6 Ekim 1916. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*. Bu kitap, muhtemelen bu alanda son sözü söyleyen çalışmadır.

39 *Günlüğünde* 29 Haziran 1916 tarihinde yazdıkları. Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 27 Şubat ve 8 Mart 1945.

parası olan, istediği her şeyi bulabiliyordu. Ama dört bir yanda sefalet manzarası görülüyordu ve “hukukçu, mimar ve doktor gibi profesyonel meslek sahiplerinin ve hanımefendilerin yiyecek dilendiğini ve bağışlarla yaşadığını görmek acı verici” idi.⁴⁰ Büyükelçi Abram Elkus’un imparatorlukta şartları anlatan raporu da durumun kritik olduğuna işaret ediyor, yiyecek sıkıntısının ne kadar tehlikeli boyutlara vardığını gösteriyordu:

Bütün bir imparatorluk İstanbul’u ve orduyu besleyecek hayvanlardan ve tahıldan yoksun. Haliç kıyılarına götürülen koyun ve sığır sürüleri kalmayınca, başkent pazarlarına artık tahıl gönderilemeyince, İstanbul açlıkla yüz yüze gelmiş olacak...⁴¹

Savaş ilerledikçe ekonomik durum daha da kötüye gidiyordu. Fischer’e göre “savaşın mali yükü ülkenin kaynaklarını kurutmuştu. Osmanlı Devleti bu yüke, yalnızca Almanya’dan gelen borçlarla dayanabiliyordu. 1917 yılına gelindiğinde borcu tam 3 milyar marka çıkmıştı.”⁴² 4 Şubat 1917’de sadrazam olan Talat Paşa, çok ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıyaydı: En acil sorun, ülkeyi ayakta tutacak ve savaşı sürdürecektir parayı bulmak ve açlığın eşliğindeki nüfusu besleyecek gıda maddelerini temin etmektir. Cavid Bey mecliste çok karanlık bir tablo çizdi; Babıâli ayda yaklaşık 5 milyon lira harcıyordu, o güne kadar harcanan toplam para 165 milyon liraya varmıştı. Eğer bu miktar mevcut borca eklenirse, ülkenin borcu 330 milyon liraya ulaşıyordu. Yılda yaklaşık 21 milyon lira taksitlerle gelmişti; böyle bir tutar, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu gibi yoksul bir ülke için değil, en zengin ülke için bile muazzam bir borçtu. Böyle bir borç, savaştan sonra sadece bütçe reformuyla ödenemezdi, çünkü ekonomik kalkınma için büyük harcamalara, yılda aşağı yukarı 40-42 milyon liraya ihtiyaç duyulacaktı. Vergilerden yılda yaklaşık 35 milyon lira elde edilebi-

40 “News from Turkey”, Atina, 6 Temmuz 1916, *The Near East*, 29 Temmuz 1916, 298.

41 Büyükelçi Elkus’tan ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 15 Eylül 1916; *Lansing Papers*, c. 1, 780-783.

42 Fischer, *Germany’s Aims*, 584.

lirdi, açık 7 milyon lira olacaktı. Savaşın sonra umulan, yabancı yatırımların ülkeye gelmesiydi.⁴³

1917 yılında sanayicilere, ihracat tüccarlarına ve yurtdışındaki işletmelere bilgi sağlamak amacıyla *Risale-i Milliye* ve Fransızcası *La Revue Financière* yayınlanmaya başladı. Her sayıda piyasalar, ülke içinde ve dışında üretilen malların önemi ve tüketici pazarları hakkında özel makaleler yayınlanıyordu. Risaleye göre, Osmanlı İmparatorluğu'na ekonomik kaynaklarının yeniden organizasyonu, doğal zenginliklerinin kullanılması ve sanayi, ticaret ve tarım alanlarında ilerleme sağlanması için mali destek veren ülkeler, "Küçük Asya'da kurulup yeni bir ekonomik güç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde dünya çapında açılım sağlayacak önemli girişimlerde adil hisselerini" alacaktı."⁴⁴

Almanya, eğer savaşı kazanırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nu kalkındırma rolünü oynaması en muhtemel ülkeydi. General Ludendorff, Liman von Sanders'e gönderdiği bir yazıda şunları söylüyordu:

Doğu'ya yönelik mevcut politikamızın aldığı yön, kuşkusuz savaşın sonra da sürecek. Bu da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik duruma ilişkin bilgilerimize verdiğimiz önemi artırıyor, bu bilgilerin olabildiğince genişlemesiyle ilgileniyoruz. Siz Ekselanslarının sahadaki zengin tecrübenizden yararlanmak için, işbirliği yapmanızı bekliyorum. Size bağlı subaylara vs. belirli bölgelerdeki ekonomik hayata dair gözlemlerini, bu bölgelerin gelişme potansiyellerini ve sağlanacak ilerlemenin önkoşullarını rapor etmeleri talimatını verirsiniz, size minnettar olurum.⁴⁵

Bu arada İttihatçı yönetim, fiyatlardaki olağanüstü artışlardan dolayı şeker, ekmek ve petrol gibi bütün temel malların kontrolünü ele almıştı. Bu malların dağıtım tekelleri bir tür kollamacılık

43 Ziya Şakir Soku, "İttihat ve Terakki", *Son Posta*, 2 Ocak 1935.

44 *Revue de Turquie*, no. 5, Eylül 1917, 147; *DRFP*, "Economic Supplement", c. 2, 25 Ekim 1917.

45 Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe. Die preussisch-deutsche Militärmissionen in der Türkei, 1835-1919*, Düsseldorf, 1979, 219'dan aktaran Erichsen, "Scoundrels", 123-124.

ilişkisi çerçevesinde İttihatçılara verildi ve büyük servetler kazanıldı. Bunu protesto eden Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa ve Hayri Efendi gibi bazı İttihatçılar görevlerinden ayrıldı. Gelgelelim Enver Paşa bir Ordu Pazarı kurdu ve başına da kayınbiraderini geçirdi. Bu teşkilat Almanya ve Avusturya'dan ithalat yapıyor ve askeri ataşeler de teşkilatın görevlisi gibi çalışıyordu. Cemiyet-i Esnaf'ın başkanı Kara Kemal, ithalatı "Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi", ihracatı ise "Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi"yle yürütüyordu. Kara Kemal'in kurduğu şirketlerden "Milli Ekmekçiler Anonim Şirketi" ekmekçilik alanında tekele sahipti. Bu tür kuruluşlar, İTC etrafında yaratılan "burjuvazi" yararına halkı sömürüyordu.⁴⁶ Almanya "serbest ticaret" talebinde bulunurken, İTC ekonomiyi kendi taraftarları çıkarına yönlendirmek istiyordu. İTC Meclis-i Umumisi'nde madencilik imtiyazları görüşüldü ve madenleri işletecek milli bir şirket kurma isteği ortaya kondu. Oysa Almanlar bütün maden imtiyazlarının Almanya'ya verilmesini istiyordu.⁴⁷

Osmanlılar bir "milli ekonomi" yaratacak kaynaklardan yoksundu. Talat Paşa da 15 Şubat 1917'de hükümet programını okurken bu gerçeği ortaya koyuyordu. Hükümetin ekonomi siyasetinin amacı, yabancı sermayeyi, bilim ve teknolojiyi yerli sermaye ve emekle bir araya getirip bir "cereyan-ı sanai vücuda getirmek" yani bir anlamda bir "endüstriyel kalkış" sağlamaktı.

Müttefik memleketler, bitaraf devletlerin erbab-ı sermaye ve sanayi [sermayedar ve sanayicileri] tarafından vücuda getirilmek istenecek teşebbüs-ü mühimme-i sanaiyye ve nafia [sanayi ve bayındırlık alanında önemli teşebbüsler] nezd-i hükümette mazhar-ı kabul ve revaç olacak ve bu teşebbüslerin süratle netayic-i müsmire [verimli sonuçlar] vermesi için, her türlü muavenat ve teshilatı ibraz eyleyecektir [yardım ve kolaylığı sağlayacaktır].⁴⁸

46 *Journal de Genève*, 22 Ocak 1917.

47 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 15 Nisan 1945, Hüseyin Cahit'in mektubu.

48 "Yeni Kabinenin Programı", *Tanin*, 16 Şubat 1917; İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", 266-268; Bayur, *Türk İnkılabı*, 330-332 [Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nden alınmıştır -ç.n.].

İttihatçılar Mart 1917’de Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası’nı kurdu. Güçlü bir “milli” banka oluşturmak isteyen tüccar Tevfik Bey, Biga Mebusu Cavid Bey ve İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey’in kurucuları olduğu bu banka, 1927 yılında Türkiye İş Bankası bünyesine katılacaktı.⁴⁹

Bütün bu tedbirlere rağmen ekonomik durum vahametini koruyordu. Gazetelerde (23 Eylül 1917 tarihli *Tanin*, 25 Eylül 1917 tarihli *İkdam* ve 26 Eylül 1917 tarihli *Sabah*), hazineye para bulunmadığı için devlet memurlarının maaşlarının uzun zamandır ödenmediği haberleri yer alıyordu. Ne var ki savaşı kazanacak tarafta yer aldıklarına inanan İttihatçılar, savaş sonrasında ekonominin toparlanacağı iddiasındaydı. Harp kazançları vergisi gibi yeni vergiler teklif ediliyordu. Bir milyon lira getirecek bir sigara kâğıdı tekeli, 400.000 lira değerinde bir kibrit tekeli, 50.000 lira değerinde oyun kâğıtları tekeli oluşturuldu. Ayrıca petrol, şeker, kakao gibi ürünlere konan tüketim vergisi 2,5 milyon lira gelir sağlayacaktı. Yeni gümrük tarifelerinin de 3 ila 3,5 milyon lira gelir getirmesi bekleniyordu. Bütün bunlara rağmen Cavid Bey, esas olanın ekonominin gücü olduğunu, yabancı sermayeyi çekmek için her türlü çabanın gösterileceğini kaydediyordu.⁵⁰

Bazı çevrelerde geleceğe güven o kadar yüksekti ki, *Revue de Turquie*’de yeni kurulan şirket haberleri yer alıyordu: Osmanlı Çimento Anonim Şirketi; Terakki-i Sanayi Türk Anonim Şirketi; İstanbul’da ve Sofya’da merkezleri bulunan Türk-Bulgar Şirketi; Konya Milli Mensucat ve Eşya-i Ticariye Umran-ı Osmani Anonim Şirketi; Milli İnşaat-ı Bahriye Anonim Şirketi; İstanbul’da kurulan Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi ve yerel eşrafın girişimiyle kurulan Karahisar Osmanlı Anonim Sanayi Şirketi söz konusu şirketler arasındaydı. Adı geçen son şirketin amacı, şeker, elektrik üretimi ve dericilik alanlarında faaliyet göstermekti. Şirket yalnızca yerli sermayeye açıktı.⁵¹

49 Selim İlkin, “Türkiye’de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi”, Osman Okyar (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, Ankara, 1973, 541-542.

50 “Turkey’s War Finances”, *Wirtschaftszeitung der Zentralmächte*, 20 Nisan 1917, DRFP, 8 Mayıs 1917.

51 *Revue de Turquie*, no. 6, Ekim 1917, 183; no. 7, Kasım ve Aralık 1917, 230.

Dolayısıyla imparatorlukta yalnızca karamsarlık havası yoktu. İmparatorluğun bazı bölgeleri ve küçük bir azınlık savaştan çok yararlanmış ve servetler kazanmıştı. 8 Aralık 1917 tarihli *Tanin*'de Merkez-i Umumi üyelerinden, İzmir'den yeni dönen Dr. Nâzım'la bir mülakat yayınladı. Ülkenin kırsal alanlarındaki halkın manevi ve fikri seviyesini yükseltmek için İzmir'de bir cemiyet, Halka Doğru Cemiyeti kurulmuştu. Üyelerden büyük miktarlarda para toplanmıştı. Dr. Nâzım şöyle diyordu:

Şüphesiz harp memleketimizin hemen her tarafını zengin etmiş, fakat ahvâl-i fevkalâdenin bahşettiği servetin en büyük hissesi İzmir'e nasip olmuştur. Harb-i Umumî'den sonra bizde başlayan iktisadî uyanıklığın âsârını [eserlerini] İzmir'in hemen her tarafında görebiliriz. Harpten evvel rıhtımın üzerinde sıralanmış olan kahvehaneler birer birer kapanmış, yerlerine birer idarehane kaim olmuştur. Ne tarafa baksanız yeni teessüs etmiş kolektif şirketlerin ilan levhalarını okursunuz. Mallarının harikulade tereffu'undan [olağanüstü artışı] istifade ederek az zaman içinde beklenmeyen bir servete nail olan köylülerce paranın kıymeti o kadar azalmış ki bir köylü kadının, kızına etini gösteren (a jour) bir çorap tedariği için bila-tereddüt [tereddütsüz] üç lira vermesi ahval-i tabiidan [doğal işlerden] addedilmeye başlanmıştır.

Dr. Nâzım, Halka Doğru Cemiyeti için, ahalinin servetindeki artıştan faydalanmayı umduklarını sözlerine ekliyordu. Bu amaçla yapılan ilk toplantıda 19.500 lira bağış toplanmış, birkaç gün içinde bu miktar 37.000 liraya çıkmıştı. Parasal katkıda bulunan kişi sayısının 112 olduğunu ve birçoğunun yüksek meblağlar verdiğini de kaydetmek gerekir. 15 Aralık 1917 tarihli *Tanin*, İzmir'de köylülerin refahını yükseltmek için kurulan cemiyet hakkında yeni bilgiler veriyordu. Dr. Nâzım bu cemiyetin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştı, kendisi İzmir'de ikamet ediyordu. Cemiyetin ilk idare heyetinde Tevfik Rüştü Bey (Aras), Aydın Valisi Rahmi Bey ve İzmir vilayeti İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mesul kâtibi Celâl Bey (Bayar) bulunuyordu.

Ağustos 1917'de Almanya'nın İstanbul büyükelçisi olan Kont Johann Heinrich Bernstorff'un görev dönemine, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman ekonomik ve siyasi nüfuzunu genişletme

gayreti damgasını vurmuştu. Bernstorff'un, iş dünyasında önemli bağlantıları vardı ve kendisini, Almanya'nın ekonomik ve siyasi nüfuzunu artırmaya adanmıştı. Göreceğimiz gibi, İstanbul'daki konumunu ve nüfuzunu bu amaç uğruna kullandı. Dolayısıyla, Cavid Bey'in mali ilişkileri ele almak üzere 15 Aralık 1917 ile 8 Şubat 1918 arasında yaptığı Berlin ziyareti vesilesiyle Bernstorff, Richard von Kühlmann'a şunları yazmıştı:

Eğer Cavid Bey ekonomik tavizler vermeye hazırsa, kendisini tasfiye etmek için bir sebep olmaz. Ne var ki sanırım Cavid Bey ancak mevcut siyasi durumun ve [Topal] İsmail Hakkı'nın destekçilerinin kendisine karşı yürüttüğü kampanyanın etkisiyle görüşlerini değiştirmiştir. Şu anda burada güçlü taraf biziz ve barış yapılana kadar da bu konumu koruruz. O zaman neler olacağı, doğal olarak barışın mahiyetine bağlı. Bundan dolayı şimdi Cavid Bey'i, sonuca karşı mümkün olduğunca bağlayıcı taahhütler altına sokmalıyız.⁵²

İki gün sonra Bernstorff, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na yazdığı mektupta, Rusya'yla barış yapılmadan önce, Almanya güçlü bir konumdayken, Osmanlı Devleti'nden ekonomik tavizler koparılması tavsiyesinde bulunuyordu. Cavid Bey'i "kurnaz tilki" diye niteliyor, "ekonomik meseleler söz konusu olduğunda Osmanlı hükümetini cebinde tutuyor – en azından kendisiyle görüşmeler yapıldığı müddetçe..." diyordu. Bernstorff ayrıca şunları yazıyordu:

Buradaki ekonomik geleceğimizi güvence altına almak için son fırsatımız olduğunu size ne kadar vurgulasam yeridir... Bize sıcak yaklaşan şu andaki kabine, yolsuzluk suçlamaları yüzünden yıkılacak ve yerine gelecek kabine de kurtuluş için yüzünü Batı'ya dönecek... Osmanlı-Alman ekonomik geleceği, avanslar konusunda tavizler olmaksızın oluşturulamaz. Osmanlı Devleti'nin ileride herhangi bir zamanda borçlarını ödeyeceğine ilişkin hiçbir beklenti taşınmamalı.... Kendimizi Osmanlı Devleti'ne uyumlu gösterirsek, mevcut kabineyi destekleriz ... ve bu ülkede sahip olunacak bütün ekonomik avantajları elde ederiz.⁵³

52 Bernstorff, *Memoirs*, 188-189.

53 Bernstorff, *Memoirs*, 190.

Bernstorff, savaş sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın Mısır'ı olarak görmeye başlamıştı. Şu satırları yazıyordu: "Cromer'in örneği daima kafamda dolanıyor. Benim fikrim, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir Alman Mısır'ına dönüştürmek. Bunun şartları müzakereyle bir barış yapılması ve daha sonra Türk halkına sevginin ilham kaynağı olacağı sakin bir çalışma dönemi."⁵⁴

Deutsche Bank Genel Müdürü Arthur von Gwinner, Bağdat Demiryolu konusunda endişeler taşıyordu ve Bernstorff'a yazarak Alman çıkarlarını korumak için harekete geçmesini istedi. "Osmanlı hükümetine öfkesi o raddeye gelmişti ki, Bağdat Demiryolu hissesinin gerekirse son aşamada askeri güç kullanılarak alınmasını gerektiğini söylüyordu." Bernstorff kendisine, ihtiyatlı hareket edilmesi gerektiği, içinde yaşanan dönemin tehditler için yanlış zaman olduğu uyarısında bulundu. Bunun için üç gerekçe sıraladı: Her şeyden önce Osmanlılar, özellikle Arabistan'da "İngiltere'yle bir ölüm kalım mücadelesi" yürütülürken, Berlin'in kendilerine ihtiyaç duyduğunu biliyorlardı. İkinci olarak, Enver Paşa'nın konumu o kadar zayıflamıştı ki, "şu anda yalnızca bizim tarafımızdan, bir de bizim hesabımıza sadrazam tarafından" destekleniyordu. Fiili nüfuzu neredeyse kaybolmuştu. Üçüncü olarak "burada insanlar militarizmden bıkmış" durumdaydı. Dolayısıyla Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuzunu artırmak için ekonomik araçları kullanması gerektiği tavsiyesinde bulunuyordu. Bernstorff sonuç olarak şunu söylüyordu: "Cavid Bey'e güvensizliğinizi anlıyorum. Ama kendisi değişen durumu göz önüne alarak genel bir anlaşmada bize katılmaya hazır."⁵⁵

5 Ocak 1918'de yine Gwinner'e şu tavsiyede bulunuyordu:

Başından beri benim görüşüm, Cavid'in taleplerini, kendisi bütün taleplerimizi yerine getirmeyi yazılı olarak taahhüt edene kadar kategorik olarak reddetmemiz gerektiği yönündeydi. Osmanlı Devleti'ne karşı siya-

54 Bernstorff, *Memoirs*, 188; Galip Kemal Söylemezoğlu, "Hatıralar: Atina Sefareti (1913-1916)", *Canlı Tarihler*, c. 5, İstanbul, 1946, 420; Cavid Bey'in Berlin'deki görüşmeleri için bkz. Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 15-20 Haziran 1945.

55 Ibid, 191-192. Bernstorff'un mektubu 1 Ocak 1918 tarihini taşır.

si konumumuz o kadar güçlü ki, bu yaklaşımı hiç tereddütsüz benimseyebiliriz. Bu yola gidilmedi ve hiçbir şey elde edilemedi... Eğer Berlin’de, Cavid Bey’in Mart ayında oraya [Berlin’e] dönmesine izin verilmemesi kararı alınırsa ve müzakerelerin İstanbul’da sürdürüleceği kendisine söylenirse, hâlâ bir şeyler kurtarılabilir.

Bernstorff, Gwinner’e gönderdiği 18 Şubat 1918 tarihli bir başka mektupta, Osmanlı Devleti’ne karşı yumuşak bir çizgi benimsemenin yararına inanmadığını açıkça dile getiriyordu:

Osmanlılara her bakımdan yardımcı olmalıyız, ama bunun karşılığında ülkenin tamamen bizim ekonomik kontrolümüz altına girmesini talep etmeliyiz. Bu, her iki ülkenin yararına olan tek programdır, çünkü Osmanlı Devleti işlerini kendi başına asla yoluna koyamaz. Bu program hayata geçirilebilir, çünkü Osmanlı Devleti şu anda tamamen bize bağımlı, ayrıca bize ne yardım edebilecek ne de zarar verebilecek durumda. Bu programda Bağdat Demiryolu işleri tabii ki kapsamlı bir şekilde ele alınıp düzene konulmalı.⁵⁶

Bernstorff, 23 Mart 1918 tarihli bir mektupta bu noktayı daha ayrıntılı bir şekilde ele alıyordu. Rusya’nın çöküşünden önce, Almanya’nın Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik politikası, “Çanakale Boğazı’nın kapalı tutulması karşılığında neredeyse her bedeli ödeyebileceğimiz düşüncesine dayanıyordu tamamen.” Rusya’yla yapılan barış, bu politikayı artık gereksiz hale getirmişti. Osmanlı Devleti “siyasi, mali, ekonomik ve manevi bir yük haline gelmişti ve Babilî Arap vilayetlerini geri almak için Almanya’ya ihtiyaç duyuyordu; dolayısıyla ayrı bir barış söz konusu olamazdı.”

Bernstorff’un analizine göre dünyadaki ekonomik durum Almanya açısından olumsuzdu, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu Almanya’nın geleceği için her zamankinden daha gerekliydi:

Dolayısıyla Cavid’e de, tıpkı Bolşeviklere davrandığımız gibi davranmamız gerektiği görüşündeyim. Kendisine, Osmanlılara verdiğimiz

parayı, Çanakkale Boğazı'nın savunması karşılığı bir sübvansiyon saymaya hazır olduğumuzu, ama buna karşılık şartımızın Osmanlıların tasfiye kanununu çıkarması, sahip oldukları bütün hammaddeleri bize teslim etmesi ve başka taleplerimizi yerine getirmesi olduğunu söyledim. Bizimle nasıl bir siyasi ittifak kurdularsa, aynı ölçüde ekonomik bir ittifak ilişkisine girmeliler. Eğer buna yanaşmazlarsa, ne borçlarını affederiz, ne de onlara daha fazla borç veririz. (...) Paranın esirgenmesinin Goeben zırhlısının topları kadar etkili olacağına inanıyorum.⁵⁷

Cavid Bey'in 21 Şubat 1918'de mecliste yaptığı bütçe konuşması, ekonomik durumun ne kadar kritik olduğunu net bir şekilde ortaya koyuyordu. Basın günlerce ekonomik durumu ele aldı. 25 Şubat 1918 tarihli *Tasvir-i Efkâr*, karşılaşılan yükün çok ağır olduğunu belirterek konu hakkında şunları yazıyordu:

Devasa mücadelenin çok maliyetli olduğu anlaşıldı ve devletin borcu yaklaşık 400 milyon lira gibi muazzam bir meblağa ulaştı. Normal bütçesi yalnız 51 milyon olup, bunun 35 milyonu iç kaynaklardan, geri kalanı borçlarla karşılanan bir memleket için bu yük çok ağır. Şu anda İstanbul savaş sırasında alınan borçlara faiz ödemiyo, ama faiz ödeme vakti gelince, vaziyet çok daha kritik olacak. Faiz miktarı senede 24 milyon liraya vardı. Normal gelirleri 30 milyon lira olan bir memleket tarafından ödenecek bul

Tasvir-i Efkâr, çareyi Almanya'yla ilişkilerde görüyordu. Berlin, savaştan sonra İstanbul'un yardımına gelecek ve yeniden inşa ve milli canlanma için gerekli parayı sağlayacaktı. Cavid Bey de savaştan sonra bunun yaşanacağına inanıyordu. Kamuoyu da bu görüşü paylaşıyor, Almanya'nın savaştan sonra Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmayacağına güveniyordu. Osmanlı kamuoyunun Almanya'ya duyduğu bu güvene karşılık verircesine, Bernstorff savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun restorasyonu planını ana hatlarıyla sanayici Lindenberg'e şöyle açıklıyordu:

57 Ibid., 195-196.

Sekiz senelik aralıksız savaşlarla bu memleketin adeta kanı çekildi, nüfusu yarı yarıya azaldı. Bir koloni olarak yeni baştan inşa edilmesi şart. Burada petrol ve kömür dışında kullanılabilir durumda herhangi bir ham madde yok. Nakliye eksikliği bilhassa ciddi bir mesele. Tarımın canlandırılması ve demiryollarının inşasıyla bir başlangıç yapılmak zorunda.⁵⁸

Bernstorff, Almanya'nın "birkaç hafta içinde çok kâr elde edemeyeceğini" kabul ediyordu, yine de şu savı ileri sürüyordu: "Sanaşımız, savaştan sonra ülke dışında çok sınırlı fırsatlarımız olmasını telafi edecek çok kârlı bir faaliyet alanına sahip olacak."

Aralık 1915 gibi erken bir tarihte, Çanakkale'de zafer kazanıldıktan sonra, İttihatçılar da ülkenin tek başına, Alman yardımı olmaksızın kalkınmasının mümkün olmayacağını anlamıştı. Fransızca yayınlanan İttihatçı gazete *Hilal*'de şu satırlar yer alıyordu:

Almanları hayatımızı yeniden teşkilatlandırmaları için davet ediyoruz. Bu fikir her yerde olumlu bir karşılık buluyor, çünkü herkes böyle bir yeniden teşkilatlanma ihtiyacını ve Almanların işbirliğinin özel değerini görüyor. Açılan büyük yolda ... tek başımıza ilerleyemeyiz, çünkü tecrübemiz yok; bizi yere yuvarlanmaktan kurtaracak bilgili rehberlere ihtiyacımız olacak. Bu rehberlerin de, işlerinin altından tam manasıyla kalkabilmesi için, malzemelere ihtiyacı var; üzerinde yürüdükleri zemini tanımaları lazım. Biz, memleketin münevverleri, onlara bu malzemeleri temin etmeliyiz... Bu defa seleflerimizin yaptığı hataları tekrarlamamak için çok gayret sarf etmeliyiz. Daha önce yapıldığı gibi memlekete uzmanları davet etmek yeterli değil; kendilerine neleri organize edeceklerini göstermek şart. Bugüne kadar uzmanlar.... tabiri caizse karanlıkta çalıştılar, çünkü bizim münevver liderlerimiz tarafından berrak göstergeleri ortaya koyan doyurucu bilgiler kendilerine sunulamadı. Memleket, bu uzmanlar için olduğu kadar bizim münevverlerimiz için de meçhuldü... Binaenaleyh kendimizi savaştan sonra bizi bekleyen milli yeniden teşkilatlanma gibi bir devasa iş için hazırlayacağız; böylece, davet ettiğimiz Alman uzmanların gayretlerinin semere vermesini temin edebiliriz.⁵⁹

58 Ibid., 202-203.

59 *Hilal*, "Maarif İşi", aktaran *The Orient*, VI/52, 29 Aralık 1915, 334.

Savaş Osmanlı ekonomisinde büyük tahribat yapmıştı. 1838’de İngiltere’yle imzalanan ticaret antlaşmasından beri Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa’nın ve dünya piyasasının yarı-sömürgesi haline gelmişti. Eğer Almanya savaşı kazansaydı, ülke Almanya tarafından sömürülecek bir koloni haline gelecekti. Almanya’nın yenilgisi ülkeyi böyle bir gelecekten kurtardı, ama yeni Türkiye için kendi ayakları üzerinde durma mücadelesi yaşanacaktı. Savaş sırasında yapılan ekonomik reformlarla, cumhuriyetin üzerine inşa edileceği altyapı oluşturuldu.

EPILOG

Osmanlılar için savaş, 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasıyla sona erdi. Bir hafta önce Talat Paşa, Cavid Bey ve Hüseyin Cahit gayri resmi bir toplantı yaparak İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni kapatmanın zamanının geldiğine karar vermişti. Meclis-i Umumi 22 Ekim’de toplanmış ama bir karar almamıştı.¹ Ateşkes antlaşması imzalanır imzalanmaz, İTC karşıtı muhalifler İstanbul’a dönmüştü ve İttihatçılara ateş püsküren gazeteler yayınlanmaya başladı. Bu gazetelerin hepsi, yenilgiye uğramış ülkenin ya Amerikan ya da İngiliz mandası olmasını istiyordu.

İttihatçılar son kongrelerini 1 ile 5 Kasım tarihleri arasında yaptılar. Kongrede İTC’nin kendisini feshetmesine karar verildi.² Kongre toplantı halindeyken, İttihatçıların önde gelenlerinden – Enver, Talat ve Cemal paşalar dahil– yedi kişi bir Alman denizaltısıyla İstanbul’u terk edip Kırım’a kaçtı. İktidar artık tamamen Sultan Vahdeddin’in ve Hürriyet ve İtilafçıların eline geçmişti. Saray, ülkede kalan İttihatçı liderleri Ermeni tehcirinden dolayı yargılamak üzere tutuklatarak konumunu daha da güçlendirmeye başladı. Sarayın bir amacı da savaştan galip çıkan devletleri, İngiltere, Fransa ve ABD’yi yatıştırmaktı. İttihatçıların yargılamaları Kasım ve Aralık aylarında sürdü. Yargılananlar içinde Said Halim Paşa, Ahmed Nesimi Bey, Cavid Bey ve İsmail Canbolat gibi ileri gelen isimler bulunuyordu.³

1 Cavid, “Hatıralar”, Tanin, 18 Ağustos 1945.

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 407-418; Ziya Şakir Soku, “İttihat ve Terakki”, *Son Posta*, 12 Nisan 1935; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul, 1988, 24.

3 Kocahanoğlu, *Yargılanma*, çeş. yer.

Mahkeme önüne çıkarılanlar, kaçan İttihatçı liderlere kıyasla ikinci derecede kişilerdi. Ülkenin geleceği için daha önemli olan faktör, on yıllık meşrutiyet devrinde bütün Anadolu'da ortaya çıkan yerel düzeydeki İttihatçı lider kadrolardı. Bu kişiler, İzmir'in Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgaline karşı Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yürütülen milli direnişin belkemiğini oluşturacaktı. Mustafa Kemal Paşa Kasım 1918'de İstanbul'a gelmiş ve 14 Kasım'da *Daily Mail* muhabiri Price Ward'a bir mülakat vermişti. Ertesi gün Sultan Vahdeddin Cuma selamlığının ardından kendisiyle görüşmüştü.⁴

Kemal Paşa Sultan Vahdeddin'le çeşitli defalar görüştü. Kendisinin yabancı işgaline ve Yunanlıların istilasına karşı direniş hareketinin lideri olacağını umuyordu; çünkü Osmanlıların büyük çoğunluğu padişah-halifeyi liderleri olarak görüyordu. Ne var ki saray, dünya savaşındaki yenilginin ardından tamamen demoralize olmuştu ve Sultan Vahdeddin, Damat Ferit Paşa'nın tavsiyesine uyarak, hanedanı için ne kurtarabilecekse bunun İngiltere'nin iyi niyetine bağlı olduğuna karar verdi. Sadrazam İzzet Paşa, Mondros'taki heyete teklif edilen ağır şartları içeren bir telgrafı kendisine gösterdiği zaman, Sultan Vahdeddin şu sözleri söylemişti: "Şartlar ne kadar ağır olsa da İngiltere'nin dostluğunu kaybetmeden kabul edelim. Bu dostluk sayesinde, bir zaman sonra şartların hafifletilmesi mümkündür."⁵

Vahdeddin İngiliz dostluğuna sığınıp umutlarını onların iyi niyetine bağlamışken, kabine de Anadolu'da çetelerin örgütlendiğini öğrenmişti; meşrutiyet devrinde elde ettikleri kazanımları kaybetmek istemeyen eski İttihatçıların bu çeteleri oluşturduğu varsayılıyordu.⁶ İttihatçıların hâkim olduğu mecliste de yönetimde muhalefet vardı. Vahdeddin 29 Aralık 1918'de meclisi dağıta-

4 Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, İstanbul, 1988, 6-7 ve 16 Kasım 1918 tarihli İstanbul gazeteleri.

5 Gynne Dyer, "Turkish Armistice of 1918 - 1: The Turkish Decision for a Separate Peace, Autumn 1918", *Middle Eastern Studies*, VIII/2, 1972, 167, atıfta bulunulan kaynak: Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1970, 36.

6 Cavid, "Hatıralar", *Tanin*, 19 Ağustos 1945.

rak muhalefeti yeraltına itti.⁷ Şevket Süreyya Aydemir'in yazdığı gibi, Kuva-yı Milliye direnişi Anadolu'nun güneydoğusunda, Mersin-Tarsus bölgesinde ve Adana'da başlamıştı. Bu, bir merkezden ve liderlikten yoksun, tamamen yerel nitelikte bir direnişti. Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak yerel direnişleri bir merkez etrafında toplayıp liderlik etti. Anadolu'da büyüyen direniş hareketinden dehşete düşen padişah, 8 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'dan İstanbul'a dönmesini istedi. Ama Mustafa Kemal bu emre uymayı reddetti, askerlikten istifa etti ve milli hareketi örgütlemeye devam etti. Artık Mustafa Kemal İstanbul yönetimine açıktan tavır almış durumdaydı.⁸

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919'da, II. Meşrutiyet'in 11. yıldönümünde toplandı, Mustafa Kemal kongre başkanı seçildi. İki hafta süren kongrenin sonunda Doğu Anadolu'nun yabancı müdahalesine karşı birleşeceği bildirilerek, "Osmanlı vatanının tamamıyeti ve istiklâl-i millimizin temini ve makam-ı saltanat ve hilafetin masuniyeti için Kuva-yı Milliye'yi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak esastır" dendi. Bütün ülkeyi kapsayan kongre ise 4-11 Eylül 1919'da Sivas'ta toplandı ve Anadolu'da adeta ayrı bir yönetim kuruldu: Mustafa Kemal Paşa on altı kişilik Heyet-i Temsiliye'nin başkanı oldu. Kongre yeni devletin sınırlarını da tanımladı: Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde işgal edilmemiş toprakların tamamı, hiçbir şekilde ayrılmaz bir bütün sayılıyordu.⁹

15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal eden Yunan ordusu Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye devam etti. 1920 yılında da ilerleyişini sürdüren Yunanlılar birçok şehir ve kasabayı işgal ettiler.¹⁰ 20 Ağustos 1920'de İstanbul hükümeti ile İngiltere ve Fransa arasında Sevr Barış Antlaşması imzalandı. Anadolu parçalanmış,

7 Paul C. Helmreich, *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, 1974, 107.

8 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1881-1919)*, İstanbul, 1966, c. 2, 93.

9 Şükrü Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, 2017, 97-100.

10 Andrew Mango, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Woodstock ve New York, 1999, 281-282.

zayıf bir Osmanlı Devleti kalmıştı. Sultan Vahdeddin, antlaşma hükümlerini kabul etmesini şu sözleriyle meşru göstermeye çalışmıştı: “Tamamen yok olmaktansa, zayıf da olsa bir varlık olarak yaşamak daha iyidir.” Padişah, bu sözleri İstanbul’da toplanan Saltanat Şurası’nda söylemişti.¹¹

Direnış hareketi, Sevr Antlaşması’nı kabul etmedi ve Yunanlıların ilerleyişine direnmeyi sürdürdü. Yunan ordusu nihayet durduruldu ve Türk ordusu karşı taarruza geçti. Sonunda Türk ordusu 9 Eylül 1922’de İzmir’e girdi. 1 Kasım 1922’de Ankara’daki meclis, saltanatı kaldırdı, 16 Mart 1920’de İtilaf kuvvetlerince İstanbul işgal edilince saltanat yönetiminin sona erdiğini duyurdu. İstanbul’un İtilaf Devletlerince işgali, sarayın meşruiyetini ve otoritesini zaten çoktan sarsmıştı. 24 Temmuz 1923’te Lozan Barış Antlaşması imzalandı ve 29 Ekim 1923’te yeni Türkiye devletinin yönetim şeklinin cumhuriyet olduğu ilan edildi, Mustafa Kemal ilk cumhurbaşkanı seçildi.¹²

Milliyetçi lider kadrolar daha sonra Türkiye’nin geleceği konusunda görüş ayrılığına düştüler. Evrimci, reformcu bir çizgiden yana olanlar 17 Kasım 1924’te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nı kurdular. Bu partinin liderleri arasında, Mustafa Kemal’in silah arkadaşı generaller, Kâzım Karabekir, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy da bulunuyordu. Bu kişiler gelenekle sürekliliği korumak istiyorlardı, yönetim şekli cumhuriyet de olsa, başında bir halife bulunmasından yanaydılar.

Şubat 1925’te Doğu Anadolu’da Şeyh Sait isyanı çıktı. İsyançılar saltanat ve hilafetin geri getirilmesini hedefliyordu. İsyan çok geçmeden ordu tarafından bastırıldı ve isyanın liderleri asıldı. İrticayı teşvik ettiği düşünülen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 5 Haziran 1925’te kapatıldı. Bu parti aracılığıyla siyasi güç kazanmayı uman İttihatçılar, parti kapatılınca hayal kırıklığına uğramış olabilirler. Bunun üzerine daha ümitsiz bir işe giriştiler ve Haziran

11 Gotthard Jäschke ve Erich Pritsch, *Die Türkei seit dem Weltkriege, Geschichtskalendar 1918-1928*, Berlin, 1929, aktaran Dankwart A. Rustow, “The Army and the Founding of the Turkish Republic”, *World Politics*, XI/4, Temmuz 1959, 536, no. 47.

12 Mango, *Atatürk*, 364 ve 397.

1926'da Mustafa Kemal'e suikast girişiminde bulundular. Komplo yetkililere ihbar edildi ve suikastçılar yakalandı, yargılanıp idam edildi.¹³ Bu olay İttihatçılık macerasının son noktasıydı, ama İttihatçı hareket modern tarihe damgasını vurmuş, hiçbir zaman unutulmamıştı. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Yassıada'da yargılanan Celâl Bayar'ın askeri mahkemeye söylediği sözleri hatırlamak yerinde olacaktır: "Unutulmasın ki ben bir İttihatçıyım." Bayar, 1982 yılında kendisiyle mülakat yapan gazeteciye de şunları söylemişti: "Ben İttihat ve Terakki Üniversitesi'nde okudum... Ben önce İttihatçıyım. Hâlâ da İttihatçıyım. Her şey ondan sonra gelir..."¹⁴

13 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. Baskı, 1968, 274-275.

14 Mehmet Barlas'la mülakat, *Milliyet*, 16 Mayıs 1982. Bu referansı meslektaşım Dr. Murat Arslan'a borçluyum.

Kaynakça

Gazeteler ve dergiler

Akşam, İstanbul, günlük gazete.

La Defence, Müdafaa-i Milliye'nin Fransızca çevirisi. Aşırı Alman yanlısıdır. Dünya Savaşı'ndan önce Mehmed Zeki tarafından kurulmuştur. Örfi İdare tarafından kapatılmış, sonra *Le Soir* adıyla çıkmıştır.

Great Britain, War Office. Daily Extract from the Foreign Press - Haziran 1915-Mart 1916 (DEFP). Daha sonra adı Daily Review of the Foreign Press olarak değişmiştir, Nisan 1916-Kasım 1918 (DRFP).

Hilal, İstanbul, Fransızca günlük gazete.

İkdam, İstanbul, günlük gazete.

İktisadiyat Mecmuası, İstanbul, haftalık dergi.

Levant Trade Review. Mart 1911, American Chamber of Commerce for the Levant tarafından yayınlanmıştır. Amacı, Yakın-doğu'daki Amerikan ticari ilişkilerini geliştirmektir.

Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Meclisi Meb'usan Zabıt Ceridesi. Her ikisi de çevrimiçi olarak mevcuttur: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_mmb.sorgu_ekrani.

Moniteur Oriental, İstanbul, 1914.

Near East, Londra'da yayınlanan haftalık dergi, c. I, 10 Mayıs 1911.

The Orient, American Bible House tarafından İstanbul'da yayınlanan haftalık dergi.

La Revue Financière, İstanbul, *Risale-i Maliye*'nin haftalık versiyonu; muhtemelen Eylül-Ekim 1917'de çıkmıştı.

Revue de Turquie- Questions Economiques, Dünya Savaşı sırasında Lozan'da çıkan ve Türkiye'nin ticari ve ekonomik sorunlarını ele alan aylık dergi.

Revue des Etudes Arméniennes, Paris 1/1, 1920.

Le Soir, önce *La Defence* adıyla çıktı, Berlin tarafından finanse edildi, yayın yönetmenliğini Mehmed Zeki yaptı.

Stamboul, İstanbul, günlük gazete.

Tanin, İstanbul, günlük gazete.

Tasvir-i Efkâr, İstanbul, günlük gazete.

Tercüman-i Hakikat, İstanbul, günlük gazete.

United States of America, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The World War, 1914-18*, Government Printing Office, Washington, 1922-1933.

Kitaplar ve makaleler

Aaronsohn, Alexander, *With the Turks in Palestine*, Houghton Mifflin, Boston ve New York, 1916.

Adamov, E. (ed.), *Die Europäische Mächte und die Türkei während des Weltkrieges*, Dresden, 1932. (Moskova'da 1924'te yayınlanan Çarlık arşiv belgelerinin VI. cildinin Almanca çevirisi).

Adıvar, Abdülhak Adnan, "İbrahim Hakkı Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/II, 892-4.

——— "The Interaction of Islam and Western Thought in Turkey", T. Culyer Young (ed.), *Near Eastern Culture and Society*, Princeton University Press, Princeton, 1951, 119-29.

Aftandilian, Gregory, *Armenia Vision of a Republic: The Independence Lobby in America, 1918-1927*, Charles River Books, Boston, 1981.

- Aga Khan [Ağa Han], *The Memoirs of Aga Khan: World Enough and Time*, Simon & Schuster, New York, 1954.
- Ağaoğlu, Samet, *Babamın Arkadaşları*, Negioğlu Yayınevi, İstanbul, tarih yok.
- Aharonian, A., "From Sardarapat to Sevres", *Armenian Review*, no. 2, 1966.
- Ahmad, Feroz, "Great Britain's relations with the Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, II/4, Temmuz 1966, 302-29.
- Ulrich Trumpener hakkında değerlendirme, "Germany and the Ottoman 1914-1918", *Middle Eastern Studies*, XVI/1, Ocak 1970, 100-105.
- "Unionist Relations with Greek, Armenian, and Jewish Communities", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. I, 401-434.
- "Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800-1914", *Journal of Islamic Studies*, XI/1, Ocak 2000, 1-20.
- "The Special Relationship: The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908-1918", Avigdor Levy (ed.), *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth to the Twentieth Century*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2002, 212-230.
- "Young Turk-Armenian Relations during the Second Constitutional Period, 1908- 1814", Metin Hülagu, Şakir Barmaz ve Gülhadi Alam (ed.), *Armenians in Ottoman Society*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2008.
- *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanian, Jews, and Arabs, 1908-1918*, Utah University Press, Salt Lake City, 2014.
- Ahmad, Kamal Madhar, *Kurdistan during the First World War*, Saqi Books, Londra, 2005.
- Ahmed Rıza, "Anılar", *Cumhuriyet*, İstanbul, 2001 [*Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988].
- Aivazian, Gia, "The Pre-Genocide Armenian Press of Istanbul, 1908-1915", *Nasvarat Monthly*, Glendale, California.

- Ajay Jr., Nicholas J., "Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I", *International Journal of Middle East Studies*, V/1 (1974).
- Akçuraoğlu Yusuf, *Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale*, İstanbul, 1340/1924.
- Akın, Rıdvan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908- 1918*, Der Yayınları, İstanbul, 2002.
- Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Akşin, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Aktar, Ayhan, "Osmanlı Meclisi Ermeni Meselesini Tartışıyor: Kasım-Aralık 1918", Ayhan Aktar (ed.), *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim, İstanbul, 2006, 53-98.
- Alkan, Ahmet Turan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Cedit Neşriyat, Ankara, 1992.
- Allen, William, Edward David ve Pavel Pavlovich Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, Cambridge, 1953.
- Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.
- Amtes, Auswartiges, *Die grosse politik der europäischen kabinette, 1871-1914*, ed. Johannes Lepsius, 1858-1926, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy, 1874-1936 ve Friedrich Thimme, 1868-1938.
- Anderson, M.S., *The Eastern Question 1774-1923*, St. Martin's Press, New York, 1966.
- Andonian, Aram, *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportation and Massacres of Armenians*, (Sunuş: Viscount Gladstone), Hodder and Stoughton, Londra, 1920.
- Anonim, "Drei Osmanische Staatmänner: Hakki Pascha, Hussein Hilmi Pascha, Fuad Selim Bey" (İsviçre), *Die Islamische Welt*, I/6, Mayıs 1917, 317-22.

- Ansky, S., *The Enemy at his Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I*, Joachim Nengroschel (çev.), Metropolitan Books, New York, 2002.
- Antonius, George, *The Arab Awakening*, New York: Capricorn Books, 1965.
- Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Brill, Leiden, New York, 1992.
- Arı, Kemal, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.
- Arslan, Schekib [Şekib], "Der Islam and Das Deutsche Reich", *Die Islamische Welt*, I/7, Haziran 1917, 455-9.
- "Die Englischen Machenschaften am Persichen Golf", *Die Islamische Welt*, I/10, Eylül 1917, 568-9.
- "Die Politische Ökonomie der Türkei", *Die Islamische Welt*, I/12, Kasım-Aralık 1917, 697-9.
- Atamian, Sarkis, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, New York, 1955.
- Artuç, İbrahim, *1915 Çanakkale Savaşı*, Kastan A.Ş., İstanbul, 1992.
- Ataöv, Türkkaya, "The Ottoman Archives and the Armenian Question", *TBMM: The Journal of the Grand National Assembly of Turkey*, III, Ekim 1986, 44-49.
- *A British Source (1916) on the Armenian Question*, Ankara, 1985.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıraları*, Uluğ İğdemir (ed.), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1943.
- Aulneau, J., *La Turquie et la Guerre*, 2. basım, Paris, 1916.
- Avetyan, A.S., "German-Turkish Alliance and Turkey's Entry into World War I (July-October 1914)", G. L. Bondarevsky (ed.) ve L. A. Navrozov (çev.), *Colonialism Old and New*, Moskova, 1966, 131-57.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa: Makedonya'dan Ortaasya'ya, 1914-1922*, c. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- Aydın, M. Akif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1985.

- Barker, A. J., *The Bastard War: The Mesopotamia Campaign of 1914-1918*, New York, 1967.
- Barton, James L., *Story of Near East Relief (1915-1930)*, New York, 1930.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3/1, II, III ve IV, TTK, Ankara, 1953, 1955, 1957 ve 1967; 1914-1918 yıllarını kapsamaktadır.
- Becker, Carl, "Turkey", *Modern Germany in Relation to the Great War*, Böl. II, William Wallace Whitlock (çev.), New York, 1916.
- Becker, C. H., "Die Türkei im Weltkrieg", *Islamstudien*, c. II, 1932.
- Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, 5 c., Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara, 1964-7.
- Benbassa, Esther, "Presse d'Istanbul et de Salonique au service du sionisme (1908-1914)", *Revue Historique*, CCLXXVI/2, 1987, 337-365.
- "Le Sionisme dans L'Empire Ottoman à l'aube du 20e siècle", *Vingtième Siècle: Revue d'histoire*, 24, Ekim-Aralık 1989, 69-80.
- *Un Grand Rabbin Sépharade en Politique, 1892-1923*, Presses du CNRS: Paris, 1990; İngilizceye çev. Haim Nahum: *A Sephardic Chief Rabbi in Politics, 1892-1923*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, 1995.
- Benoit-Méchin, Jacques, *The End of the Ottoman Empire - Turkey 1908-1938*, Swan Productions, AG: Zug/İsviçre, 1989 [Jön Türk dönemi ve Cumhuriyet hakkında fotoğraf kitabı].
- Berghahn, V. R., *Germany and the Approach of War in 1914*, çev. Eric Sutton, St Martin's Press, New York, 1973.
- Berkes, Niyazi, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *Middle East Journal*, Sonbahar, 1954, 375-90.
- "The Historical Background of Turkish Secularism", Richard N. Frye (ed.), *Islam and the West*, The Hague, 1957, 41-68.
- (çev. ve ed.), *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, Columbia University Press, New York, 1959.

- *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst, Londra, 2002. İlk basımı: McGill University Press, Montreal, 1964 [*Türkiye’de Çağdaşlaşma*, ed. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002].
- Bernstorff, Johann, *Memoirs of Count Bernstorff*, New York, 1936.
- Berridge, G.R., *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey*, Brill, Leiden, 2007 [*İngiliz Gizli Belgelerinde Yahudi Dönmesi İttihatçılar: Gerald H. Fitzmaurice. Türkiye’deki İngiliz*, çev. Utku Umut Bulsun, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2016].
- Bestuzhev, I.V., “Russian Foreign Policy February-June 1914”, 1914: *The Coming of the First World War*, Walter Laqueur ve George Mosse (ed.), Harper Torchbook, New York, 1966.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, 2 c., yay. haz. Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Blanch, Lesley, *Pierre Loti: the Legendary Romantic*, Carroll & Graf, New York, 1983.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.
- Blunt, Wilfred Scawen, *My Diaries*, Londra, 1920.
- Bodger, Alan, “Russia and the End of the Ottoman Empire”, Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen and Unwin, Londra, 1984, 76-110.
- Bosworth, R. J. B., “Italy and the End of the Ottoman Empire”, Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen and Unwin, Londra, 1984, 52-75.
- Bridge, F. R., “The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire”, Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen and Unwin, Londra, 1984, 31-51.
- Bruce, Anthony, *The Last Crusade: the Palestine Campaign in the First World War*, John Murray Publisher, Londra, 2002 [*Filistin Cephesi. Son Haçlı Seferi*, çev. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018].

- Bruntz, George, *Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire in 1918*, OUP, Oxford, 1938.
- Bryce, Viscount James, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, Documents presented to Viscount Grey of Fallondond. With a preface by V. Bryce. Laid Before the Houses of Parliament as an Official Paper, Majesty's Stationary Office, New York ve Londra, 1916. New York, J. C. & A.L. Fawcett; Michael Kehyaian, 1990.
- Buheiry, Marwan R. (ed.), *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939*, Center for Arab and Middle East Studies, AUB, 1981.
- Bulow, Prince von, *Memoirs of Prince von Bulow, the World War and Germany's Collapse 1909-1919*, c. 3, Boston, 1932.
- Burgoyne, Elizabeth, *Gertrude Bell from Her Personal Papers 1889-1914*, c. 1 ve 2, Londra, Ernest Benn, 1961, 280.
- Busch, Briton Cooper, *Britain and the Persian Gulf, 1894-1914*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1967.
- *Britain, India, and the Arabs 1914-1921*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1971.
- Carlyon, L.A., *Gallipoli*, Doubleday, New York, 2002.
- Carman, Barry ve John McPherson (ed.), *Bimbashi McPherson: A Life in Egypt - Letters of Joseph McPherson*, British Broadcasting Corporation: Londra, 1983. Kısım II: 'The Happy Warrior 1915-1917' McPherson'ın Çanakkale ve Ortadoğu'daki faaliyetleriyle ilgilidir.
- Carr, Edward Hallett, *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, c. 1, Londra, 1950 [*Bolşevik Devrimi, 1917-1923*, c. 1, çev. Orhan Suda, Metis Yayınevi, İstanbul, 1989].
- Carsten, F. L., *War Against War: British and German Radical Movements in the First World War*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1982.
- Carver, Field Marshal Lord, *The National Army Museum Book of the Turkish Front 1914-18*, Pan Books, Londra, 2004.
- Casement, Roger, *The Crimes Against Europe*, Brendan Clifford (ed.), Athol Books, Belfast, 2003.
- Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Dost, Ankara, 1984.

- Cavid, Mehmed. "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Beyin Hatıraları", *Tanin*, 30 Ağustos 1943 - 22 Ocak 1946.
- Cecil, Lamar, *Albert Ballin: Business and Politics in Imperial Germany, 1888-1918*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1967.
- Cemal Paşa, Ahmed, *Hatıralar*, Behçet Cemal (ed.), Selik Yayınevi, İstanbul, 1959.
- Churchill, Randolph S., *Winston S. Churchill, Young Statesman, 1901-1914*, c. 2, Houghton Mifflin, Boston, 1967.
- Churchill, Winston S., *The World Crisis 1911-1918*, Four Square Book, Londra, 1960.
- Cleveland, William L., *The Making of an Arab Nationalist - Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati' al-Husri*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1971.
- *Islam Against the West - Shakab Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism*, University of Texas Press, Austin, 1985.
- Clark, Alan, *Suicide of the Empires - the Battles on the Eastern Front 1914-1918*, American Heritage Press, New York, 1971.
- Coşar, Ömer Sami, "Çakırcalı Mehmet Efe", *Milliyet*, 27 Mayıs-18 Haziran 1973.
- Czernin, Count Ottokar, *In the World War*, Londra, 1919.
- Çakmak, Fevzi, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı: Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da*, Ankara, 1936.
- Çalışlar, İzzettin, *On Yıllık Savaşın Günlüğü: Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, İsmet Görgülü ve İzzeddin Çalışlar (ed.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Çulcu, Murat, *İkdam Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi*, 2 c., Denizler Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Dahiliye Nezareti, Osmanlı Devleti, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, İstanbul, 1916, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- Dakin, Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Selanik, 1966.
- *The Unification of Greece 1770-1923*, Londra, 1972.

- Daniel, Robert L., "The Armenian Question and American-Turkish Relations", *Mississippi Valley Historical Review*, c. 46/2, 1959, 252-75.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, 1703-1924, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Dawn, C. Ernest, "Ideological Influences in the Arab Revolt", James Kritzeck ve R. Bayly Winder (ed.), *The World of Islam - Studies in Honor of Philip K. Hitti*, Londra- New York, 1960, 233-248.
- *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, Londra, 1973 [*Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, çev. Bahattin Aydın, Yöneliş Yayınevi, İstanbul, 1998] .
- "The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years", *IJMES*, 20 (1988), 67-91.
- Dayal, Har, *Forty-Four Months in Germany and Turkey: February 1915 to October 1918*, Londra, 1920.
- Dedijer, Vladimir, *The Road to Sarajevo*, Simon and Schuster, New York, 1966. Demirhan, General Pertev, *Hayatımın Hatıraları*, İstanbul, 1946.
- De Novo, T.A., *American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939*, Minnesota, 1939.
- Deny, Jean, "L'Adoption du calendrier grégorien en Turquie", *Revue du Monde Musulman*, XLIII, 46-8.
- Department of State, Washington, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States - The Lansing Papers 1914-1920*, c. 1 ve 2, United States Government Printing Office, Washington, 1939 ve 1940.
- Dixon-Johnson, C.F., *The Armenians*, Geo. Toulmin: Northgate, Blackburn, 1916.
- Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919*, Londra, 1922.
- Dockrill, M.I. ve Goold, J.D., *Peace Without Promise: Britain and the Peace Conference, 1919-1923*, Hamden, Connecticut, 1981.

- Dschahid, Hussein (Hüseyin Cahid), "Kriegsbeschadigt" (The War Damage), *Die Islamische Welt*, I/8, Temmuz, 1917, 455-59.
- Dugdale, E.T.S. (Edgar Trevelyan Stratford) (der. ve çev.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914*, Londra, 1930-31 (yeni baskım New York, 2002).
- Dumont, Paul, "La revue 'Türk Yurdu' et les musulmans de l'Empire russe, 1911-1914", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, c. 15, No 3/4, Temmuz-Aralık 1974, 315-331.
- Dumont, Paul ve François Georgeon, "La mort d'un empire (1908-1923)", Robert Mantran (ed.), *Histoire de L'Empire Ottoman*, Böl. 14, Fayard, Paris, 1989 [*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011].
- Dunstan, Wyndham, *Report on Agriculture in Asia Minor, with Special Reference to Cotton Cultivation*, Great Britain. Accounts and Papers, CD 4324, c. 108 (1908).
- Dyer, Gwynne, "The Turkish Armistice of 1918: i - The Turkish Decision for a Separate Peace, Autumn 1918", *Middle Eastern Studies* VIII/2, Mayıs 1972, 143-178.
- "The Turkish Armistice of 1918: ii - A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies* VIII/3, Ekim 1972, 313-348.
- Dyer, M[ichael] G[wynn]e, "The End of World War One in Turkey 1918-19", doktora tezi, Londra, 1973.
- "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies*, XII/1, Ocak 1976, 99-107.
- Earle, E.M., *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway*, Londra, 1923.
- "The Secret Anglo-German Convention of 1914 Regarding Asiatic Turkey", *Political Science Quarterly*, XXXVIII, Mart 1923, 24-44.
- Earle, Edward Mead (ed.), *Makers of Modern Strategy*, Atheneum, New York, 1967. (Bölüm 13: Hans Speier, "Ludendorff: the German Concept of Total War", 306- 321).

- Edwards, Emile, *Journal d'un Habitant de Constantinople*, Paris, 1915.
- Edip, Halide, *Turkey Faces West - A Turkish View of Recent Changes and Their Origin*, Yale University Press, New Haven, 1930.
- Ege, Nezahat Nurettin, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaları*, Güneş Neşriyatı, İstanbul, 1977.
- Eidelberg, P. G., "The Diplomatic Background to Turkey's Entry into the First World War (August 1913-November 1914)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Harvard, 1958.
- Einstein, Lewis, *Inside Constantinople: A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition April-September 1915*, John Murray, Londra, 1917.
- "The Armenian Massacres", *Contemporary Review*, Nisan 1917.
- *A Diplomat Looks Back*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1968.
- Eksteins, Modris, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, Double day, New York, 1989.
- Elath, Eliahu (ed.), *Memoirs of Sir Wyndham Deedes*, Londra, 1958.
- Erichsen, Regine, "Scoundrels or Gentlemen? The Image of the Turk and the German Cultural Mission in Turkey during World War I", Nedret Kuran Burçoğlu (ed.), *The Image of the Turk in Europe from the Declaration of the Republic in 1923 to the 1990s*, Nedret Kuran Burçoğlu, The Isis Press, İstanbul, 2000, 109-141.
- Erol, Mine, *Osmanlı İmparatorluğunun Amerika Büyük Elçisi A[hmed] Rüstem Bey*, Ankara, 1973.
- Evans, Laurence, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1965.
- Fahri, A. Ziyaeddin [Findıkoğlu], *Ziya Gökalp, sa vie et sa sociologie - Essai sur l'influence de la sociologie française en Turquie*, Paris, 1935.
- Falls, Cyril, *The Great War 1914-1918*, Capricorn Books, New York, 1961.

- Farrar, L. L., *Short-War Illusion: German Policy, Strategy and Domestic Affairs, August- December 1914*, Londra ve New York, 1973.
- Fasih, Lt. Mehmet [Kayabalı], *Gallipoli 1915: Bloody Ridge (Lone Pine) Diary of Lt. Mehmet Fasih*, çev. Hasan Basri Danışman, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2002.
- Fay, Sidney Bradshaw, *The Origins of the World War*, gözden geçirilmiş 2. basım, 2 cilt bir arada, Macmillan, New York, 1932.
- Feigl, Erich, *A Myth of Terror - Armenian Extremism: Its Causes and Its Historical Context*, Almancadan çeviri, Zeitgeschichte: Salzburg, tarih yok; Almanca basım 1986. (Mücadelenin Türk yanlısı anlatımı; çatışmadan “iç savaş” diye söz ediyor).
- Feldman, Gerald D. (ed.), *German Imperialism 1914-1918: The Development of a historical Debate*, John Wiley, New York, 1972.
- Ferguson, Niall, *The Pity of War: Exploring World War I*, Allen Lane, Londra, 1998 ve Basic Books, New York, 1999.
- Fischer, Fritz, *Germany's Aims in the First World War*, Norton, New York, 1967. [Almanya'daki yayınlanma tarihi 1961; başlık: *Griff nach der Weltmacht*, Droste Verla und Druckerei GmbH, Düsseldorf].
- *World Power or Decline* - “the controversy over Germany's Aims in the First World War”, Norton, New York, 1974 [Fischer kendisini eleştirenlere yanıt veriyor].
- *War of Illusion: 'German Politics from 1911 to 1914'*, Norton paperback, Londra ve New York, 1957 (Almanca basım, 1969).
- Fischer, Louis, *The Soviets in World Affairs: A History of Relations Between the Soviet Union and the Rest of World, 1917-1929*, New York, 1960.
- Fitzherbert, Margaret, *The Man Who Was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, John Murray, Londra, 1983.
- Fortna, Benjamin, *The Circassian: A Life of Eşref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*, Londra, Kasım 2016 [Kuşçubaşı Eşref. Şahsi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa Başkanının Hayatı, çev. Selçuk Uygur, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017].

- Fried, Marvin Benjamin, *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014.
- Friedman, Isaiah, *Germany, Turkey, and Zionism 1897-1918*, Oxford at the Clarendon Press, Oxford, 1977.
- *The Question of Palestine - British-Jewish-Arab Relations: 1914-1918*, genişletilmiş 2. basım, Transaction Publishers, New Brunswick ve Londra, 1992.
- Fua, Albert ve Dr. Refik-Nevzad, *La Trahison du Gouvernement Turc (Comité Union et Progrès)*, Albin Michel, Paris, 1914.
- Fulton, L. Bruce, "France and the End of the Ottoman Empire", Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen and Unwin, Londra, 1984, 141-171.
- Galanté, Abraham, *Turcs et Juifs - étude historique, politique*, İstanbul, 1932 (ilk basım 1928).
- *Histoire des Juifs d'Anatolie*, c. 1, *Les Juifs d'Izmir*, İstanbul, 1937; c. 2, *Les Juifs d'Istanbul*, İstanbul, 1939.
- *Rôle économique des Juifs d'Istanbul*, İstanbul, 1942 (*Les Juifs d'Istanbul* içinden bölümler).
- Gates, Celeb Frank, *Not to Me Alone*, Princeton University Press, Princeton, 1940.
- Geiss, Imanuel, *July 1914: Selected Documents: Outbreak of the First World War*, Scribner: New York, 1967.
- Gencer, Mustafa, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü": 1908-1918 Devrimi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Georgeon, François, *Le Premier Emprunt Intérieur Ottoman (Mai-Juin 1918)*, Bibliothèque de L'Institut Français Anatolien d'Istanbul, c. 28, 1980, Mémorial Ömer Lütfi Barkan, 101-117.
- Gerard, James W., *My Four Years in Germany*, George H. Doran Company, New York 1917.
- Geyer, Dietrich, *Russian Imperialism 1860-1914*, Yale University Press, 1987.

- Geyikdağı, V. Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul, 2008.
- Gidney, James B., *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, Oberlin, Ohio, 1967.
- Gilbert, Martin, *Atlas of World War I*, Dorset Press, 1984 (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1970).
- *Winston S. Churchill, c. III: 1914-1916, The Challenge of War*, Houghton Mifflin, Boston, 1971.
- *The First World War: A Complete History*, Henry Holt, New York, 1994.
- Gooch, G.P. ve Harold Temperley (ed.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, H. M. Stationary Office, Londra, 1926.
- Gorlitz, Walter, *The Kaiser and His Court: The Diaries, Note Books and Letters of Admiral Georg Alexander Von Muller Chief of the Naval Cabinet 1914-1918*, Harcourt Brace and World, New York, 1964.
- Gottlieb, W.W., *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*, Allen and Unwin, Londra, 1957.
- Grant, Jonathan, "The Sword of the Sultan: Ottoman Arms Imports, 1854-1914", *The Journal of Military History*, LXVI/1, Ocak 2002, 9-36.
- Graves, Philip, *Briton and Turk*, Hutchinson & Co., Londra, 1941.
- Great Britain, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs*, önsöz: Vicount Bryce, Hodder and Stoughton, Londra, 1915. [Bkz. Toynbee, *Acquaintances*; Bryce tarafsız bir devletin büyükelçisi olan Morgenthau'nun temin ettiği konsolosluk raporlarına ve diğer raporlara da dayanmıştı.]
- Güleryüz, Ahmet, *Yavuz ve Midilli*, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Gürün, Kamuran, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, K. Rusten and Widenfeld & Nicolson, Londra, Lefkoşa, İstanbul, 1985. [*Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu: Ankara, 1983].

- Hacopian, A.P., *Armenia and the War: an Armenian's Point of View with an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, önsöz: Viscount Bryce, Hodder & Stoughton, Londra, 1918.
- Hagopian, Michael J., "Hyphenated Nationalism: The Spirit of the Revolutionary Movement of Asia Minor", yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1943.
- Hagen, Gottfried, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg*, Heidelberger Orientalische Studien, 15, Frankfurt am Main, 1990.
- "German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 242, 2004, 145-162.
- Halil Paşa [Kut], *Halil Paşa'nın Hatıraları*, Şevket Süreyya Aydemir (ed.), *Akşam*, Ekim- Kasım 1976.
- Hall, Richard C., *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, Routledge, Londra, 2000.
- Hannigan, Robert E., *The Great War and American Foreign Policy, 1914-24*, University of Pennsylvania Press, 2017.
- Hardach, Gerd, *The First World War 1914-1918*, University of California Press, Berkeley, 1977.
- Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, c. 1, (1911-1917), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Heller, Joseph, "Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: the Road to War", *Middle Eastern Studies*, XIII/I, Ocak 1976, 3-44.
- "Britain and the Armenian Question, 1912-1914: A Study in Realpolitik", *Middle Eastern Studies*, XVII/I, Ocak 1981, 3-26.
- *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, Frank Cass, Londra, 1983.
- Helmreich, Paul C., *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio University Press, Columbus, 1974.
- Herbert, Aubrey, *Ben Kendim, A Record of Eastern Travel*, Londra, 1923.
- *Mons, Anzac and Kut*, Londra, 1919.

- Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism - the Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Luzac & Company and the Harvill Press, Londra, 1950.
- Hindenburg, Field Marshal von, *Out of My Life*, Londra, 1920.
- Higgins, Trumbull, *Winston Churchill and the Dardanelles: A Dialogue in Ends and Means*, Macmillan, New York ve Londra, 1963.
- Hinsley, F. H. (ed.), *British Foreign Policy Under Sir Edward Grey*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
- Hirschon, René (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey (Forced Migration)*, Berghahn Books, New York ve Oxford, 2003.
- Hobsbawm, Eric, *Bandits*, Londra ve New York, 1969 [Eşkryalar, çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2011].
- Hochschild, Adam, *To End All Wars: A Story of Loyalty and Rebellion, 1914-1918*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston ve New York, 2012.
- Hönig, N., "Über Industrie und Handwerk in Konstantinopel", (Fortsetzung) *Archiv für Wirtschaftsforschung*, c. 2/1 Nisan 1917, 76-109.
- Hopkirk, Peter, *On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire*, John Murray, Londra, 1994; ciltsiz basım, 2006.
- Hovannisian, Richard, *Armenia on the Road to Independence 1918*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1967.
- *The Republic of Armenia*, c. 2, *From Versailles to London, 1919-1922*, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1982.
- Howard, Harry N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, Howard Fertig, New York, 1966; ilk kez University of Oklahoma Press tarafından 1931'de yayınlanmıştır.
- *Turkey, The Straits and U.S. Policy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1974. Hùrewitz, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East, 1914-1956*, c. 2, New York, 1956.

- *The Middle East and North Africa in World Politics: A Diplomatic Record*, c. 1, *European Expansion, 1535-1914*, Yale University Press, New Haven, 1975.
- Hurgronje, Dr. Christian Snouck, *The Holy War: Made in Germany*, G.P. Putnam's Sons, New York ve Londra 1915.
- Ilgar, İhsan (ed.), *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1975.
- Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1980.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 3 c., İstanbul, 1940; [Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013].
- İzzet Paşa, Ahmet [Furgac], *Feryadım*, 2 c., Nehir Yayınları, İstanbul, 1992.
- Jackh, Ernest, *The Rising Crescent: Turkey, Yesterday, Today, and Tomorrow*, New York, 1944.
- Jaschke, Gotthard, "Die rechtliche Bedeutung der in den Jahren 1909-1916 vollzogenen Abänderungen des türkischen Staatsgrundgesetzes", c. 5, No. 7, 1917.
- Jastrow Jr., Morris, *The War and the Bagdad Railway: The Story of Asia Minor and its Relations to the Present Conflict*, Philadelphia ve Londra, 1917.
- Jelavich, Barbara, *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814-1918*, Rand McNally, Chicago, 1969.
- Jelavich, Charles ve Barbara, *The Establishment of the Balkan National States, 1804- 1920*, University of Washington Press, Seattle ve Londra, 1977.
- Kaligian, Dikran Mesrob, "The Armenian Revolutionary Federation Under Ottoman Constitutional Rule, 1908-1914", doktora tezi, Boston College, Aralık 2003.
- *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914*, 2008.
- Kalmykov, Andrew D., *Memoirs of a Russian Diplomat: Outposts of the Empire, 1839- 1917*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1971.

- Kannengiesser, Hans, *The Campaign in Gallipoli*, Londra, 1927.
- *The Landing of the British Force in Gallipoli, 1915*, Wissen und Wehr, Berlin, Aralık, 1940.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, 2 c., İstanbul, 3. basım, Kitabevi: İstanbul, 1997.
- Karabekir, Kâzım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Karakaya-Stump, Ayfer, “Debating Progress in a Serious Newspaper for Muslim Women; The Periodical *Kadın* of the Post-revolutionary Salonica”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, XXX/2, Kasım 2003, 155-181.
- Karakışla, Yavuz Selim, *Osmanlı Kadın Telefon Memurları (1913-1923)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, Aralık, 2014.
- *Birinci Kadın İşçi Taburu (1917-1919): Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2015.
- Karaömerlioğlu, M. Asım, “Helphand-Parvus and his Impact on Turkish Intellectual Life”, *Middle Eastern Studies*, XL/6, Kasım 2004, 145-65.
- Karganof, G., *La participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le front du Caucase*, Paris, 1927.
- Karpat, Kemal, “The Memoirs of N. Batzatia: The Young Turks and Nationalism”, *IJMES*, VI/3, Temmuz 1975, 276-99.
- “Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893”, *IJMES*, IX/2, Mayıs 1978, 237-274.
- *Ottoman Population, 1830-1914 - Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985. [1914 yılındaki Osmanlı nüfusu, s. 170 vd].
- Katchaznoui, Hovhannes, *Dashmagzoutiun Has Nothing To Do Anymore*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006. [ilk baskı New York, 1955.]
- Kavcar, Cahit, *II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim, 1908-1932*, Ankara, 1974.
- Kayalı, Hasan, “Jewish Representation in Ottoman Parliaments”, Avigdor Levy (ed.), *The Darwin Press*, Princeton, New Jersey, 1994, 507-17.

- “Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919”, *IJMES*, XXVII/3, Ağustos 1995, 265-86.
- *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley ve Londra, 1997 [*Jön Türkler ve Araplar. Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018].
- “Wartime Regional and Imperial Integration of Greater Syria during World War I”, Thomas Philipp ve Birgit Schaeblen (ed.), *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, 295-306.
- Kayaloff, Jacques, *The Battle of Sadarabad*, The Hague and Paris, 1973.
- Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia 1917-1921*, New York, Philosophical Library, 1951.
- Kedourie, Elie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921*, Londra, 1987.
- Keegan, John, *The First World War*, Huthinson, Londra, 1998.
- Kemal, İsmail, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, Somerville Story ed., Londra, 1920.
- Kent, Marian, *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920*, Barnes & Noble, New York, 1976.
- Kent, Marian (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen and Unwin, Londra, 1984 [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013].
- “Great Britain and the End of the Ottoman Empire”, Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen and Unwin, Londra, 1984, 172-205.
- Kerner, Robert, “Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-1915”, *Journal of Modern History*, I, 1929, 400-15.
- Khalidi, Rashid, “Abd al-Ghani al'Uraisi and *al-Mufid*: the Press and Arab Nationalism before 1914”, Marwan R. Buheiry (ed.), *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939*, American University of Beirut, 1981, 38-61.

- Khalidi, Rashid, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Revva S. Simon (ed.), *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1991.
- Kırımlı, Hakan, "The Activities of the Union for the Liberation in the Ottoman Empire during the First World War", *Middle Eastern Studies*, 30/4 Ekim 1998, 177-200.
- Kitch, J. Michael, "German-Turkish Relations and the Outbreak of the War in 1914: a Reassessment", *Past and Present*, No. 36, Nisan 1967, 144-65.
- Klinghardt, Karl, *Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha: Ein Kritischer Beitrag zur Kriegsschuldfrage*, Leipzig, 1927.
- Kocabaşoğlu, Uygur ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.
- [Koçu], Reşad Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1934.
- Koptaş, Murat, "Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: the Case of Krikor Zohrab", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.
- Kuran, Ercüment, "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın Sait Halim Paşa", Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü, *Türk-Arap ilişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, Ankara, 1980, 21-25.
- Kurat, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.
- "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", *Belleten*, XXXI/123, Temmuz 1967, 375-413.
- *Türkiye ve Rusya (1878-1919)*, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1970.
- Kurat, Y.T., "How Turkey' Drifted into World War I", Bourne, K. ve D.C. Watt (ed.), *Studies in International History*, Longman, Green, Londra, 1967, 291-315.
- Kurnaz, Şefika, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1996.

- Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, Hurst & Company, Londra, 1981 [*Pantürkizm*, çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınları, Ankara, 1999].
- *Tekinalp, Turkish Patriot 1883-1961*, Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut de Istanbul, 1984 [*Tekinalp. Bir Türk Yurtseveri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996].
- *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*, Clarendon Press, Oxford, 1990 [*Pan-İslam Politikaları. İdeoloji ve Örgütlenme*, çev. Nigar Bulut, Anka Yayınevi, İstanbul, 2001].
- *Pan-Islam and Pan-Turkism during the Final Years of the Ottoman Empire*, Jacob M. Landau, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst, Londra, 2004, 25-29 (kitap değerlendirmesi).
- Langer, William L., "Russia, the Straits Question and the Origins of the Balkan League", *Political Science Quarterly*, XLIII, 1928, 231-63.
- *The Diplomacy of Imperialism*, Alfred Knopf, New York, 1951.
- Lansing, Robert, *The Lansing Papers, 1914-1920*, 2 c., U.S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, Washington, D.C., 1939, 1.
- Larcher, M., *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris, 1926.
- *The Turkish War in the World War*, U.S Army War College: Washington D.C., Ocak 1931.
- Lasswell, Harold D., *Propaganda Technique in World War I*, The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts ve Londra, 1971.
- Leon, George B., *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Selanik, 1974.
- Lévi-Provençal, E., "L'Emir Shakib Arskan, 1896-1946", *Cahiers de l'Orient Contemporain*, Paris, 1947, 5-19.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. basım, Oxford, 1968 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996].

- Lewis, Geoffrey, "The Ottoman Proclamation of Jihad in 1914", *Arabic and Islamic Garland: Historical, Educational and Literary Papers presented to Abdul-Latif Tibawi*, Islamic Cultural Centre, Londra, 1977, 159-165.
- Lewy, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman History: A Disputed Genocide*, University of Utah Press, Salt Lake City, 2005.
- Lichtheim, George, *Imperialism*, Praeger Publishers, New York, 1971.
- Liddell Hart, Captain B. H., *The Real War 1914-1918*, Little, Brown, Boston ve Toronto, tarih yok; ilk basım Faber & Faber, Londra, 1930 [*Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014].
- Lieven, D. C. B., *Russia and the Origins of the First World War*, St. Martin's Press, New York, 1983.
- Lincoln, W. Bruce, *Passage Through Armageddon: The Russians in War and Revolution 1914-1918*, Simon and Schuster, New York, 1986.
- Linke, Arthur (ed.), *The Papers of Woodrow Wilson*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 69 c. , 1966-1983.
- Llewellyn Smith, Michael, *Ionian Visions: Greece in Asia Minor 1919-1923*, yeni basım, Hurst, Londra, 1998.
- Lloyd George, David, *War Memoirs, 1917-1918*, Londra, 1936.
- Lohr, Eric, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2003.
- Lowry, Heath W., *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*, The Isis Press, İstanbul, 1990.
- Lüdke, Tilman, "German and Ottoman Propaganda Warfare during the First World War - the Quest for Loyalty", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, St. Anthony's College, Oxford University, tarih yok.
- Macfie, A.L., *The End of the Ottoman Empire 1908-1923*, Longman, Londra ve New York, 1998 [*Osmanlı'nın Son Yılları, 1908-1923*, çev. Damla Acar, Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003].

- Macmillan, Margaret, *Peacemakers - Six Months that Changed The World*, John Murray, Londra, 2001; ciltsiz basım, 2002.
- *Paris 1919*, Random House, New York, 2002.
- Mandelstam, André, *Le Sort de L'Empire Ottoman*, Libraire Payot, Paris, 1917. (İstanbul'a 1898'de gelmiştir; Cenova'da yazılan önsöz 23 Eylül 1917 tarihlidir.)
- Mango, Andrew, *Ataturk: The Biography of the founder of Modern Turkey*, The Overlook Press, Woodstock ve New York, 1999 [*Atatürk. Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev. Füsün Doğruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004].
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi, 1838-1918*, S.B.F. Maliye Enstitüsü, Ankara, Temmuz 1962.
- Margulies, Roni, "Ayastefanos'taki Rus Kilise Abidesi'nin Yıkılışı", *Toplumsal Tarih*, 1/1, Ocak 1994, 40-42.
- Marr, Phebe Ann, "Yasin al-Hashimi: The Rise and Fall of a Nationalist", Harvard University, yayımlanmamış doktora tezi, 1966.
- McCarthy, Justin, *The Armenian Rebellion at Van*, University of Utah Press, Salt Lake City, 2009.
- McLaughlin, Redmond, *The Escape of the 'The Goeben': Prelude to Gallipoli*, Charles Scribner's Sons, New York, 1974.
- McMeekin, Sean, *Berlin to Baghdad Express (The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power)*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 2010.
- *The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA. 2011.
- McNeill, William H., *Arnold J. Toynbee - A Life*, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1989.
- Mears, Eliot Grinnell (ed.), *Modern Turkey*, The Macmillan Company, New York, 1924.
- Menteşe, Halil, *Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986; ilk olarak *Cumhuriyet* gazetesinde 13 Ekim-11 Aralık 1946 arasında "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları" başlığıyla tefrika edilmiştir.
- Milgrim, Michael R., "The War indemnity and Russian Commercial Investment Policy in the Ottoman Empire: 1878-1914",

- Osman Okyar (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinleri/ Tartışmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973, 296-371.
- Millar, Ronald, *Death of an Army - The Siege of Kut 1915-1916*, Houghton Mifflin, Boston, 1970, "Kuşatma sırasında Kut'ta bulunmuş Türkçe broşür", 302-3.
- Monroe, Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1971*, 2. basım, Londra, 1981.
- Moorhead, Alan, *Gallipoli*, Harper, New York, 1956 [Gelibolu, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul, 2000].
- Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story: Secrets of the Bosphorus*, Doubleday: New York, 1918 [Büyükelçi Morgenthau'un Öyküsü, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2005].
- Mosley, Philip, "Russian Policy in 1911-12", *The Journal of Modern History*, XII, 1940. Mühlmann, Carl, *Deutschland und die Türkei 1913-1914*, Berlin, 1929.
- *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Koehler Verlag: Leipzig, 1940.
- Mukhtar Pacha, Mahmud, *La Turquie, L'Allemagne et L'Europe depuis Le Traité de Berlin*, Paris, 1924 (fr. çeviri: Maziye Bir Nazar, İstanbul, 1341/1925).
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1963.
- Naogales, Rafael de, *Four Years Beneath the Crescent*, Scribner, New York, 1926.
- Nevakivi, Jukka, "Lord Kitchener and the Partition of the Ottoman Empire, 1915-1916", Bourne, K. ve D.C. Watt (ed.), *Studies in International History*, Longman, Green, Londra, 1967, 316-329.
- Nevzad, Dr. Refik, *La Fédération Ottomane*, Paris, 1915.
- Nubar Pasha [Paşa], Boghos, "Armenians", Mears (ed.), *Modern Turkey*, 63-76.

- Oran, Baskın (çev. ve yay. haz. Mustafa Akşin), *Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analysis with Documents*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2010.
- Osmanlı Devleti, Dahiliye Nezareti, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, İstanbul, 1916.
- Ostrorog, Leon, *The Turkish Problem: Things Seen and a Few Deductions*, çev. Winifred Stephen, Londra, 1919.
- Ökçün, Gündüz, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", Osman Okyar (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973, 409-484.
- Ölçen, Mehmet Arif, *Vethuga Memoir: A Turkish Prisoner of War in Russia 1916-1918*, (çev. ve yay. haz. Gary Leiser), University of Florida Press, Gainesville, 1995.
- Özcan, Azmi, *Pan-Islamism, Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*, Leiden, Brill, 1997 ["Indian Muslims and the Ottomans, 1877-1914: a study of Indo-Muslim attitudes to Pan-Islamism and Turkey" başlıklı doktora tezinin gözden geçirilmiş versiyonu, Londra, 1990; Türkçe yayın: *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1924*, İSAM Yayınları, Ankara, 1992].
- Parla, Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1976-1924*, Brill, Leiden, 1985 [Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992].
- Palmer, Alan, *The Gardeners of Salonika: The Macedonian Campaign of 1915-1916*, Londra, 1965.
- Pickthall, Marmaduke, *With the Turks in Wartime*, Londra ve Toronto, 1914.
- Pingaud, A., *Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre*, Paris, 1938- 1941.
- Pinson, Mark, "Demographic Warfare", yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1976.
- Poidebard, Antoine, "Rôle Militaire des Arméniens sur le front du Caucase après la défection de l'armée russe", *Revue des Etudes Arméniennes*, I/2, Paris, 1920, 143-61.

- Pomiankowski, J., *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Viyana, 1928 (yeni baskı, 1967).
- *Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Akademische Druck, Graz, Avusturya, 1969.
- Pope, Stephen ve Elizabeth-Anne Wheal (ed.), *Macmillan Dictionary of the First World War*, Basinstoke ve Oxford, 1995.
- Prasad, Y.D., *Indian Muslims in World War I*, Delhi, 1985.
- Pressland, John, *Deedes Bey: A Study of Sir Whyndham Deedes 1883-1923*, Londra, 1942. Price, M. Philips, *War and Revolution in Asiatic Russia*, Londra, 1918.
- Puleston, W. D., *The Dardanelles Expedition*, 2. basım, United States Naval Institute, Annapolis, MD., 1927.
- Putney, Albert Hutchinson, "International Relations", Eliot Grinnell Mears (ed.), *Modern Turkey*, New York, 1924, 491-518.
- Ragıp, Mustafa, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, Akşam Kitaphanesi, İstanbul, 1934.
- Ramnath, Maia, "Two Revolutions: The Ghadar Movement and India's Radical Diaspora, 1913-1918", *Radical History Review*, No. 92, İlkbahar 2005, 7-30.
- Ramsey, Sir W. M., "The Turkish Peasantry of Anatolia", *Quarterly Review*, Londra, Ocak 1918, 49-72.
- Rathmann, Lothar, *Stossrichtung Nahost 1914-1918. Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg*, Rütten & Loening, Berlin, 1963 [savaşın –özellikle Alman tarafında– ekonomik yönleri hakkında güzel bir kaynakça vermektedir].
- *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Ragıp Zarakolu (ed.), Belge Yayınları, İstanbul, 1976.
- Ravndal, B. Bie, "Capitulations", E. G. Mears (ed.), *Modern Turkey*, 1924, 430-47.
- Reed, Charles V., "The British naval mission in Constantinople: 1908-1914", Unpublished MA thesis, Oxford University, 1990.
- Reed, John, *The War in Eastern Europe*, Charles Scribner, New York, 1919.

- Renouvin, Pierre, *War and Aftermath 1914-1929*, Harper and Row: New York, 1968.
- Repington, *The First World War 1914-1918: Personal Experiences of Lieut. Col. C. A. Court Repington*, Houghton Mifflin, Boston ve New York, 1921.
- Reshetar, John S., *The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Revolution*, Princeton University Press, 1952.
- Reynolds, Michael A., "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology, and the Geopolitics of World Order", Princeton University, doktora tezi, 2003.
- "Buffers not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturkism", *Past and Present*, No. 203, 2010, 137-79.
- Rogan, Eugene, *The Fall of the Ottomans - The Great War in the Middle East*, Basic Books, New York, 2015 [*Osmanlı'nın Çöküşü. Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017].
- Röhl, John (ed.), *1914: Delusion of Design? The Testimony of Two German Diplomats*, St. Martin's Press, New York, 1973.
- Rothwell, V. H., *British War Aims and Peace Diplomacy, 1914-18*, Clarendon Press, Oxford, 1971.
- Ruhl, Arthur, *Antwerp To Gallipoli: A Year of War on Many Fronts - And Behind Them*, New York, 1916.
- Rutherford, Ward, *The Russian Army in Word War I*, Gordon Cremonesi: Londra, 1975. Sabis, Ali İhsan, *Harb Hatıralarım*, Güneş Matbaacılık, Ankara, 1951.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Tercüman 1001 Temel Eser - Kervan Kitapçılık, İstanbul (1970).
- Salt, Jeremy, "The Narrative Gap in Ottoman Armenian History", *Middle Eastern Studies*, XXXIX/1, Ocak 2003, 19-26.
- Sanders, Otto Liman von, *Cinq Ans de Turquie*, Payot, Paris, 1923. İngilizce baskı, *Five Years in Turkey* (Annapolis, 1927), Almanca baskı, 1920 [*Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Öz-bilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010].

- Sanders, M.L. ve Philip M. Taylor, *British Propaganda during the First World War, 1914- 18*, Macmillan, Londra, 1982.
- Sazanov, Serge, *Fateful Years, 1909-1916*, Londra, 1928.
- Schmitt Bernadotte E. ve Harold C. Vedeler, *The World in the Crucible 1914-1919*, Harper & Row, New York, 1984.
- Scott, C. P., *The Political Diaries of C.P. Scott 1911-1928*, Trevor Wilson (ed.), Cornell University Press, Ithaca, New York, 1970.
- Scott, James Brown (ed.), *Official Statements of War Aims and Peace Proposals - December 1916 to November 1918*, Westport, Conn., 1984 (originally published in Washington, D.C. 1921).
- Seton-Watson, Hugh ve Christopher, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the East Years of Austria-Hungary*, Seattle, 1981.
- Seton-Watson, R.W., *Europe in the Melting Pot*, Londra, 1919.
- Shatsky, "La question de la paix séparée avec la Turquie", *Revue d'histoire de la Guerre Mondiale*, 1931, 2-27.
- Shaw, Stanford, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *IJMES*, IX/3, Ağustos 1987, 325-338.
- Sheffy, Yigal, "Chemical Warfare and the Palestine Campaign, 1916-1918", *The Journal of Military History*, LXXIII/3, Temmuz 2009, 803-844.
- Shissler, A. Holly, *Between Two Empires - Ahmet Agaoglu and the New Turkey*, I.B. Tauris, Londra ve New York, 2003.
- Sicker, Martin, *The Islamic World in Decline: From the Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire*, New York, 2000.
- Silberstein, Gerard E., "The Serbian Campaign of 1915: Its Diplomatic Background", *American Historical Review*, LXXIII/1, Ekim 1967, 51-69.
- *The Troubled Alliance: German-Austrian Relations 1914-1917*, University of Kentucky Press, Lexington, 1970.
- Smith, Daniel M., *The Great Departure - The United States and World War I, 1914-1920*, John Wiley, New York, 1965.
- Smith, C. Jay, Jr., *The Russian Struggle for Power, 1914-1917*, New York, 1956.

- Smith, Llewellyn Michael, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, Hurst, Londra, 1998 (ilk baskı 1973).
- Soku, Ziya Şakir, "İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü?", *Son Posta*, No. 1-128, 11 Aralık 1932-28 Nisan 1935 [*İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü?*, 3 c., Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014].
- Solomonides, Victoria, "Greece in Asia Minor: the Greek Administration of the Vilayet of Aydın, 1919-1922", yayınlanmamış doktora tezi, Londra, 1985. *Greece in Asia Minor, 1919-1922* adıyla yayınlanmıştır: Hurst, Londra, 2010.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, "Hatıraları: Atina Sefareti (1913-1916)", *Canlı Tarihler*, c. 5, İstanbul, 1946.
- Spector, Ivari, *The Soviet Union and the Muslim World 1917-1958*, University of Washington Press, Seattle, 1959.
- Speier, Hans, "Ludendorff: the German Concept of Total War", *Makers of Modern Strategy*, Earle, Edward Mead (ed.), Atheneum, New York, 1967, 306-321.
- Squires, J.D., *British Propaganda at Home and in the United States from 1914-1917*, Harvard University Press, Cambridge, MA., 1935.
- Stavrianos, L.S., *The Balkans since 1453*, Hurst, Londra, 2000 (Traian Stoianovich'in önsözüyle. İlk baskı, 1958).
- Steed, Henry Wickham, *Through Thirty Years*, 2 c., Londra, 1924.
- Stein, Leonard, *The Balfour Declaration*, Londra, 1961.
- Steiner, Zara S., *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*, Cambridge, 1969.
- *Britain and the Origins of the First World War*, New York, 1977.
- Stevenson, David, *The First World War and International Politics*, Oxford, 1988. Stoddard, T. Lothrop, *Present-Day Europe: Its National State of Mind*, New York, 1918. Stoddard, Philip Hendrick, "The Ottoman Government and the Arab States, 1911-1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa", yayınlanmamış doktora tezi, Prince University, 1963 [*Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel, Arma Yayınevi, İstanbul, 2003].

Stone, Norman, *The Eastern Front 1914-1917*, Penguin Books, Londra, 1998.

——— *World War One: A Short History*, Allen Lane, Londra, 2007 [*Birinci Dünya Savaşı*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Doğan Kitabevi, İstanbul, 2010].

Strachan, Hew, *The First World War*, c. 1: *To Arms*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2001 [*Birinci Dünya Savaşı*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2014].

——— *The First World War - A New Illustrated History*, Simon & Schuster, Londra, New York, 2003.

Stuermer, Harry, *Two War years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*, George H. Doran: New York ve Hodder & Stoughton, Londra, 1917.

Stuhlmann, Franz, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*, Hamburg, 1916.

Sussnitzski, A.J., “Zur Gliederung wirtschaftslicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei”, *Archiv für Wirtschaftsforschung in Orient*, 2, 1917, 382-407; Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East*, 114-125.

Sykes, Sir Mark, *The Caliphs' Last Heritage - A Short History of the Turkish Empire*, Macmillan and Co., Londra, 1915; yeni basım, Garnet Publishing, Reading, 2002.

Şapolyo, Enver Behnan, *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Güven Matbaası, İstanbul, 1943.

Şekip Arslan, Emir, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, Samsun, 1952.

——— *İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.

Şimşir, Bilal, *The Deportees of Malta and the Armenian Question*, Foreign Policy Institute, Ankara, 1984.

Taylor, A.J.P. (ed.), *History of World War I*, Octopus Books, Londra, 1974.

Tekin, Alp, *Türkismus und Pantürkismus*, Gustav Kiepenheuer, Weimar, 1915. [İngilizce çevirisi için bkz. J.M Landau, *Tekinalp, Turkish Patriot 1883-1961*. Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1984, 103-152].

- Terraine, John, *Impacts of War 1914 and 1918*, Leo Cooper, Londra, 1993 basımı.
- Thobie, Jacques, *Interets et impérialisme français dans L'Empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1977.
- Thomas, David, "The Life and Thought of Yusuf Akçura (1876-1935)", yayınlanmamış doktora tezi, McGill University, 1976.
- "Yusuf Akçura and the intellectual origins of Üç Tarz Siyaset", *Journal of Turkish Studies*, No. 2, 1979.
- Tibawi, A. L., *Arabic and Islamic Themes*, Londra, 1974, 154-58.
- Toland, John, *No Man's Land: 1918, the Last Year of the Great War*, University of Nebraska Press, Lincoln ve Londra, 1980; ciltsiz basım, 2002.
- Toprak, Zafer, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 6, 1978, 211-225.
- *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-1918)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012 [gözden geçirilmiş yeni basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019].
- Toros, Taha, "Ali Münif Bey'in Hatıraları", *Tarih Mecmuası*, c. 2, No. 8-12, 1 Eylül 1969-Ocak 1970.
- Torrey, Glenn E., "German Policy toward Bulgaria, 1914-15", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, University of Oregon, 1957.
- "Rumania and the Belligerents 1914-1916", *Journal of Contemporary History*, I/3, 1966.
- Townshend, A. F., *A Military Consul in Turkey*, Londra, 1910.
- Toynbee, Arnold J., *Acquaintances*, Oxford University Press, Londra, 1967 (Lord Bryce hakkındaki bölüm: 149-160).
- Trumpener, Ulrich, "Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance", *Journal of Contemporary History*, I/3, 1966 ve Walter Laqueur ve George L. Mosse (ed.), *1914: The Coming of the First World War*, Harper and Row, New York, 1966, 283-96.

- *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1968.
- “German Officers in the Ottoman Empire, 1880-1918: Some Comments on their Backgrounds, Functions, and Accomplishments”, W. Grab, (ed.), *Germany and the Middle East, 1835-1939*, Nateev Printing, Tel Aviv, 1975, 30-43.
- “From Entente to Alliance: The German Armed Forces and the Ottoman Empire, 1882- 1914”, *Forces Armées et Systèmes d'Alliances: Colloque International d'Histoire Militaire et d'Études de Défense Nationale*, Montpellier, 2-6 Eylül 1981, 477-89.
- “Suez, Baku, Gallipoli: the Military Dimensions of the German-Ottoman coalition, 1914-18”, Keith Neilson ve Roy A. Prete (ed.), *Coalition Warfare: An Uneasy Accord*, Waterloo, Ontario, Wilfried Laurier University Press, 1983, 31-51.
- “Germany and the End of the Ottoman Empire”, Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen and Unwin, Londra, 1984, 111-140.
- “Turkey's War”, Hew Strachan (ed.), *World War I: A History*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1998, 80-91.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952.
- *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1: *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
- Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.
- *Cihat ve Tehcir*, AFA Yayınları, İstanbul, 1999 [C. Snouck Hurgronje, *The Holy War “Made in Germany”*, G.P. Putnam's Sons: New York ve Londra, 1915'in Türkçe çevirisi ve İTC'nin 1916 tartışmasının yer aldığı risalenin günümüz Türkçesine aktarılması].
- Tunçer, Polat, *İttihatçı Cavit Bey*, Yeditepe, İstanbul, 2010.
- Tunusi, Şeyh Salih el-Şefif el-. (Schaich Salih Aschcharif attunusi), *La Vérité de la guerre Sainte*, Berne, 1916, Belediye 0.1181.

Turfan, M. Naim, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse*, I.B. Tauris, Londra, New York, 2000 [Jön Türklerin Yükselişi, çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınları, İstanbul, 2005].

Ulrichsen, Kristian Coates, *The First World War in the Middle East*, Hurst, Londra, 2014. U.S. Department State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The World War, 1914-18*, Government Printing Office, Washington, D.C., 1922-1933; 1914: 1922; 1914 Ek: 1928; 1915: 1925; 1925 Ek: 1928, 1916: 1925; vb.

——— *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Lansing Papers, 1914-1920*, 2 c., Washington, D.C., 1939.

Uyar, Mesut, "Gallipoli's Place in Turkish History", *Gallipoli 100: Lest We forget*, Faircount media group Bondi Junction, New South Wales, 2015, 256-58.

Uyar, Mesut ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans from Osman to Atatürk*, ABC CLIO, Santa Barbara, Denver, Oxford, 2009 [*Osmanlı Askeri Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 2014].

Vagts, Alfred, *Defense and Diplomacy - The Soldier and the Conduct of Foreign Relations*, King's Crown Press, New York, 1956.

——— *A History of Militarism*, gözden geçirilmiş yeni basım, Meridian Books, New York, 1959 (ilk basım 1937).

Vat, Dan van der, *The Ship that Changed the World. The Escape of the Goeben to the Dardanelles in 1914*, Adler ve Adler, Bethesda, Maryland, 1986.

Veblen, Thorstein, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, University of Michigan Press, 1966; ilk basım 1915, Macmillan.

Vere-Hodge, E. R., *Turkish Foreign Policy, 1918-1928*, Ambilly-Anemasse, Imprimerie Franco-Suisse, 1950.

Walsh, Dr. Pat, *Britain's Great War on Turkey*, Athol Books, Belfast 2009.

- Weber, Frank G., *Eagles on the Crescent - Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918*, Cornell University Press, Ithaca ve Londra, 1970.
- Westermann, W.L., "The Armenian Problem and the Disruption of Turkey", E.M. House ve Charles Seymour (ed.), *What Really Happened at Paris*, New York, 1921.
- Wheeler-Bennett, John W., *Brest-Litovsk - the Forgotten Peace March 1918*, Macmillan and Company, Londra, 1966; ilk baskım 1938.
- Williams, John, *The Other Battleground: The Home Fronts Britain, France and Germany 1914-18*, Henry Regnery Company, Chicago, 1972.
- Williamson, John, *Karl Helffrich, 1872-1924: Economist, Financier, Politician*, Princeton University Press, Princeton, 1974.
- Wilson, Andrew Norman, *The Victorians*, Londra, 2002.
- Woodward, Sir Llewellyn, *Great Britain and the War of 1914-1918*, Beacon Press, Boston, 1994.
- Wright, Herbert F., *The Constitutions of the States at War 1914-1918*, Government Printing House, Washington, D.C., 1919.
- Yalman, Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven, 1930 [*Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018].
- *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918)*, Rey Yayınları, İstanbul, 1970.
- Yanıkdağ, Yücel, "Educating the Peasants: The Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform", *Middle Eastern Studies*, XI/6, Kasım 2004, 92-108.
- Zamir, Meir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, XVII/1, Ocak 1981, 85-106.
- Zechlin, E., "Ludendorff im Jahre 1915", *Historische Zeitschrift*, c. CCXI, 1970, 316-53.
- Zeman Z.A.B. ve W.B. Scharlau, *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Halephand (Parvus)*, Oxford University Press, Londra, 1965.
- *The Gentlemen Negotiators - A Diplomatic History of World War I*, Londra ve New York, 1971.

DİZİN

31 Mart Vakası 11

Abbas Halim Paşa 110, 234

ABD 14, 23-24, 32, 56, 64, 67, 71, 76, 79,
115, 140, 145, 158-60, 175-77, 184,
215, 218, 222, 245

ABD Büyükelçiliği (İstanbul) 79, 98, 159

ABD Dışişleri Bakanlığı 64, 98

Abdurrahman [Şeref] 142

Abdülhamid (II.) 4, 7, 12-13, 15, 72

Adalar 115, 127

Adana 125, 211, 227-28, 247

Adapazarı 125

Adliye Nezareti 148

Aerenthal, Kont 25

Afganistan 111, 117, 167

Afrika 82, 110-11, 190

Kuzey Afrika 111

Ağaoğlu, Ahmet 190-91, 193-94

Ahmed Cemal Bey 45

Ahmed İzzet Paşa 11, 51, 141, 199, 210-
11, 246

Ahmed Muhtar Paşa 37

Ahmed Nesimi Bey 159, 174, 181, 184-85,
245

Ahmed Rıza Bey 12, 16-17, 142, 144-45,
148, 199, 211, 226

Ahmed Sünuşi 200

Ahmed Tefrik Paşa 73, 210

Ahmet Beyefendi *b.kz.* Ağaoğlu, Ahmet

Ahmet Emin *b.kz.* Yalman, Ahmet Emin

Aisnes 158

Akçura, Yusuf 111, 167

Akdeniz 59, 91, 218

Ali İhsan 161

Ali Kemal 11

Allenby, Edmund 209

Alman Büyükelçiliği (İstanbul) 18, 59, 80,
205, 220

Alman Genel Karargâhı 95

Alman Yüksek Komuta Heyeti 185, 206

Almanlar 7, 21-23, 27, 30, 39-40, 43, 46-

47, 51, 62, 73, 89-91, 98-101, 103-
104, 109, 111-12, 115-16, 123-25,
127-28, 137, 150, 159-60, 164-65,
167, 169, 171-73, 175, 180, 182, 184-
85, 191, 193, 195-96, 203-205, 207,
209, 219-21, 228, 231, 234, 241

Alman-Türk Derneği 228

Almanya 7-9, 13-15, 21-23, 25-26, 28-30,
32-35, 38, 40-49, 51-52, 56-64, 67-68,
72-77, 79-80, 83-85, 87-88, 90, 92-97,
100, 102-103, 109, 111, 118, 130, 132,
136, 155-56, 159, 161, 163, 166-74,
179, 182, 184, 192, 194-98, 203-208,
219-21, 223-24, 226, 229-34, 236-42

Almanya Dışişleri Bakanlığı 22, 34, 44

Almanya Genelkurmayı 94, 125

Almanya İmparatorluğu Koloni Ofisi 227

Alsace-Lorraine 182

Amerika 176

Amerikan (Amerikalı) 24, 29, 32, 101, 159,
171, 177, 223, 245

Amiens 203-204

Anadolu 3, 23, 32, 39-40, 49-50, 71, 86,
107, 114-17, 122, 125-26, 128, 135,
38, 144-45, 155, 161-62, 185, 191,
201, 230-31, 246-48

Doğu Anadolu 40, 50, 107, 122, 126,
128, 135, 138, 185, 193, 247-48

Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim
Şirketi 234

Ankara 230, 248

Antwerp 172

ANZAK 121

Arabistan 189, 238

Araplar 3, 22, 28, 110-12, 128, 137-38,
143, 161-62, 167, 239

Aras, Tefrik Rüşdü 236

Ardahan 193, 195

Arıburnu (Anzak Koyu) 121

Armstrong 24, 29, 46

Arnavutlar 34

Arnavutluk 29, 42

- Arras 158
 Arslan, Emir Şekip 167
 Arslan, Murat 249
 Asquith 37-38
 Asya 45, 47, 50, 77, 82, 110
 Doğu Asya 77
 Aşağı Tuna 36
 Atatürk, Mustafa Kemal 110, 141, 161, 246-49
 Atina 51, 55-56, 114, 117-19, 120, 128, 209, 231
 Atlantik 177
 Avam Kamarası 35
 Avrupa 3, 7-8, 10, 13-15, 17, 28-29, 32, 36-38, 42, 47, 50, 56-59, 64, 66-70, 74-77, 85, 92, 102-103, 116, 118, 122, 127, 130, 137, 155-58, 160, 162, 164, 176-77, 189, 207, 216, 229-30, 242
 Batı Avrupa 7
 Kıta Avrupası 14
 Avrupalılar 13, 26, 52, 66, 93, 123, 131, 139
 Avusturya 15, 32, 35-36, 40, 43, 50, 57, 60, 66, 88, 92, 104, 109, 111, 123, 135, 161-62, 164, 177, 182, 192, 207, 219, 224, 234
 Avusturyalılar 41, 161, 169, 177, 222, 227
 Avusturya-Macaristan 25, 32, 38, 67, 158, 163, 184-85, 189
 Avusturya-Sırbistan Savaşı 58, 63
 Ayan Meclisi 70, 137, 142, 144, 146-48, 182, 199, 211, 226, 251
 Ayasofya 127
 Ayastefanos (Yeşilköy) 108
 Aydemir, Şevket Süreyya 162, 247
 Aydın 140, 181, 202, 227, 236
 Ayvalık 125
 Azerbaycan 190, 195, 203
 Rusya Azerbaycanı 190
 Azeri 190

 Babanzade İsmail Hakkı Bey 26
 Babiâli 8-9, 11-17, 19-20, 22-25, 28-33, 35, 39-40, 42-46, 49-50, 52, 55, 58, 62-63, 65, 67-75, 79-80, 82, 87, 90-94, 96-104, 109-11, 113, 115, 120, 124, 129, 131, 155, 159, 162, 166, 172-74, 183-84, 191, 194-96, 208, 210, 215-22, 224, 226, 228-32, 239
 Babiâli Baskını 11
 Bağdat 22, 26, 67, 72, 155, 161, 182, 223, 228
 Bağdat Demiryolu 13, 23-25, 42, 72, 238-39
 Bahattin Şakir 109, 150
 Bahriye Nezareti 217
 Bakü 193, 195, 203
 Balcızade Hakkı Bey 229
 Balfour, Arthur 189
 Balfour Bildirgesi 175
 Balkan İttifakı 35
 Balkan Komisyonu 95
 Balkan Savaşı (Üçüncü) 63, 126
 Balkan Savaşı 36-37, 40, 56
 Balkan Savaşları 43, 67, 74, 78, 84, 87, 104, 119, 123, 126, 132, 143, 218
 Balkanlar 3, 34-37, 40-42, 52, 56-57, 59, 76, 85, 91, 95, 126, 131, 164, 173, 225
 Bank-ı Osmanî 27
 Basra 42, 72
 Basra Körfezi 22, 42, 72
 Batı 13, 138, 156-57, 204, 237
 Batılılar 20, 28, 92, 138, 157, 204, 237
 Batum 121, 182, 193, 195
 Bayar, Celâl 236, 249
 Beaconsfield, Lord 8, 38
 Becker, Julius, Dr. 175
 Bedri Bey (İstanbul Polis Müdürü) 65, 143, 149
 Befreiungskrieg 63
 Belçika 31, 59, 172, 221
 Bele, Refet 248
 Belgrad 57
 Benckendorff 39
 Benedictus (XV.) 163
 Berchtold, Kont 56
 Berlin 7, 20, 27-28, 34, 36, 39, 41, 46, 49-50, 52, 56-58, 61, 72, 85, 88, 90, 94-95, 98-99, 104, 109, 111-12, 114-15, 126, 129, 135, 137, 142, 155, 157-61, 163-64, 166, 168, 172-75, 180-82, 184-85, 195-96, 203-208, 215, 219-21, 223-24, 228, 237-40
 Berlin Antlaşması (1878) 15, 155
 Bernstorff, Johann Heinrich 168, 174, 185-86, 236-41
 Besarya Efendi 70
 Bethmann-Hollweg, Theobald von 58-59, 163

- Beyrut 107
 Bieberstein, Marschall von 21-22
 Biga 235
 Binghamton Üniversitesi 70
 Birleşik Krallık *bkz.* İngiltere
 Bitlis 217
 Bix, Herbert 70
 Bleda, Mithat Şükrü 122, 150
 Block, Sir Adam 93
 Blunt 44
 Boğaz *bkz.* İstanbul Boğazı
 Boğaziçi 125
 Boğazlar 8, 15, 33, 39, 44, 51, 59, 84, 88, 94, 96, 101, 113, 115, 129, 159, 162, 171-72, 180, 211
 Boğazlar Anlaşmaları 180
 Bolşevikler 88, 157, 170, 175-76, 179-80, 191-92, 193, 203, 205, 239
 Bompard, Maurice 40, 102-103
 Boppé 29
 Bosna-Hersek 15, 73
 Boşgezenyan, Artin 142
 Bouvet 117
 Breslau (Midilli) 37, 87, 90-91
 Brest-Litovsk 88, 137, 180, 184, 190-91, 194
 Brest-Litovsk Antlaşması 193, 195
 Brest-Litovsk Antlaşması'na Ek Antlaşma 195-96, 206
 Bulgar 11. Tümeni 208
 Bulgaristan 15, 35, 56, 60, 70, 74, 84, 86, 88, 91-93, 95, 117, 126, 129-31, 164, 170, 172, 206, 208
 Bulgaristan Krallığı 70
 Bulgarlar 12, 37, 39-40, 42, 59, 91, 117, 125, 208, 117, 125, 169, 207
 Bursa 66-67, 201, 230
 Burton, James L. 122
 Bussche (Müsteşar) 185
 Buxton, Charles 96
 Buxton, Noel 95-96
 Bükreş 93, 96
 Bülow, Prens von 36, 43
 Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama) 10-14, 23-24, 26, 29-30, 33, 35, 37, 39-41, 43-45, 47-50, 52, 61, 63, 68-75, 77-78, 85, 87, 92, 102, 104, 131, 158, 198-99
 Caillaux, Joseph 20, 163
 Cambon, Paul 24-25
 Canbolat, İsmail 148-50, 201-202, 245
 Canning, Lord 70
 Caporetto Muharebesi 177
 Cassel, Sir Ernest 25
 Cavid Bey 11, 24-28, 31-33, 42, 50, 59-62, 67, 77-78, 80, 85, 89-93, 95, 97-98, 100-102, 107-108, 114, 120, 122-23, 126, 130, 143, 147-50, 158-59, 166, 182-83, 203, 205, 207, 211, 218-20, 223, 230-32, 235, 237-40, 245
 Caxton Hall 189
 Cebesoy, Ali Fuat 248
 Cecil 184
 Cemal Paşa (Bey) 11, 45, 47, 55, 58, 61, 81, 91-92, 95, 100, 138, 140, 147, 161, 166, 185, 202, 220, 245
 Cemal Zeki Paşa 199
 Cemil Bey 64
 Cemiyet *bkz.* İttihat ve Terakki Cemiyeti
 Cemiyet-i Esnaf 143-45, 148
 Cenubi Ural Cumhuriyeti 193
 Chester 23, 71
 Chicago 115
 Churchill, Winston 31-32, 46, 58, 117, 127, 135, 160, 184
 Cimcoz, Salah 181
 Clemenceau, Georges 178, 184, 191, 201
 Crawford, Sir Richard 13, 215-16
 Creditanstalt (Viyana) 224
 Cromer 45, 238
 Cumhuriyet 145
 Cunliffe-Owens 216
 Czernin, Ottokar 158, 161, 164, 185
 Çanakkale 107, 113-16, 121, 124-32, 135-37, 157, 164, 170, 172, 241
 Çanakkale Boğazı 116-17, 123, 127, 130, 135, 145, 180, 209, 239-40
 Çanakkale Muharebeleri 118, 123, 127, 135, 164
 Çar II. Nikola 44
 Çarikov, Nikolay 27, 33, 86
 Çatalca 37
 Çek Lejyonu 205
 Çin 42, 77
 Çürüksulu Mahmud Paşa 107

- D'Arcy 23
Daily Mail 246
 Damat Ferit Paşa 199, 246
 Darü'l-Hilafetü'l-Âliye 115
 Daşnakıtyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) 121-22, 135
 Dedeağaç 113-14, 221
 Derat 228
 Deutsche Bank 220, 238
 Dicle Demiryolu 73
 Dixon-Johnson, C.F. 121
 Diyarbakır 140
 Doğu 30, 52, 180, 233
 Dolmabahçe Sarayı 169
 Donanma Cemiyeti 81, 110
 Downing Street 10 Numara 38
 Dörtlü İttifak 164, 172, 191
 Dünya Savaşı (I.) 4, 10-11, 52, 61, 211, 251
 Düvel-i Muazzama *bkz.* Büyük Devletler
 Düyun-ı Umumiye İdaresi 97, 115, 166, 174, 223-24
 Edirne 40-42, 45-46, 48, 95, 115, 119, 126, 140
 Ege 66, 91
 Ege Adaları 41, 51, 87-88, 91, 170, 172-73
 Ege Denizi 87, 121
 Einstein, Lewis 79, 120
 el-Afute 228
 Elkus, Abram 159, 232
 Enver Paşa (Bey) 10-11, 49, 51, 56-57, 59-62, 67, 84-86, 90-91, 94-95, 97, 99-100, 102, 104, 111-13, 119, 125, 131, 135, 138-39, 141, 147, 149-50, 158-59, 161, 168-69, 173, 180, 182-83, 185, 193, 201-203, 208, 211, 216, 220, 234, 238, 245
 Ereğli 218
 Ergani 217
 Erivan 193
 Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi 23, 83
 Ermeni Hınçak Partisi Merkez Komitesi 119
 Ermeniler 12, 52, 56, 82, 107, 116-17, 121-26, 128, 135-36, 142, 147, 200, 222, 245
 Van Ermenileri 122
 Ermenistan 39, 189, 195
 Erzincan 136, 217
 Erzurum 39, 131, 136, 217
 Erzurum Kalesi 136
 Erzurum Kongresi 247
 Eskişehir 115
 Eskişehir Ovası 227
 Essen 40
 Estonya 196
 Evranos, Rahmi 140, 202, 209, 236
 Eydoux (General) 43
 Eyüp Sultan Camii 200
 Falkenhayn, Erich von 109, 136, 161, 219
 Faramaz 120
 Fas 29
 Fatih 127
 Fatih Camii 110, 127
 Ferdinand (Arşidük) 52, 208
 Ferid Paşa (Avlonyalı) 7
 Fethi Bey *bkz.* Okyar, Ali Fethi
 Filibeli Hilmi 150
 Filistin 121, 155, 175, 189, 228
 Fischer, Fritz 221, 232
 Fismes 204
 Fitzmaurice, Gerald H. 34, 45, 119-20
 Foch (General) 203-204, 206
 Fransa 7-8, 10, 13-14, 16, 20, 25-26, 28-29, 35, 40, 42, 45, 47, 49-50, 55, 57, 63-64, 67, 74, 77, 83, 85-86, 91-92, 97, 100-102, 104, 107, 110, 119, 121, 128-29, 138, 157-58, 177, 180, 183, 190-91, 203, 211, 217-19, 221, 245, 247
 Fransız Devrimi 4
 Fransızlar 3, 7, 13-14, 20, 24-25, 27-29, 37, 40, 43, 55, 59, 61, 74, 89, 93, 96, 103, 114, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 130-31, 157-58, 177-78, 180, 184, 203-204, 217-18
 Galata 63
 Galiçya 164
 Gamble (Amiral) 13
 Garabedian, Keşam Der 142
 Garp *bkz.* Batı
 Gelibolu 121, 123-25, 127-29, 131, 169, 226
 Genç Almanya 3
 Genç İngiltere 3
 Genç İrlanda 3

- Genç İtalya 3
 Genç Musırlılar 9, 14
 George, Lloyd 38, 55, 184, 189, 191, 205, 209
 Georgiades Efendi 142
 Gerard, James 56
 Gharar 112
 Giers, Mihail von 33, 86, 93, 100
 Giolitti, Giovanni 163
 Giraud, Charles 209
 Goeben (*Yavuz*) 37, 59, 87, 90-92, 95, 197, 240
 Goltz, von der 13, 22-23, 40
 Goschen, Sir Edward 56
 Gökalp, Ziya 11, 150
 Görlitz 124
 Granville (İngiltere'nin Atina Büyükelçisi) 209
 Grey, Sir Edward 8-10, 12-16, 25, 31-32, 35, 39-40, 45-49, 57, 73
 Gümülcineli İsmail Bey 119
 Gülbenkian 116
 Gürcistan 195
 Gwinner, Arthur von 238-39
 Hacı Adil Bey 140, 143
 Hafız Hakkı Paşa 91, 99, 109, 113, 139
 Hahl, Albert 226
 Hakikat 205
 Halep 184, 211, 228
 Haliç 168, 232
 Halil Bey bkz. Menteşe, Halil
 Halil Paşa 24
 Halka Doğru Cemiyeti 236
 Halkçı 120
 Hamid Bey 113
 Hamilton, Sir Ian 123, 129
 Har Dayal 111-12
 Harbiye Nezareti 45, 111, 120, 136, 146, 202, 216, 218, 223
 Hardinge, Sir Charles 12, 16, 19-20
 Hariciye Nezareti 37, 62, 78-79, 113
 Harput 217
 Harsazade Bekir Bey 229
 Hayfa 218
 Hayim Nahum Efendi 113
 Hayri Efendi bkz. Mustafa Hayri Efendi
 Hazar Denizi 205
 Helfferich, Karl 28, 205
 Helles Burnu (İlyas Baba Burnu) 121
 Herling, Kont 191
 Herlt, Gustav 226
 Heyet-i Mütetfika 182
 Heyet-i Temsiliye 247
 Hınçak 120
 Hristiyanlar 35, 70, 110, 126, 163
 Hicaz 137, 182, 218
 Hilal 180, 190-92, 205, 241
 Hilmi Paşa 18-19, 22-24, 73
 Hindenburg 206
 Hindistan 8-9, 38, 72, 111-12, 172, 190, 230
 Hindistan Ulusal Kongresi 4
 Hindistanlılar 112
 Hindular 112
 Hint 38
 Hütze, von 206
 Hobsbawm, Eric 161
 Hollanda 222, 230
 Hosei Üniversitesi (Tokyo) 70
 Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Partisi) 118-19, 199
 Hürriyet ve İtilafçılar 118-20, 141, 199, 245
 Hüseyin Cahit Bey bkz. Yalçın, Hüseyin Cahit
 Hüseyin Cevad Bey 157
 Hüseyin Hilmi Paşa 18, 22, 73
 Hyde Park Oteli 41
 Idaho 55
 Irak 22, 24-25, 28, 72-73, 122, 28, 131, 136, 161, 170, 172-73
 İade-i Mücrimin Muahedesi 156
 İaşe Kanun-ı Muvakkatı 229
 İbrahim Hakkı Paşa 23, 25, 30, 33, 157, 169, 174, 184
 İhracat Heyeti 229
 İkdâm 124, 166, 176, 197-98, 235
 İktisadiyat Mecmuası 229
 İnebolu 218
 İngiliz Dışişleri Bakanlığı 8, 16, 19, 25, 41, 96, 113, 209, 215
 İngilizler 7-10, 14, 16-17, 20-22, 24-25, 29, 38, 41, 44-47, 57, 61, 68, 72-73, 87, 89-93, 96, 103, 109, 112-14, 116, 118, 121-25, 127, 129-31, 135-38,

- 145, 155, 157-58, 160, 162, 166, 170, 172-73, 175, 180, 182, 184, 197, 205, 209-10, 217, 223, 230, 245-46
- İngiltere 3, 7-10, 13-22, 25-26, 28, 31-35, 37-38, 40-42, 44-49, 56-58, 63-64, 67, 69, 72-74, 77-78, 83, 85-87, 91-92, 95-98, 100-102, 107, 109-110, 113, 117-121, 127-129, 131, 138, 157, 160, 169, 171-72, 177, 180, 183-84, 189-91, 203, 205, 209, 211, 215-17, 219-21, 223, 238, 242, 245-47
- İngiltere Büyükelçiliği (İstanbul) 16, 19-20, 28, 34, 45, 119-20
- İngiltere Donanma Komutanlığı 127
- İngiltere-Rusya Antlaşması (1907) 8
- İnönü, İsmet 202
- İran 47, 111, 117, 167
- İskenderun 42
- İslam 32, 96, 110-12, 194
- İsmail Hakkı Paşa, Topal 146, 183, 202, 237
- İsmail Kemal 11, 19
- İsmet Bey 143-44
- İstanbul 7-9, 14-16, 19, 21, 23, 25, 27-29, 32-33, 35, 37-40, 42, 44-45, 47-52, 55-58, 60, 63-66, 69-70, 72, 77, 80-81, 83, 86-87, 90-91, 93-96, 99, 101-102, 104, 108-16, 118-24, 126-31, 135, 137, 140, 143-46, 149, 155, 157-59, 162, 168-75, 177, 180-81, 183-86, 189-90, 192-97, 200, 204-209, 211, 218-20, 222-24, 226-32, 235-37, 239-40, 245-48, 251
- İstanbul Antlaşması (1913) 129
- İstanbul Boğazı 10, 48, 95, 115-16, 125, 128, 168
- İstihlak-ı Milli Cemiyeti 230
- İsveç 157, 171, 201
- İsviçre 209, 222
- İtalya 3, 29-34, 42, 74, 91, 122-23, 176-77, 180, 183, 230
- İtalyanlar 29, 34, 50, 74, 101, 122-23, 170, 177-78, 216
- İTC *bkz.* İttihat ve Terakki Cemiyeti
- İTC Meclis-i Umumisi 62-63, 147, 149-50, 162, 234, 245
- İTC Merkez-i Umumisi 63, 147-50, 182, 236
- İtilaf Devletleri 25-26, 29-30, 35, 49, 52, 59, 63, 76, 79, 84-85, 87-88, 90, 92-94, 96-104, 110-11, 113, 115-18, 121-24, 126, 128-29, 131, 136, 138, 142, 156, 160, 164-65, 167, 175-77, 179, 181-82, 189-91, 205-208, 219, 222, 248
- İttifak Devletleri 25-26, 31, 35, 49, 88, 131, 157, 160, 172-73, 176-77, 182, 190-91, 198, 206
- İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 4, 8, 10, 14-19, 21, 26, 34, 44, 51, 62, 66-67, 81, 83-84, 108-10, 113, 118-19, 122-23, 130-32, 139-43, 145-50, 155, 161, 171, 183-84, 197-203, 210, 219, 226, 234, 236, 245, 249
- İttihat ve Terakki Fırkası 209, 211
- İttihatçılar 4, 8, 11-12, 17-19, 21-22, 25, 28-29, 31-34, 36, 41-43, 45, 50-51, 56, 60, 63, 66, 68, 74-77, 79, 81, 84-88, 90-93, 95-104, 107-15, 117-21, 123-24, 126-28, 131-32, 136-43, 147-49, 151, 156-57, 159, 161-62, 164-68, 172-73, 175-77, 179, 181-84, 189, 194-95, 197-202, 206, 209-11, 233-35, 241, 245-46, 248-49
- İzmir 44, 48, 63, 66-67, 113, 128, 140, 181, 205, 209, 211, 223, 229, 236, 246-48
- İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi 229
- İzvolski, Aleksandr 36, 116
- İzzet Paşa *bkz.* Ahmed İzzet Paşa
- Jäckh, Ernst 228
- Japonlar 70, 75
- Japonya 12, 14, 70, 77, 92, 168, 176
- Jeune Turc* 26
- Jön Türk Devrimi 4
- Jön Türkler 3-4, 7-16, 26, 28, 31, 43, 68-69, 72, 116-17
- Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 227
- Kafkaslar 39, 85, 109, 113, 135, 193-96
- Kafkasya 109, 112, 121, 135, 158, 167, 185, 193-97
- Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi 235
- Kahire 28, 44-45, 118-20
- Kalmikov, Andrey 51
- Kâmil Paşa 10, 17-19, 21, 29, 37, 40, 44-45, 68, 118, 161

- Kanal Seferi 122
 Kanun-ı Esasi 142
 Kara Kemal 143-44, 148-51, 202, 234
 Karabekir, Kâzım 248
 Karadağ 35
 Karadeniz 39, 59-60, 90, 94-95, 100-101, 107-108, 110, 116, 125, 168, 180, 194-95, 198, 218, 220, 223
 Karahisar Osmanlı Anonim Sanayi Şirketi 235
 Karasu, Emanuel 122
 Kars 121, 182, 193, 195
 Kastamonu 217, 227
 Kautz, Emil 226
 Kazan 111, 167, 193
 Kemal Paşa bkz. Atatürk, Mustafa Kemal
 Kerenski, Aleksandr 162, 164-65, 170, 174-75, 192
 Kıbrıs 14, 44
 Kırım 194, 245
 Kırım Savaşı 194
 Kiao-Çeu Körfezi 42
 Kiderlen-Wächter, Alfred von 25, 35-36
 Kilitbahir 116
 Kitchener, Lord 28, 44-45, 120-21, 135
 Koloni Ofisi 227
 Konstantiniye 115
 Konya 115, 125, 146, 227
 Konya Milli Mensucat ve Eşya-i Ticariye Umran-ı Osmani Anonim Şirketi 235
 Kopenhag 190-91
 Kornilov, Lavrenti 166
 Köstence 119
 Kudüs 182-83, 218, 228
 Kumkale 114, 116
 Kurat, Yuluğ Tekin 83
 Kureyş 128
 Kurland 185, 196
 Kurucu Meclis (Rusya) 192
 Kutulamare 122, 136-37
 Kuva-yı Milliye 247
 Kuveyt 42, 46
 Kuzey 108
 Kuzey Denizi 31
 Küçük Asya 52, 189, 233
 Küçükçekmece İstasyonu 168
 Kühlmann, Richard von 168-69, 173-74, 237
 Kürtler 122
 La Revue Financière 233
 Lansdowne bkz. Petty-Fitzmaurice, Henry
 Laurent, M. 13
 Lazkiye 229
 Le Creusot 40
 Le Soir 158, 174, 183-84, 203, 205-206, 251
 Lenin 176-77, 179-80, 192-93
 Leontiyev (General) 85
 Levantenler 209
 Libya 34-35
 Limpus, Arthur 46, 48, 57, 90
 Lindenberg 240
 Litvanya 185, 196
 Livadya 51-52
 Londra 8, 10, 16, 19, 21-22, 24-25, 27, 35, 38-39, 41, 44, 46, 56, 73, 183, 205, 210, 252
 Londra Antlaşması 42, 45, 180
 Londra Konferansı 165
 Lordlar Kamarası 28
 Lowther, Sir Gerard 8, 14, 16-21, 24, 40-41, 44, 73
 Lozan 252
 Lozan Barış Antlaşması 248
 Ludendorff, Erich 203-204, 206, 211
 Lübnan 128, 155, 229-30
 Lynch 22
 Macarlar 169
 Mahmud Kâmil Paşa 161
 Mahmud Muhtar Paşa 11, 52, 56, 115, 219-20
 Mahmud Şevket Paşa 11, 21, 43, 45, 118-19, 141, 201
 Majestic 127
 Makedonya 8, 10, 12, 14, 20, 28, 34, 72, 117, 125
 Malazgirt 122
 Malinov, Aleksandr 208
 Maliye Nezareti 13, 27, 146, 216
 Mallet, Louis 46, 48, 56, 93, 98, 101, 216, 220
 Manastır 14
 Manchester, William 40
 Mandelstam, André 33, 50
 Mardin, Şerif 4
 The Genesis of Young Ottoman Thought 4
 Margerie, Pierre de 55

- Marienbad 25
 Marmara Denizi 91, 116, 121, 124-25
 Marne Muharebesi 80
 Masliyah, Nesim 181
 Meclis-i Ayan *bkz.* Ayan Meclisi
 Meclis-i Mebusan (Mebusan Meclisi) 33, 61, 126, 142, 211
 Meclis-i Umumi *bkz.* İTC Mecalis-i Umumi
 Meclis-i Vükelâ 182
 Mehmed (V.) 118, 150, 198-200
 Mehmed (VI.) *bkz.* Vahdettin
 Mehmed Cavid Bey 24, 31, 33, 59-61, 107
 Mehmed Reşad *bkz.* Mehmed (V.)
 Mehmed Seyyid Bey 111
 Mehmed Şerif Paşa 118, 120
 Mehmet Akif 30
 Mehmed Talat *bkz.* Talat Paşa
 Mekke 129, 137
 Menşikov 217
 Menteşe, Halil 51, 61-62, 89, 91, 93, 95, 99, 114, 117, 125, 142-43, 146-49, 156, 190, 211, 220-21, 220
 Merkez İlaş Heyeti 229
 Mersin 42, 247
 Meşihat Dairesi 111
 Meşrutiyet (II.) 8, 10, 16, 72, 74, 80, 201, 247
 Metzger, Dr. 227
 Mezopotamya 42, 189
 Mısır 8-9, 14, 28, 46, 90, 110, 112, 118, 122, 131, 140, 150, 158, 167-68, 170, 172-73, 190, 198, 200, 230, 238
 Midhat Bey 120
 Midhat Efendi 119
 Midilli *bkz.* Breslau
 Milli Ekmekçiler Anonim Şirketi 234
 Milli İnşaat-ı Bahriye Anonim Şirketi 235
 Milli İthalat Kanunîye Anonim Şirketi 234
 Milne, Sir Berkeley 52
 Milner, Alfred 47
 Milyukov, Pavel 159, 162, 164-65
 Mississippi 55
 Mithat Şükrü *bkz.* Bleda, Mithat Şükrü
 Miyatoviç, Çedo 35
 Mondros 246
 Mondros Ateşkes Antlaşması 211, 245, 247
 Moniteur Oriental 120
 Montesquieu 3
 Morgenthau, Henry 64, 67, 76, 78-79, 98-99, 115-16, 125, 140, 221, 223-24
 Moskova 205-206
 Mudanya 230
 Muhtar Bey 34
 Muhtar Paşa *bkz.* Mahmud Muhtar Paşa
 Murmansk 205
 Murmansk Limanı 206
 Musa Kâzım Efendi 147, 201
 Mustafa Hayri Efendi 147, 234
 Mustafa Kemal Paşa *bkz.* Atatürk, Mustafa Kemal
 Musul 211
 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 110
 Müller, Alexander von 115
 Müslümanlar 8, 38, 66, 70, 88, 96, 108, 110-12, 117, 125, 167, 172, 198, 223, 227
 Hindistan Müslümanları 8, 172
 Rusya Müslümanları 88, 167
 Nafia Nezareti 13
 Napolyon 139, 165
 Nâsıra 228
 Nâzım Bey, Doktor 11-12, 16-17, 108, 150-51, 202, 208, 236
 Nesimi Bey *bkz.* Ahmed Nesimi Bey
 Neue Freie Presse 207
 New York Times 118-19
 Nieuwe Courant 228
 Nikola, Grandük 116, 135
 Niyazi Bey 139
 Noradungyan, Gabriel 73
 Nossig, Alfred 175
 Novoye Vremya 126, 217
 Nuri Bey 211
 Odesa 39, 100, 119, 145, 217
 Oğanesov (Ohanesyan) 135-36
 Okyar, Ali Fethi 183, 211
 On İki Ada 50
 Ordu Pazarı 234
 Orenburg 193
 Orman Mektebi 227
 Oskan Efendi 107
 Osman 55
 Osmanischer Lloyd 204-205, 207
 Osmanlı Bankası 13-14, 28, 215, 218
 Osmanlı Çiftçiler Derneği 227

- Osmanlı Çimento Anonim Şirketi 235
 Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dai-
 resi (Genelkurmay Başkanlığı) 83
 Osmanlı Hamidiye Vapur Şirketi 22
 Osmanlı Hariciye Nezareti 37, 162
 Osmanlı İmparatorluğu (Devleti) 3, 7-9, 11,
 15-16, 23-24, 26-33, 35, 38, 43, 45-50,
 52, 55-60, 62-63, 68-70, 72-76, 78,
 83-94, 96-99, 102, 104, 107-109, 111,
 113, 117-19, 130-31, 135-38, 143,
 145, 156-57, 159-61, 165, 168, 170-
 74, 181, 184, 189-91, 195, 197-99,
 203, 206-208, 211, 215, 217, 219-22,
 224-25, 228, 232-33, 236-40, 242, 248
 Osmanlı-Avusturya Protokolü 74
 Osmanlı-İngiliz Antlaşması 46
 Osmanlılar 3-4, 7, 9, 13-17, 21-22, 24-25,
 27-28, 30-35, 38-42, 48-49, 51-52, 55,
 57-60, 63-64, 68, 71-73, 77-82, 85,
 87-88, 90-92, 94-96, 99-104, 110-11,
 113-14, 118, 121, 124-30, 135, 137-
 39, 158, 164, 167-70, 172-74, 179,
 182, 184-85, 189-91, 193, 195, 197,
 199-200, 209, 217, 223, 227, 230-31,
 237-38, 240, 242, 247
 Ostrorog, Leon 218
 Pacelli 163
 Painlevé, Paul 177
 Pallavicini, Johann 32, 50-52, 56, 123, 126
 Palmer and Fairfield 24
 Pan-Cermenler 190-91
 Papalık 163
 Paris 15, 22, 24-28, 36, 50, 55, 59, 116,
 118, 155, 163, 177, 217-18
 Perrier, Banque 97, 215
 Petrograd 115-16, 157-58, 162, 192
 Petty-Fitzmaurice, Henry 205
 Pichon, Jules 24
 Pichon, Stephen 20
 Pilger, John 55
 Poincaré, Raymond 55
 Polonya 109, 185
 Portekiz 183
 Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi
 69, 107
 Rahmi Bey *bkz.* Evranos, Rahmi
 Raiffeisen 227
 Ramle 118, 218
 Rayak 218
 Reichsbank (Berlin) 224
 Reichstag 155-56, 162-63
 Renzi 161
 Ren Nehri 171
 Reşad Hikmet Bey 184
 Reşad (Sultan) *bkz.* Mehmed (V.)
 Reşadiye 55
 Reşid Bey 140
Revue de Turquie 235
 Riga 175
Risale-i Milliye 233
 Robert Kolej 159
 Roma 30-31, 75, 122, 163
 Romanya 60, 65, 84, 88, 91, 93, 123, 130,
 144-45, 170, 173, 177, 183
 Rosenberg, Frederic Hans von 174, 205
 Rousseau, J.J. 3
 Rumeli 35
 Rumlar 12, 82, 117, 123-25
 Runciman 160
 Ruppın, Arthur 175
 Rus Kafkas Ordusu 135
 Ruslar 8, 39, 42, 44-45, 48-51, 58, 81, 86,
 89, 93-95, 99-100, 104, 108-109, 112,
 115-16, 121-22, 125-26, 129-31, 135
 36, 138, 159, 162, 164-65, 174-77,
 179-81, 185, 190, 192-96, 217, 220,
 223
 Rusuhi, Dr. 150
 Rusya 7-8, 15, 23, 26-27, 32-36, 38-40,
 44-45, 47-52, 55-61, 64, 74, 83, 85-87,
 91-94, 96, 98, 100-101, 103-104, 107-
 10, 116-17, 122, 130, 145, 156-60,
 162, 164-70, 174-77, 179-80, 182-85,
 190-97, 204-206, 217, 220, 237, 239
 Çarlık Rusyası 115, 122, 180
 Sovyet Rusya 190-91
 Sovyetler 137, 191-93, 206
 Rusya Büyükelçiliği (Paris) 50
 Ryan, Andrew 68
Sabah 75, 176, 183-84, 202, 235
 Sabahattin, Prens 11, 118, 128-29
 Sabah-Gülyan 119-20
 Sâbis, Ali İhsan 83
 Sadabat Paktı 117

Sadık Bey 11, 118-20, 141
 Said Halim Paşa 51, 57, 61, 79, 84, 91,
 101, 107, 110, 112-13, 142-43, 149-
 50, 155, 234, 245
 Said Paşa 33
 Salih Hulusi Paşa 24
 Salisbury, Lady 28
 Saltıkçı, Veli 181
 Samsun 217, 247
 Sanders, Liman von 43-44, 48-49, 58-60,
 85, 123, 125, 128, 173, 233
 Saraybosna 52, 56
 Sarıkamış 112, 118-19, 122
 Savaş Kabinesi 131
 Savaş Komitesi 160
 Sazonov, Sergey 39
 Scott, C.P. 55
Sebilürreşad 198
 Seddülbahir 114, 116, 131
 Selanik 113, 119, 131, 206
 Sevr Barış Antlaşması 247-48
 Sheffield 40
 Sırbistan 35, 42, 57-58, 60, 63, 74, 126,
 130-31, 170, 172-73, 183
 Sibirya 205
 Sihler 112
 Sinop 230
 Sirkeci 168
 Sivas 247
 Sivastopol 116
 Sivil İttihatçılar 198
 Siyonistler 175
 Slavlar 33, 36, 40
 Smith, Llewellyn 38
 Sofya 91, 93-95, 117, 120, 126, 131, 172,
 174, 183, 208, 235
 Sofya İstasyonu 208
 Souchon, Wilhelm 88, 90, 94-95, 100-101,
 220
 St. Petersburg 35, 43, 50, 59, 75, 115, 157
Stamboul 59, 65
 Stavridi, John 38
 Stein, von 173
 Stockholm 157, 190-91
 Strauss, Oscar 23
 Sudan 200
 Sulhanahmet Meydanı 81
 Suriye 90, 128, 140, 161, 182, 189, 227
 Suvla Koyu 129, 131

Süleyman el-Bustani 107, 110
 Sünüsiler 200
 Süreyya Bey (Avlonyalı) 160
 Süveyş 109
 Süveyş Kanalı 112
 Sverbeyev 56
 Sykes, Martin 128-29

 Şam Sanayi Mektebi 228
 Şantung Yarımadası 42
 Şark *bkz.* Doğu
 Şerif Ali Haydar Paşa 137
 Şerif Hüseyin 137
 Şerif Paşa *bkz.* Mehmed Şerif Paşa
 Şevket Paşa *bkz.* Mahmud Şevket Paşa
 Şeyh Sait 248
 Şura-yı Devlet 147

 Taft 71
Takvim-i Vekayi 64, 215
 Talat Paşa (Bey) 11, 17, 33, 45, 51-52, 61,
 64, 69, 81, 85, 89, 91, 93, 97, 99-100,
 107, 113-14, 119-20, 125-26, 137-38,
 140, 143-51, 155, 158-61, 169, 174-
 75, 183-85, 191, 195, 198, 200-203,
 206-10, 220, 225, 230-32, 234, 245
Tanin 11, 15, 25-26, 28, 76, 111, 113, 117,
 119-20, 124, 127, 130, 151, 159, 162,
 164-66, 170-71, 174-78, 192, 199-201,
 204-206, 208, 216, 235-36
 Tanzimat 11
 Taranto, İzak 113
 Taranto, Leon 113
 Taranto, Nesim 113
 Tarsus 247
Tasvir-i Efkâr 164, 171-72, 190, 240
 Tatar 194
 Tehcir Kanunu 124
 Tel-Cehab 228
 Terakki-i Sanayi Türk Anonim Şirketi 235
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 248
Tercüman 58
Tercüman-ı Hakikat 77
 Teşkilat-ı Mahsusa 96, 109
 Tevfik Paşa 40, 46
The Guardian 55
The Mussalman 38
The Near East 32, 55, 126, 217, 223
The Orient 124, 130, 217

- The Times* 25, 35, 41, 122, 216
 Ticaret ve Ziraat Nezareti 226
 Toçev 91, 93
 Togoland 227
 Tokyo 70
 Topkapı Sarayı 200
 Townsend (General) 136
 Trablusgarp 29-30, 33, 200, 218
 Trablusgarp Savaşı 74
 Trablusşam 218
 Trabzon 136, 217
 Trakya 59, 92, 95, 115, 125, 129, 189
 Batı Trakya 92, 95
 Transkafkasya 59
Triumph 126
 Troçki, Lev 192-93
 Trump, Donald 4
 Trumpener, Ulrich 59-60, 85
 Tsingtao 77
 Tunaya, Tarık Zafer 140
 Tutak 122
Türk Yurdu 111
 Türk-Bulgar Şirketi 235
 Türkgeldi, Ali Fuat 147
 Türkiye 3-4, 8, 13, 26-27, 29-31, 60, 62-63, 66, 123, 138, 157, 159, 164, 211, 221, 242, 248
 Türkiye İş Bankası 235
 Türkler 3-4, 9, 12, 19, 38, 42, 81, 111, 122, 125-26, 128, 139, 144, 156-57, 164, 167, 189, 198, 223, 228, 238, 248
 Tütün Rejisi 20, 115
 Tyne Nehri 58
 Tyrrell, Sir William 45, 215
 Ufa 193
 Ukrayna 183, 194
 Üçlü Doğu İttifakı 117
 Üçlü İtilaf 51, 56-57, 59, 83, 91, 93-94, 96, 117, 142, 163, 175, 190-91, 217, 219
 Üçlü İttifak 31-32, 40, 56, 83, 126, 130-31
 Üçüncü Ordu 10, 21
 Vagat, Alfred 216
 Vahdeddin 199-201, 245-46, 248
 Vahdet-i İttifakîye bkz. İttifak Devletleri
 Van 121-22, 135, 217
 Vartakes, Ohannes 142
 Vatandaşlar Cemiyeti 119-20
 Vehbi Bey 161
 Vehip Paşa 199
 Veith, Hermann 227
 Venizelos 38, 120
 Vickers 46
 Viviani, René 55
 Viyana 15, 20, 32, 35-36, 40, 56-58, 73, 161, 163-64, 182, 200, 207-208, 224
Vossische Zeitung 130
 Wangenheim, Hans Freiherr von 34, 43, 45-46, 49, 56-60, 62, 80, 88-89, 91-92, 94, 219
 Ward, Price 246
 Washington 55, 71, 116, 138, 159, 163, 215
 Weber, Erich 61
Welt-Wirtschafts-Archiv 226
 Westminster 8
 Weymouth 37
 White, Sir William 16
 Whitehall (Londra) 8, 16, 72
 Whitehall, Edwin 72, 96
 Whitworth, Armstrong 46
 Wilhelm, Kayser 168
 Wilhelmstrasse 51
 Willcocks, Sir W. 13
 Williamson 21
 Wilson Prensipleri 189
 Wilson, Sir Henry 47, 138, 156, 163, 189, 210
 Wirth, Frederick 171
 Yafa 218
 Yahudiler 70, 82, 113-14, 123, 175
 Yakındoğu 12, 32, 180, 251
 Yakup Cemil 141
 Yalçın, Hüseyin Cahit 11, 29-30, 33, 62, 78, 81-82, 120, 148, 150-51, 235, 245
 Yalman, Ahmet Emin 85, 108, 158, 196
 Yassıada 249
Yavuz Sultan Selim bkz. Goeben
Yeni Gün 206
 Yeni Osmanlılar 3-4, 10-12

JÖN TÜRKLER 1914-1918

Yeniköy 61, 80

Yıldız Sarayı 7, 82, 168-69

Şale Köşkü 169

**Yunanistan 35, 43, 51, 55-56, 59, 78, 84,
86-88, 91, 113, 117-18, 170, 173, 223**

Yunanlılar 131, 246-48

Yunus Nadi (Abahoğlu) 179, 190

Yurdakul, Mehmet Emin 81

Zeki Paşa (Halepli) 184

Zeytun (Musa Dağı) 126, 128, 126

Ziraat Bankası 226

Ziya Şakir (Soku) 120, 150

Ziyaeddin Efendi 168

Zonguldak 125, 223

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi, özellikle de Jön Türkler ve İttihat ve Terakki üzerine çalışmalarıyla tanınan değerli tarihçi Feroz Ahmad'ın bu kitabı, Jön Türklerin I. Dünya Savaşı yıllarında verdikleri Osmanlı İmparatorluğu'nu yok olmaktan kurtarma mücadelesine odaklanıyor. Jön Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi, 1914-1918, yazarın ilk kez 1969'da yayınlanan ve çok yankı uyandıran *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (İttihat ve Terakki, 1908-1914, ilk baskı 1971) adlı eserinin devamı ve sonu niteliğini taşıyor. Kitapta, siyasi kontrolü tamamen ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cihan Harbi'ne girişinden liderlerinin bir Alman denizaltısıyla kaçmak zorunda kaldıkları 1918 yılına kadar yaşanan önemli dönüm noktaları ele alınıyor. Sonsöz'de ise İttihatçıların Atatürk'ün önderliğinde modern Türkiye'nin doğuşu mücadelesindeki yerleri ve 1926 İzmir Suikastı davasıyla birlikte tasfiye edilmeleri özetleniyor.

Prof. Dr. Feroz Ahmad Hindistan'ın Yeni Delhi kentinde doğdu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk siyasi yaşamındaki yeri konulu teziyle University of London'da doktorasını aldı. Uzun yıllar Columbia University, University of Massachusetts ve Tuft University'de ders verdi. Şu anda Yeditepe Üniversitesi'nde çalışan Ahmad'ın çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve modern Türkiye üzerine odaklanmıştır. Yayınlanmış eserlerinden bazıları: *Demokrasi Sürecinde Türkiye* (1994); *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (1995); *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (2006); *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler. Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar* (2017); *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey* (2008, 2 cilt).

